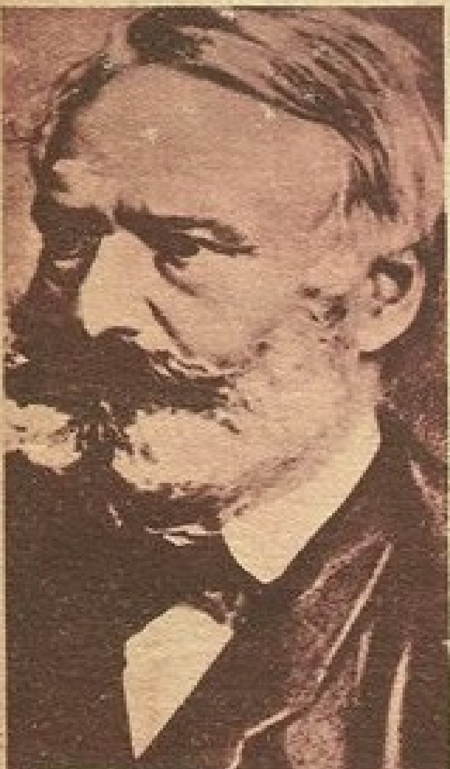
VICTOR HUGO

Mizerabilii

Volumul III





Editura Univers

clu

Victor Hugo

MIZERABILII
* * *

Traducere de LUCIA DEMETRIUS şi TUDOR MĂINESCU
Note de N. N. CONDEESCU
Coperta colecţiei de Vasile Socoliuc
Bucureşti, 1985
Editura Univers

PARTEA A PATRA

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA, DIN STRADA SAINT-DENIS

CARTEA A ŞAPTEA

ARGOUL

I

ORIGINILE

Pigrita[1] e un cuvînt îngrozitor.

Dă naştere unei lumi, *pegra,* adică hoţia, şi unui iad, *pegrana,* adică foamea.

Iată cum trîndăvia e mamă.

Are un fecior, furtişagul, şi o fiică, foamea.

În ce limbă vine asta? În argou.

Dar ce e argoul? E un neam şi o vorbire totodată.

Cînd, acum treizeci şi patru de ani, povestitorul acestor triste şi întunecate întîmplări înfăţişa în mijlocul unei scrieri[2] avînd acelaşi scop ca şi aceasta, un hoţ care vorbea argou, lumea s-a mirat şi a prins să strige: „Ce? Cum? Argou? Dar argoul este înspăimîntător! E limba puşcăriaşilor, a ocnelor, a închisorilor, a tot ceea ce societatea are de lepădat!”

Niciodată n-am înţeles acest fel de critici.

După aceea, doi mari romancieri, dintre care unul e un cunoscător profund al sufletului omenesc, iar celălalt un neînfricat prieten al poporului, Balzac şi Eugène Sue, punînd pe bandiţi să vorbească în adevărata lor limbă, aşa cum făcuse în 1828 autorul cărţii *Ultima zi*

---

1 . În limba latină: „lene". Etimologia lui Victor Hugo este însă fantezistă; cuvîntul francez *la pègre* – bandiţii, escrocii, prostituatele – nu reprezintă termenul latin, ci provensalul *pego* (smoală, lipici; metaforic: hoţ).

2 *. Ultima zi a unui osîndit*

a unui osîndit[3], s-au ridicat aceleaşi protestări. S-a spus încă o dată: „Ce vor scriitorii cu această revoltătoare limbă vulgară? *Argoul e de nesuferit!* Argoul te înfioară.”

Cine zice nu? Fără îndoială.

Cînd e vorba să-ţi dai seama de adîncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăţi, de cînd este o vină să mergi cît mai departe, să cobori cît mai adînc? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e cîteodată o faptă de curaj, sau cel puţin o acţiune simplă şi folositoare, vrednică de atenţia binevoitoare pe care o merită datoria consimţită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînţeles, a coborî pînă la străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfîrşeşte pămîntul şi începe mocirla; a răscoli aceste valuri vîscoase, a urmări, a strînge şi a zvîrli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, un vocabular scîrbos, în care fiecare cuvînt pare un inel scîrnav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor – nu e o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu-i mai înfiorător decît să priveşti în toată goliciunea, la lumina gîndirii, furnicarul spăimîntător al argoului. E ca o

3 . Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 1829, este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

cumplită sălbăticiune a nopţii, smulsă din vizuina ei. Îţi pare un groaznic mărăciniş viu şi zbîrlit, care tresare, se mişcă, se frămîntă, îşi cere înapoi întunericul, ameninţă şi te înfruntă. Cutare cuvînt seamănă cu o gheară, altul cu un ochi scurs şi sîngerînd, cîte-o frază pare că te muşcă, asemeni foarfecelor unui crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hîdă a lucrurilor orînduite în neorînduială.

Şi pe urmă, de cînd groaza e o piedică pentru cel care vrea să afle adevărul? De cînd boala alungă pe medic? Îşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncîndu-le din nou în întuneric cu vorbele: „Oh! Ce urîte sînt!” Cugetătorul care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze o formă a vorbirii, ca un filozof care ar şovăi să scruteze o înfăţişare a sufletului omenesc. Căci trebuie să spunem limpede cexor care nu ştiu lucrul acesta: argoul este şi un fenomen literar şi un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul? Argoul este graiul mizeriei.

Aici ne putm opri; a generaliza faptul, înseamnă cîteodată a-l micşora; n-am greşi dacă am spune că toate mizeriile, toate profesiunile, aproape toate treptele ierarhiei sociale şi toate formele inteligenţei îşi au

argoul lor. Negustorul, care zice: „Avem un Montpellier în depozit şi o partidă de Marsilia, calitate bună”; agentul de schimb, care zice: „Report, primă, cont curent”; jucătorul de cărţi care zice: „Plus potul! Perechi de popi!”; portărelul din insulele Normande, care zice: „Deţinătorul, limitîndu-se la bunul lui nu poate revendica fructele în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunţătorului”; vodevilistul, care zice: „Am făcut fiasco!”[4]; artistul de teatru, care zice: „I-am pus cîrlige”[5]; filozoful, care zice: „Triplicitate fenomenală; vînătorul, care zice: „Uite-l, nu e”[6]; frenologul[7], care zice: „Amativitate, combativitate, secretivitate”; infanteristul, care zice: „Gagica mea”[8]; călăreţul, care zice: „Bidiviul meu”[9]; maestrul de scrimă, care zice: „Terţă, cvartă, fandaţi!”; tipograful, care zice: „Dă-mi o perie de pe şpalt”[10]; toţi – tipograf, maestru de scrimă, călăreţ, infanterist, frenolog, vînător, filozof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărţi, agent de schimb şi negustor – toţi vorbesc argou. Pictorul, care zice: „Natură moartă”; notarul, care zice: „Trepăduşul meu”; bărbierul, care zice: „Contra, doriţi?”; cizmarul,

---

4 . Piesa n-a avut succes.
5 . Efecte de comedie.
6 . Iepurele (ba aici, ba acolo).
7 . Medic specialist în bolile de alienaţie mintală furioasă.
8 . Puşca mea.
9 . Calul meu.
10 . O corectură.

care zice: „Să vă pun sprîncene” – toţi vorbesc argou. La nevoie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta şi stînga, plugarul: „Hăis şi cea”; marinarul: „Babord şi tribord”; maşinistul teatrului: „Spre curte şi spre grădină”[11]; paracliserul: „Lîngă strană şi lîngă amvon” – toate, sînt un fel de limbaj în argou. Există argoul sclifositelor, după cum a existat argoul preţioaselor[12]. Palatul Rambouillet se mărginea puţintel cu Curtea Minunilor[13]. Există şi un argou al duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cucoane şi foarte frumoase femei din timpul restauraţiei: *„Veţi găsi la aceste bîrfeli o multimotivaţie pentru a mă face să mă eschivez”.* Cifrurile diplomatice sînt un fel de limbaj: cancelaria pontificală, spunînd *douăzeci şi şase* în loc de Roma, *grkzintgzyal* în loc de expediţie, şi *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau: *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorum,* vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care

---

11 . Culisele din stînga şi culisele din dreapta.

12 . Femeile afectate, pretenţioase, numite aşa în secolele XVII-XVIII.

13 . Celebrul *Hôtel de Rambouillet din Paris* – în care, pînă în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de o seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute – se înălţa între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

zice: *Melasă, cubic, tos, zaţ, lumps*[14], *melis amestecat, obişnuit, ars, placă*[15], acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea: *Jumătate din Shakespeare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi,* vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simţ profund, vor califica pe domnul Montmorency[16] „un burghez”, fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argoul. Academicianul clasic, care numeşte florile – *Flora,* fructele – *Pomona,* marea – *Neptun,* dragostea – *Cupidon,* frumuseţea – *mreji,* un cal – *un Pegas,* cocardă albă sau tricoloră – *trandafirul zeiţei Belona,* pălăria în trei colţuri – *triunghiul lui Marte*[17], acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare îşi are argoul ei. Limba care se foloseşte în marină, acest admirabil grai al mării, atît de cuprinzător şi de pitoresc, pe care l-au vorbit Jean Bart, Duquesne, Suffren şi Duperre[18], şi în care se amestecă scrîşnetul catargurilor, zbîrnîitul

---

14 . Bucăţi de zanăr de calitate inferioară.

15 . Turte de zahăr.

16 . Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluţia burgheză. Devenit reacţionar şi bigot, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilor.

17 . *Flora, Pomona, Neptun, Belona, Marte* – zeiţe şi zei din mitologia latină. Belona era zeiţa războiului; pălăria în trei colturi era „a lui Marte” fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

18 . Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

pîlniilor de „porta-voce”, larma luptei piept la piept pe o corabie cucerită, legănarea vasului, vîntul, furtuna, tunul, e un adevărat argou eroic şi impunător, care, faţă de sălbaticul argou al hoţilor, e ca leul faţă de şacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înţelege argoul înseamnă o generalizare pe care n-o va aproba toată lumea. Cît despre noi, vom păstra cuvîntului vechiul lui înţeles, precis, mărginit şi hotărît, restrîngînd argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelenţă, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care a fost un regat, nu e altceva, o repetăm, decît vorbirea urîtă, frămîntată, vicleană, trădătoare, veninoasă, crudă, suspectă, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Dincolo de toate înjosirile şi toate nenorocirile se înfiripă o ultimă mizerie, care se răzvrăteşte, hotărîtă să înceapă lupta împotriva tuturor oamenilor fericiţi şi a drepturilor ce domnesc în lume; în această luptă înspăimîntătoare, cînd vicleană, cînd cumplită, bolnavă şi fioroasă în acelaşi timp, mizeria atacă orînduirea socială cu înţepătura de ac a viciului şi cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestui război, a născocit o limbă de luptă: argoul.

A face să plutească şi a menţine deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai şi un

fragment dintr-un grai oarecare – grai pe care omul l-a vorbit şi care altminteri s-ar pierde – a păstra, adică, unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc şi întregesc o civilizaţie, înseamnă a înmulţi datele observaţiei sociale, a sluji însăşi civilizaţia. Acest serviciu l-a făcut Plaut[19], vrînd-nevrînd, cînd a pus doi soldaţi cartaginezi să vorbească în limba feniciană; l-a făcut şi Molière, lăsînd atîtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Ajungînd aici, criticile se înteţesc: feniciana, de minune! levantina, bravo! chiar graiurile populare merg, sînt limbi care au aparţinut unor popoare sau unor provincii – dar argoul? La ce bun să păstrăm argoul? La ce bun să-l scoatem deasupra valurilor?

La aceasta nu răspundem decît cu un cuvînt. Dacă, bineînţeles, limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie e vrednică de interes, cu atît mai vrednică de atenţie şi de studiu e limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

În Franţa de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putinţă, mizeria omenească.

Şi-apoi, stăruim să spunem că a studia diformităţile şi infirmităţile sociale, a le scoate la iveală pentru a fi vindecate, nu e cîtuşi de puţin un lucru în faţa căruia să-ţi fie permis să

---

19 . În comediile scriitorului latin Plaut (secolele III-II î.e.n.) apar adesea personaje populare, vorbind argou roman.

alegi. Istoriograful obiceiurilor şi al ideilor nu are o misiune mai uşoară decît istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă priveşte suprafaţa civilizaţiei, luptele dintre tronuri, naşterea prinţilor, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, faptele marilor oameni de stat, revoluţiile în lumina zilei, toată partea din afară; celălalt istoriograf priveşte înăuntru, adîncul, poporul care munceşte, care suferă şi care aşteaptă, femeia împovărată, copilul care moare cu zile, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecăţile, orînduielile nedrepte, consecinţele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulţimilor, flămînzii, desculţii, golanii, dezmoşteniţii, orfanii, nenorociţii şi ticăloşii, toata viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de milă dar şi de asprime, ca un frate şi ca un judecător, pînă la cazematele de nepătruns în care se tîrăsc de-a valma cei care sîngerează şi cei care lovesc, cei care plîng şi cei care blestemă, cei care postesc şi cei care înfulecă, cei care îndură răul şi cei care-l fac. Aceşti istoriografi ai inimilor şi ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decît istoriografii faptelor văzute? Oare Dante Alighieri să fi avut mai puţine lucruri de spus decît Machiavel? Dedesubtul civilizaţiei, mai adînc şi mai întunecat, e, oare, mai puţin însemnat decît ceea ce se petrece la

suprafaţă? Ce cunoşti din munte dacă nu intri în adîndul peşterii?

Vom spune, de altfel în treacăt: din cele arătate mai sus s-ar putea presupune, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire esenţială, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieţii adevărate a popoarelor – al vieţii obşteşti care se desfăşoară în văzul tuturor, dacă nu este în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieţii lor ascunse şi adînci; nimeni nu e un bun istoric al celor dinăuntru dacă nu ştie să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor şi a ideilor se împleteşte cu aceea a evenimentelor, şi invers. Sînt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănţuie totdeauna şi adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providenţa le trage deasupra unei naţiuni, au paralelele lor întunecate, dar desluşite în adînc, şi toate zvîrcolirile adîncului provoacă frămîntare la suprafaţă. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru; e o elipsă cu două focare: faptele şi ideile.

Argoul nu este altceva decît un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travesteşte, îmbrăcînd cuvinte-măşti şi metafore zdrenţuite.

Şi ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful blestemăţiilor. Nu merge, ci şontîcîie, şchiopătînd în cîrja Curţii Minunilor; iar cîrja aceasta se poate schimba în măciucă; e limba derbedeilor; toate stafiile omeneşti o ajută să se îmbrace şi o sulemenesc; se tîrăşte şi se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, şarlatanii o fac echivocă, otrăvitorii o înveninează, incendiatorii o negresc cu funingine; ucigaşii o boiesc cu roşu.

Cînd voi, oameni cum se cade, trageţi cu urechea la uşile societăţii, prindeţi dialogul celor de afară. Auziţi întrebări şi răspunsuri. Ascultaţi fără să înţelegeţi un murmur hidos, aducînd a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decît de cuvînt. E argoul. Cuvintele sînt pocite, pecetluite de nu ştiu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

Sînt vorbe de neînţeles care vin din întuneric. Scrîşnetele şi şoaptele măresc umbra prin enigma lor. E întunecime în nenorocire, e şi mai mare întunecime în miezul crimei; beznele acestea contopite alcătuiesc argoul. Întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Grai înspăimîntător de broască rîioasă; într-un necontenit du-te-vino, ţopăie, să tîrăşte plină de bale şi se mişcă înfiorător într-o ceaţă cenuşie fără margini,

plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună din nedreptate, din goliciune, din înecăciune şi din iarnă, în sfîrşit e lumina nenorociţilor.

Fie-ne milă de osîndiţi! Vai, cine sîntem noi, noi înşine? Cine sînt eu, care vorbesc? Cine sînteţi voi, care mă ascultaţi? De unde venim? Şi este, oare, aşa de sigur că n-am săvîrşit nici o faptă înainte de-a ne fi născut? Pămîntul cam seamănă cu o temniţă. Cine ştie dacă omul nu-i uit recidivist al justiţiei divine?

Priviţi viaţa de aproape! E făcută astfel, încît se simte pretutindeni osînda.

Eşti ceea ce se cheamă un om fericit? Dar tristeţea e hrana ta de toate zilele! Fiecare zi îşi are marea ei suferinţă sau neliniştea ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi ţi-e teamă de-a ta; mîine vei avea o grijă bănească, poimîine vei înfrunta ocara unui calomniator, răspoimîine vei suferi de nenorocirea unui prieten; pe urmă va fi vremea rea, se va sparge ceva sau se va pierde; apoi, o plăcere pe care conştiinţa şi măduva spinării ţi-o impută; altă dată nu-ţi plac treburile publice. Fără să mai punem la socoteală suferinţele inimii. Şi aşa mai departe. Un nor se risipeşte, altul se adună. Abia o zi dintr-o sută dacă e plină de veselie şi de soare. Şi tu încă faci parte dintre puţinii oameni fericiţi! Cît despre ceilalţi, asupra lor domneşte o noapte veşnică.

Singura împărţire a oamenilor rămîne aceasta: luminaţi şi întunecaţi. Singura ţintă: să micşorăm numărul întunecaţilor şi să sporim numărul celorlalţi. De aceea strigăm: Învăţămînt! Ştiinţă! A învăţa pe altul să citească înseamnează să aprinzi focul; orice literă silabisită scînteiază.

De altfel, cine zice lumină nu zice numaidecît bucurie. Lumina poate fi izvor de suferinţă: cînd e prea multă, arde. Flacăra e primejdia aripilor. A arde fără a te opri din zbor, iată minunea geniului!

Cînd veţi cunoaşte şi cînd veţi iubi, veţi suferi de asemenea. Ziua răsare plîngînd. Luminaţii plîng chiar dacă ar plînge numai pentru cei întunecaţi.

II

RĂDĂCINILE

Argoul este limba întunecaţilor.

În faţa acestui dialect plin de enigme, întinat şi răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioşează pînă în cele mai nebănuite adîncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditaţiile cele mai zguduitoare.

Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e pecetluită cu semnul unei osîndiri. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite şi chircite ca sub fierul roşu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, cîte o frază pare a fi umărul înfierat al vreunui tîlhar, dezgolit fără veste. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată de aceste cuvinte îmbătrînite în rele. Metafora, în argou, este cîteodată atît de sfruntată, încît simţi că a stat în cătuşe.

Cu toate acestea, şi tocmai de aceea, ciudata limbă îşi are locul ei în marele şi nepărtinitorul cazier, unde stau alături paraua ruginită şi medalia de aur, şi care se numeşte literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, îşi are sintaxa şi poezia lui. E o limbă. Dacă, după sluţenia anumitor cuvinte, se recunoaşte că a fost rumegată de Mandrin[20], se simte, însă, în strălucirea anumitor metonimii, că şi Villon a vorbit-o. *Mais au sont les neiges d'antan?* [21] Este un vers din argou. *Antan – ante annum* – este un cuvînt din argoul Thunes[22] şi înseamnă anul trecut, cu un sens mai larg: altădată. Se mai putea citi acum treizeci şi cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnaşi din 1827, într-una din carcerele din Bicêtre, această zicală

---

20 . Bandit şi contrabandist francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

21 . Dar unde sînt zăpezile de altădată? (Vers din François Villon)

22 . Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediţiei regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

zgîriată cu cuiul pe zid de un „rege” din Thunes, condamnat la galere: *Les debs d’antan trimaient siempre pour la pierre du Coösre. A*sta înseamnă: Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unşi. În mintea acelui „rege”, ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvîntul *décarade,* care exprimă plecarea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, şi vrednic de el. Acest cuvînt, care îţi sugerează scăpărarea copitelor pe caldarîm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine:

Six forts chevaux tiraient au coche [23].

Din punct de vedere pur literar, puţine studii ar fi mai ispititoare şi mai fecunde decît cel al argoului. Este o întreagă limbă în limbă, un fel de excrescenţă bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naştere unei vegetaţii, un parazit, care şi-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic şi al cărui frunziş sinistru se tîrîie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pămîntul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puţin adînc, găseşti în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare,

23 . Şase cai puternici trăgeau o diligenţă.

provensala, spaniola, o fărîmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza şi germana, romana, în cele trei varietăţi: romano-franceză, romano-italiană, şi romano-romană, latină, în sfîrşit, basca şi celtica. Formaţie profundă şi ciudată. Edificiu subpămîntean, zidit în devălmăşie de toţi mizerabilii. Toate rasele blestemate şi-au lăsat urma, fiecare suferinţă a pus o lespede, fiecare inimă o pietricică. O mulţime de suflete păcătoase, josnice şi răzvrătite, care au străbătut viaţa şi s-au dus să se mistuie în veşnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluşi în forma unui cuvînt monstruos.

Spaniola? Vechiul argou gotic e plin. Iată: *boffete* (palmă), care vine de la *bofeton; vantane* (fereastră) mai tîrziu *vanterne,* care vine de la *vantana; gat* (pisică) de la *gato; acite* (ulei), care vine de la *aceyte.* Italiana? Iată: *spade* (spadă), care vine de la *spada; carvel* (vas plutitor) care vine de la *caravella.* Engleza? Iată: *bichot* (episcop) care vine de la *bishop; raille* (spion), care vine de la *rascal, rascalion* (pungaş); *pilche* (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana? Iată: *caleur, Kellner* (chelner); *hers* (stăpînul), de la *Herzog* (duce). Latina? Iată: *frangir,* de la *frangere* (a sparge); *affurer,* de la *fur* (a fura); *cadène,* de la *catena* (lanţ). Există un cuvînt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere şi de

autoritate tainică: cuvîntul *magnus.* Scoţia a făcut din el pe *mac* al ei, care desemnează pe şeful clanului, *Mac*-Farlane, *Mac*-Callumore, marele Farlane, marele Callumore (e totuşi de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvînt *meck* şi mai tîrziu *meg,* adică Dumnezeu. În ce priveşte basca, iată *gahisto,* diavolul, care vine de la *gaïztoa,* rău; *sorgabon,* noapte bună, care vine de la *gabon,* bună seara. Celtica? Iată: *blavin,* batista, care vine de la *blavet,* apă ţîşnitoare; *menesa,* muiere, care vine de la *meinec,* plin de pietre; *barant,* rîu, de la *baranton,* fîntînă; *goffeur,* lăcătuş, de la *goff,* fierar; *gheduza,* moartea, care vine de la *guenn-du,* albă-neagră. Voiţi şi istorie? Argoul zice *malteze* în loc de monete, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

În afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, şi mai fireşti, care ies, ca să zicem aşa, din însuşi sufletul omului.

Mai întîi născocirea directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu ajutorul cuvintelor care – nu se ştie nici cum, nici de ce – au culoarea lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foieşte de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime, nu se ştie unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, cîteodată hîde care au uneori o putere

ciudată de expresie şi care trăiesc. Călăul, *le taule;* pădurea, *le sabri*; frica, fuga, *taf*; lacheul, *le larbin;* generalul, prefectul, ministrul, *pharos;* dracul, *le rabouin.* Nimic nu este mai ciudat decît aceste cuvinte, care în acelaşi timp ascund şi artă. Unele, ca *le rabouin,* sînt în acelaşi timp groteşti şi înspăimîntătoare, dînd o impresie de strîmbătură ciclopeeană.

În al doilea rînd, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot şi să ascundă tot este bogăţia de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoţul care încearcă o lovitură, deţinutul care pune la cale o evadare. Nici un grai nu este mai metaforic decît argoul. *Dèvisser le coco,* a suci gîtul; *tortiller,* a mînca, *être gerbé,* a fi judecat; *un rat,* un hoţ de pîine; *il lansquine,* plouă, veche imagine uluitoare, care-şi poartă oarecum data naşterii cu sine, asemănînd lungile şiruri piezişe ale ploii cu suliţele dese şi aplecate ale lăncierilor *(lansquenets)* şi care cuprinde într-un singur cuvînt metonimia populară: *il pleut des hallebardes* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece de la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică, şi primitivă, luînd înţelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi *le rabouin* şi devine *le boulanger* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puţin măreţ; ceva cum ar fi Racine după

Corneille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care ţin de amîndouă epocile şi au în acelaşi timp o înfăţişare barbară şi metaforică, par nişte fantasmagorii. Les *sorgueurs vont solliciler des gails à la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pîlc de umbre. Se vede ceva nedesluşit.

În al treilea rînd, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăieşte pe seama limbii. Se foloseşte de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie, la întîmplare, şi se mărgineşte adesea, cînd se iveşte nevoia, s-o strice în pripă şi brutal. Cîteodată, din cuvinte zilnice, pocite şi amestecate cu altele în adevăr argotice, născocesc zicale pitoreşti în care se simte împletirea creaţiei directe cu metafora: *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trime dans le sabri* (cîinele latră, cred că trece prin pădure diligenţa de Paris). *Le dab est sinve, la dabuge est merloussière, la fée est bative* (burghezul e nerod, burghezia e şireată, fata e nostimă). De cele mai multe ori, ca să nu-i amăgească pe ascultători, argoul se mărgineşte să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mîrşavă, o terminaţie în *aile,* în *orgue,* în *iergue* sau în *uche.* Astfel, *Vouzierque trovaille bonorgue ce gigotmuche? –* adică *Trovezvous ce gigot bon*? (Îţi pare bună friptura asta?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer ca să afle

dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa terminaţia în *mar,* adăugată de curînd.

Argoul fiind graiul stricăciunii se alterează repede. De altfel, căutînd mereu să se ferească, îndată ce se simte înţeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere şi recompunere, proces petrecut pe întuneric şi în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decît cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pîinea) devine *le lartif*; *le guil* (calul) devine *le gaye*; *la fertanche* (paiele) – *la fertille*; *le momignard* (băiatul) – *le momacque*; – *les figues* (ţoalele) – *les frusques*; *la chique* (biserica) – *l'ègrugeoir*; *le colabre* (gîtul) – *le colas.* Dracul este mai întîi *gahisto,* apoi *le rabouin,* după aceea *le boulanger* (brutarul); *le prêtre* (preotul) este *la ratichon,* apoi *le sanglier* (mistreţul); *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci şi doi); pe urmă *le surin* (mărul nealtoit) şi apoi *le lingre* (cuţitul); poliţiştii se numesc *railles,* apoi *roussins,* după aceea *rousses* (roşcaţi), pe urmă *marchands* de *lacets* (negustori de şireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfîrşit *cognes* (bătăuşii); călăul este *le taule,* apoi *Charlot,* pe urmă *l'atigeur* (cel care te stîlceşte); după aceea *le becquillard* (cel cu cîrje). În secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage

tutun), în secolul al XIX-lea însă *se chiquer la queule* (a-şi muta fălcile). Între aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoştinţă. Cartouche, vorbeşte ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sînt într-o veşnică goană, ca şi oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din cînd în cînd şi chiar din cauza acestei mişcări, vechiul argou iese din nou la iveală şi se înnoieşte. Îşi are reşedinţele sale unde se menţine. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea; Bicêtre, cînd era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminaţia *anche,* a bătrînilor din Thunes. *Boyanches-tu* (*bois-tu?* – bei?), *il croyanche* (*il croit* – crede). Totuşi mişcarea neîntreruptă rămîne legea lui.

Dacă filozoful ajunge să ţină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditaţii dureroase, dar şi folositoare. Nici un studiu nu este mai bogat în rezultate şi în învăţăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecţie. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface); puterea lor este şiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue*; om – *orgue.* Omul este un derivat al nopţii.

S-au obişnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forţă de neînlăturat, şi

vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om *bolnav,* unul osîndit este un *mort.*

Ceea ce este mai groaznic pentru cei întemniţaţi, între patru pereţi de piatră e un fel de castitate îngheţată; el numeşte carcera *castus.* În acest loc funebru, viaţa de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfăţişare. Prizonierul are lanţuri la picioare; credeţi poate că el se gîndeşte că omul umblă cu picioarele? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele; astfel, cînd ajunge să-şi taie cu ferăstrăul lanţurile, cea dintîi idee a lui este că de acum poate dansa, şi numeşte ferestrăul *bastringue* (cîrciumă). Un *nume* este un *centru,* asimilaţie profundă. Banditul are două capete, unul cumpăneşte faptele şi toată viaţa îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morţii; capul care îl învaţă cum să moară îl numeşte *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispăşeşte – *la tronche* (buturuga). Cînd un om nu mai are decît zdrenţe pe trup şi vicii în suflet, cînd a ajuns la amîndouă degradările, materială şi morală, pe care le exprimă cu un singur cuvînt: *gueux* (golan), e copt pentru crimă; este ca un jungher ascuţit cum trebuie; are două tăişuri: suferinţa şi răutatea; aşa că în argou nu se zice *un golan,* ci un *réguisé* (dat la ascuţit). Ce este puşcăria? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numeşte *un fagot* (buştean). În sfîrşit, cum numesc răufăcătorii ocna? *Le*

collège (colegiu). Un întreg sistem penitenciar poate ieşi din acest singur cuvînt.

Hoţul are şi el carnea lui de tun, ceea ce-i poate fura oricine, dumneavoastră, eu, orice trecător: *le pantre* (Pan – lumea întreagă).

Vrea cineva să ştie unde au încolţit cele mai multe cîntece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special *lirlonfa?* Ascultaţi:

Châteletul din Paris avea o pivniţă cuprinzătoare. Această pivniţă era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilaţie, o singură deschizătură: uşa; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Această pivniţă avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărîmiţaseră. La o înălţime de doi-trei metri de la pămînt, o grindă lungă, masivă străbătea această subterană dintr-o parte în alta; din loc în loc atîrnau de grindă lanţuri de cîte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osîndiţi. În această pivniţă erau băgaţi condamnaţii la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osîndit. Lanţurile, ca nişte braţe spînzurate, iar zgărzile ca nişte mîini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociţi de gît. Erau legaţi şi părăsiţi acolo. Lanţul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămîneau nemişcaţi în această

pivniţă, în noapte, sub grindă, aproape spînzuraţi, siliţi la sforţări nemaiauzite ca să ajungă la pîine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul pînă peste glezne, cu excrementele scurgîndu-li-se pe pulpe, rupţi de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agăţîndu-se cu mîinile de lanţ ca să se odihnească, neputînd dormi decît în picioare şi trezindu-se în fiecare clipă din pricina cătuşelor care îi strîngeau de gît; unii nu se mai deşteptau de loc. Ca să mănînce, îşi ridicau pîinea care li se arunca în noroi cu călcîiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, pînă la mîini. Cît timp erau părăsiţi aşa? O lună, două, cîteodată chiar şase; unul a rămas un an întreg. Era sala de aşteptare a galerelor. Oamenii erau aruncaţi acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest iad-mormînt? Ceea ce se poate face într-un mormînt: trăgeau să moară; şi ceea ce se poate face în iad: cîntau. Cînd nu mai e nici o nădejde, cîntecul rămîne. În apele Maltei, cînd se apropia cîte o galeră, se auzea cîntecul înainte de plescăitul lopeţilor. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivniţa-închisoare de la Châtelet zicea: „Numai rîmele m-au ţinut în viaţă”. Inutilitate a poeziei. La ce foloseşte rîma? În această pivniţă s-au născut aproape toate cîntecele în argou. Din această temniţă a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery:

Timaloumisaine, timaloumison. Cele mai multe din aceste cîntece sînt jalnice; cîteva sînt vesele, unul e duios:

Acilea este teatrul
Micului săgetător[24]*.*

Este vorba de Zeul-arcaş, de Cupidon. Orice aţi face, nu veţi nimici acest veşnic imbold al inimii omeneşti: iubirea:

Lumea aceasta sumbră ştie să păstreze secretul. Secretul este bunul tuturor. Secretul pentru aceşti nenorociţi e unitatea care slujeşte de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunităţi ceva din ea însăşi. A denunţa, în energica limbă argotică, se zice: *manger le morceau* (a mînca bucata). Ca şi cum denunţătorul ar trage pentru el cîte puţin din seva tuturor şi s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a primi o palmă? Metafora banală răspunde: *C'est voir trente-six chandelles*[25] (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine şi schimbă *chandelle* în *camouffle.* Limbajul obişnuit dă acelaşi înţeles cuvintelor *soufflet* (palmă) şi *camouflet* (înjosire). Astfel, printr-un fel da pătrundere de jos în sus,

24 . Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-lea, despre care se spunea că s-ar fi cîntat la „o petrecere de nuntă" a celebrului bandit Cartouche.
25 . Textual – a vedea treizeci şi şase de lumînări.

metafora, această traiectorie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie; iar Poulailler zicînd: „Îmi aprind lumînarea”, adică: „Mă mănîncă palma”, îndeamnă pe Voltaire să scrie: *„Langleviel La Baumelle merită o sută de lumînari ”,* adică o sută de scatoalce.

Răscolind argoul descoperi la fiecare pas un lucru nou. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat grai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societăţii legale cu societatea blestemată.

Argoul e cuvîntul care a ajuns ocnaş.

Te cuprinde spaima cînd te gîndeşti că sufletul omului poate fi împins atît de jos, poate fi tîrît şi legat fedeleş de întunecatele puteri ale fatalităţii şi înlănţuit prin nu se ştie ce verigi, în această prăpastie!

O, sărmană minte a celor oropsiţi!

Vai! Nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci gîndul eliberator, uriaşul călăreţ al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte într-una pe luptătorul strălucitor, care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul însorit al viitorului? Va chema zadarnic în ajutor suliţa de lumină a idealului? E osîndit să asculte cum se ridică blestemul spăimîntător, în noaptea de genuni a Răului şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hîdă, acel chip încruntat, draconic, fălcile băloase şi acea unduire şerpuitoare de

gheare, de umflături şi de inele? Va rămîne sufletul acesta mereu aici, mereu fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat din umbră de un monstru, dîrdîind de frică, cu părul vîlvoi, frîngîndu-şi mîinile, pe veşnicie înlănţuit de stînca nopţii, tristă Andromedă[26] albă şi goală în întuneric.

III

ARGOUL CARE PLÎNGE ŞI ARGOUL CARE RÎDE

Aşa după cum se vede, întregul argou, argoul de acum patru sute de ani ca şi argoul de astăzi, e îmbibat de un întunecat înţeles simbolic, care dă tuturor cuvintelor cînd o înfăţişare jalnică, cînd una ameninţătoare. Se simte la fiecare pas vechea tristeţe sălbatică a acelor cerşetori ai Curţii Minunilor, care îşi încercau norocul la jocuri de cărţi cunoscute numai de ei, dintre care cîteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfăţişa un copac mare avînd opt uriaşe foi de trifoi, un fel de întrupare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc, la care trei iepuri frigeau un vînător la frigare, iar în fund pe un

26 . Personaj mitologic: fata oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, văzînd-o legată de o stîncă şi fermecat de frumuseţea ei, a ucis monstrul, a eliberat-o şi a luat-e de soţie.

alt foc, era o oală fumegîndă, din care ieşea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decît asemenea răzbunări pictate pe cărţile de joc, în faţa rugurilor unde erau fripţi contrabandiştii şi a cazanului unde fierbeau falsificatorii de bani. Felurite forme pe care le lua gîndirea în regatul argoului, cîntecul însuşi, gluma şi ameninţarea, toate aveau acest caracter neputincios şi frînt. Toate aceste cîntece, dintre care unele au fost culese, erau umile şi tînguitoare pînă la lacrimi. Hoţul e numit bietul hoţ şi e totdeauna iepurele care se ascunde, şoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărgineşte, să suspine, unul din gemetele lui a ajuns pînă la noi: *„Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger se mômes et ses momignards et les locher criblant sans être agité lui-même*[27] *".* Oropsitul, ori de cîte ori are răgaz să gîndească, se face mic în faţa legii şi plăpînd faţă de societate, se face una cu pămîntul, roagă, imploră îndurare, pentru că se ştie nevinovat.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cîntecele de închisori, refrenele hoţeşti capătară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică şi plină de veselie. Tînguitorul *maluré* fu înlocuit cu *larifla*. În mai

---

27 . Nu înţeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poate să-şi chinuiască copiii şi nepoţii şi să-i audă ţipînd, fără să fie chinuit(tulburat; *agité* – în original) el însuşi.

toate cîntecele de galeră, de temniţă şi de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească şi stranie. Răsună în ele acest refren strident şi săltăreţ, luminat parcă de o rtrălucire fosforescentă, care pare cîntat în pădure de fluierul unui spiriduş:

Mirlabibi surlababo.
Mirliton ribonribette
Surlababi mirlababo
Mirliton ribonribo.

Aşa se cînta, în timp ce un om era strîns de gît într-o pivniţă sau într-un desiş de pădure.

E un semn îngrijorător, de boală. În veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omeneşti posomorîte se risipeşte; ea începe să rîdă. Îşi bate joc de *marele barosan,* adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franţei, e numit *marchizul-paiaţă.* Hoţii sînt în această epocă aproape, veseli. Din inima acestor oropsiţi iese un fel de lumină, ca şi cum conştiinţa li s-ar fi uşurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au şi pe aceea nepăsătoare a gîndului. Semn că-şi pierd sentimentul criminalităţii lor, simţind un sprijin nelămurit pînă şi printre gînditori şi visători. Semn că furtul şi jaful încep să se strecoare în doctrine şi sofisme, aşa că urîţenia li se împuţinează oarecum, trecînd-o în mare

măsură asupra sofismelor şi a doctrinelor. Semn, în sfîrşit, dacă nu intervine o întorsătură neaşteptată, că ceva miraculos va izbucni în curînd.,

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rîndurile de mai sus? Secolul al XVIII-lea? Filozofia lui? Bineînţeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă şi folositoare. În cuprinsul lui sînt patru sfinte legiuni: enciclopediştii cu Diderot în frunte, fiziocraţii cu Turgot[28], filozofii cu Voltaire şi utopiştii cu Rousseau. Lor le datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanităţii. Sînt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre util, Voltaire spre adevăr şi Rousseau spre dreptate. Dar alături de filozofi şi mai jos decît ei, se află sofiştii, ca nişte bălării otrăvitoare amestecate în vegetaţia sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. În timp ce călăul ardea pe treptele palatului de justiţie marile cărţi liberatoare ale veacului, scriitori azi uitaţi tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociţii le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicaţii, patronate adeseori de un

28 . Reprezentant al fiziocraţilor, prima şcoală de economişti burghezi (secolul al XVIII-lea), care cereau libertatea comerţului şi industriei, mai ales libera circulaţie a produselor agricole. Ca ministru al finanţelor şi economiei, Turgot a iniţiat o serie de reforme burgheze, anulate apoi de reacţiunea feudală.

principe, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adînci dar neştiute, treceau fără să fie luate în seamă. Primejdia izvorăşte cîteodată din necunoaşterea ei. E necunoscută fiindcă e subterană. Dintre toţi aceşti scriitori cel care a săpat poate cea mai nesănătoasă galerie în sufletul mulţimilor este Restif de la Bretonne[29].

Această frămîntare, a Europei întregi, făcu în Germania, ravagii mai mari decît oriunde. În Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în frumoasa lui dramă *Hoţii,* furtul şi jaful se ridicau împotriva proprietăţii şi muncii, îşi însuşeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere, şi false la o cercetare mai adîncă, juste în aparenţă, absurde în realitate, se înfăşurau în aceste idei, se pierdeau aşa-zicînd în ele, îşi dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie şi circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiţi şi cinstiţi, fără ştirea chimiştilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără voia mulţimilor care îl primeau. Ori de cîte ori se petrece un asemenea fapt, urmările sînt îngrijorătoare. Suferinţa zămisleşte mînia, în timp ce lumea bogată nu vrea să vadă, sau

---

29 . Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.
Fiu de ţăran, în opera lui se întîlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluţiei. În *Nopţile Parisului,* exprimă sentimente democratice şi zugrăveşte pe iacobini în culori pline de simpatie.

doarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii; ura lumii nenorocite îşi aprinde facla de la cîte un suflet amărît sau strîmb, care visează într-un colţ şi apoi începe să cerceteze societatea. Înfiorător lucru e ura care iscodeşte!

Astfel se dezlănţuie, cînd le vin în ajutor vremuri nenorocite, acele spăimîntătoare cutremure care odinioară se numeau jacherii, faţă de care frămîntările politice sînt jocuri de copii; acele frămîntări nu mai sînt lupta obiditului împotriva asupritorului, ci răscoala sărăciei împotriva bunului trai. Şi totul se prăbuşeşte.

Răscoalele ţărăneşti sînt cutremure ale poporului. Revoluţia franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să ameninţe aproape întreaga Europă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

Revoluţia franceză, care nu-i decît un ideal înarmat cu sabie, se ridică şi, cu aceeaşi bruscă mişcare, închide uşa răului şi o deschide pe a binelui.

Ea dezleagă problema, consfinţeşte adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşeşte veacul, încoronează poporul.

Se poate zice că a creat omul a doua oară, dîndu-i un al doilea suflet: dreptul.

Secolul al XIX-lea moşteneşte opera revoluţiei şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus a devenit pur

şi simplu cu neputinţă. E orb cine o priveşte! E netot cel care se teme de ea! Revoluţia a fost vaccinul răscoalelor ţărăneşti.

Mulţumită revoluţiei, condiţiile sociale s-au schimbat. Sîngele nostru a fost curăţit de bolile feudale şi monarhice. Nici o urmă de ev mediu nu se mai află în Constituţia noastră. A trecut vremea cînd înspăimîntătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, cînd se simţea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, cînd apăreau la suprafaţa civilizaţiei un fel de muşuroaie de cîrtiţe, cînd pămîntui crăpa, cînd bolţile peşterilor se deschideau şi cînd se vedeau ieşind deodată din pămînt capete monstruoase.

Simţul revoluţionar e un simţ moral. Înrădăcinîndu-se sentimentul dreptului, se dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiţie a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfîrşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la 89, poporul întreg creşte în fiecare ins care se ridică; oricare om sărac cîştigînd un drept îşi are raza lui de lumină, orice ghioräie-maţe simte că întruchipează demnitatea Franţei; mîndria cetăţeanului e o armură a sufletului lui; cine e liber e cinstit, cine votează domneşte. Iată cum se explică incoruptibilitatea, stingerea poftelor urîte, ochii plecaţi eroic în faţa ispitelor, însănătoşirea revoluţionară e limpede în zilele de dezrobire – 14 iulie, 10 august – cînd nu mai

există pleavă. Cel dintîi strigăt al mulţimilor luminate şi tot mai numeroase este: moarte hoţilor! Progresul e un om onest; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni însoţeau furgoanele care în 1848 duceau bogăţiile din Tuilerii? Adunătorii de zdrenţe din cartierul Saint-Antoine. Zdrenţele au păzit visteria. Virtutea le-a dat acestor golani măreţie. În acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre scrinurile care străluceau de-ţi luau ochii, însăşi vechea coroană a Franţei, bătută în diamante, înstelată cu marele rubin al regalităţii şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Golanii păzeau, desculţi, această comoară.

Aşadar, nu vor mai fi răscoale ţărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi de azi înainte nu va mai putea fi întrebuinţată în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea o ştie. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrenţe, vrăbiile se aşază în vîrful lui, iar burghezii rîd.

IV

CELE DOUĂ DATORII: A VEGHEA ŞI A

SPERA

Aşadar, a dispărut orice primejdie socială? Bineînţeles că nu. S-a sfîrşit cu răscoalele ţărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asta, sîngele nu i se va mai ridica la cap; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societăţii se numeşte mizerie.

Moartea vine uneori ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunînd că a ne gîndi, înainte de toate, la mulţimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul pînă la măreţie, a le împărtăşi învăţătura sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trîndăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a înlătura bogăţia, a crea necuprinse cîmpuri de activitate publică şi populară, a avea ca Briareu[30] o sută de mîini întinse în toate părţile celor obidiţi şi slabi, a întrebuinţa puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate braţele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate minţile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea

30 . Monstru în mitologia greacă.

după sforţare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvînt, a pune orînduirea socială să răspîndească, în folosul celor ce suferă şi a celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea dintîi dintre datoriile frăţeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintîi dintre necesităţile politice.

Şi acestea toate, trebuie s-o spunem, nu sînt mai mult decît un început. Munca nu poate să fie o lege, fără să fie un drept. Iată adevărata problemă.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

Dacă natura se numeşte providenţă, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puţin necesară decît bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gîndi este o necesitate, adevărul este hrană ca şi pîinea. O minte nehrănită cu ştiinţă şi cu înţelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de minţile înfometate cum ne e milă de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfîşietor decît un trup care se prăpădeşte de lipsă de pîine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg se îndreaptă către rezolvarea acestei probleme. Într-o bună zi lumea va rămîne uimită. O dată cu ridicarea neamului omenesc straturile adînci vor ieşi în chip firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va realiza printr-o simplă ridicare de

nivel.

Am greşi dacă ne-am îndoi de puterea acestei soluţii binecuvîntate.

Trecutul, recunoaştem, e încă foarte puternic în ceasul de faţă. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e surprinzătoare. Iată-l că umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător; mortul acesta, un cuceritor. Soseşte cu şleatha lui, cu superstiţiile, cu sabia lui, cu despotismul şi steagul lui; ignoranţa; de cîtva timp încoace a cîştigat zece bătălii. Înaintează, ameninţă, se veseleşte, e la porţile cetăţii. Cît despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem cîmpul unde Hannibal şi-a instalat tabăra.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă?

Ideile noastre nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Iar cei care resping viitorul să se gîndească bine. Spunînd *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se osîndesc pe ei înşişi. Îşi dau singuri o boală grea; se inoculează cu trecutul. Nu există decît un fel de a respinge ziua de mîine: a muri.

Noi vrem să vină cît mai tîrziu cu putinţă moartea trupului, niciodată cea a sufletului.

Da, enigma îşi va spune cuvîntul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul pe care veacul al XVIII-lea l-a schiţat, va fi desăvirşit de al XIX-lea. Numai un idiot s-ar putea îndoi de asta. Naşterea aşteptată,

naşterea apropiată, a bunăstării universale e un fapt neînlăturat.

Forţe obşteşti uriaşe hotărăsc faptele oamenilor şi le aduc pe toate într-un timp anumit la starea lor logică, adică la echilibru, la dreptate. Omenirea naşte o putere alcătuită din pămînt şi cer, această putere o cîrmuieşte; această forţă e făcătoare de minuni; creează tot atît de lesne marile evenimente ca şi minunatul deznodămînt al lor. Ajutată de ştiinţă, care vine de la om, şi de întîmplări, care vin din altă parte, nu se teme de contradicţiile ce se ivesc în punerea problemelor care par celor mulţi cu neputinţă de rezolvat. Această forţă tot atît de pricepută să pună la cale descoperirea unei soluţii din ciocnirea ideilor, ca şi o învăţătură din ciocnirea faptelor, şi ne putem aştepta la orice de la această tainică putere a progresului, care, într-o bună zi, pune faţă-n faţă răsăritul şi apusul într-un mormînt, făcîndu-i pe imamii[31] mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.

Pînă atunci, nici un popas, nici o şovăială, nici o oprire în măreaţa mergere-înainte a minţilor. Filozofia socială e în esenţă ştiinţă şi pace. Ea are ca scop şi trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze vrăjmăşiile, studiind antagonismele societăţii. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi reuşeşte.

---

31 . *Imam,* teolog musulman.

Procedează pe cale de reducere, gonind ura de pretutindeni.

S-a văzut de multe ori ca o societate să se prăbuşească sub furtuna care se stîrneşte asupra oamenilor; istoria e plină de naufragii de popoare şi imperii: într-o bună zi, uraganul, necunoscut, vine şi ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizaţia Indiei, a Chaldeii, a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărut una după alta. De ce? Nu ştim. Care sînt cauzele acestor dezastre? Nu le cunoaştem. Aceste societăţi ar fi putut fi salvate? Au pierit din pricina lor însele? S-au încăpăţînat în cine ştie ce viciu fatal care le-a dat pierzării? Cîtă sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei naţiuni, a unei rase? Iată întrebări fără răspuns. Întunericul acoperă civilizaţiile osîndite. Intrase apa în ele din toate părţile fiindcă se scufundaseră; nu putem spune nimic mai mult; şi cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriaşe, veacurile, imense corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba[32], Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Întunecimi acolo, lumină însă aici. Nu cunoaştem bolile civilizaţiilor străvechi, cunoaştem însă beteşugurile civilizaţiei noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei; îi contemplăm

---

32 . Centre ale unor vechi civilizaţii, azi dispărute, în Orientul Apropiat.

frumuseţile şi îi dezgolim urîţeniile. Pătrundem acolo unde o doare şi o dată ce am dat de suferinţă, cunoaşterea cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizaţia noastră, creaţie a douăzeci de veacuri, e în acelaşi timp un monstru şi o minune; merită truda de a fi salvată. Şi va fi. E mare lucru a o uşura; a o lumina; e şi mai mult. Toate cercetările filozofiei sociale moderne trebuie să se întîlnească în acest scop. Gînditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată: ascultarea inimii ei îţi dă curaj; şi e vremea să sfîrşim aceste cîteva pagini, antract arid al unei dureroase drame, stăruind asupra încrederii cu care privim viitorul.

Dincolo de moralitatea socială, se simte nemurirea omenirii. Dacă se ivesc ici şi colo urîte răni şi pecingini, ca nişte cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pămîntesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cei care îşi fac observaţiile lor asupra clinicei sociale mai dau uneori din cap a îndoială. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai raţionali dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Veni-va oare viitorul? Aproape că am putea să ne punem această întrebare, cînd vedem în

jurul nostru atîta bezně înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. Partea celor egoişti sînt prejudecăţile, creşterea în neştiinţa despre lume a odraslelor bogate, pofta care ameţeşte ca o beţie, un prisos de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care la cîţiva merge pînă la scîrba faţă de cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atît de umflat încît înăbuşă sufletul; iar oropsiţilor le e lăsată foamea, pizma, ura de a vedea pe ceilalţi cum huruzesc, adîncul zbucium al instinctelor omeneşti către îndestulare, negura care năpădeşte inimile, tristeţea, nevoia, fatalitatea, neştiinţa simplă şi impură.

Va trebui, totuşi, să continuăm a ridica ochii la cer? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus nu se va stinge? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adîncimi, singuratic, abia întrezărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe ameninţări negre, îngrămădite monstruos în jurul lui; şi cu toate acestea, nu e mai primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA

ÎNCÎNTĂRI ŞI DEZNĂDEJDI

I

ÎN PLINĂ LUMINĂ

Cititorul a înţeles că Éponine, recunoscînd prin grilaj pe locuitoarea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase mai întîi pe bandiţi, pe urmă îi slujise drept călăuză lui Marius, care, după cîteva zile de extaz în faţa grilajului, tîrît de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e zidită casa iubitei, intrase în sfîrşit în grădina Cosettei, ca Romeo în grădina Juliettei. Îi venise mult mai uşor decît lui Romeo; Romeo fusese nevoit să sară un zid, pe cînd Marius n-a trebuit decît să dea puţin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinţii unui moşneag, aşa că trecu lesne.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decît noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvîntat şi sfînt, în care o sărutare logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel ceas al vieţii ei, Cosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat necinstit şi desfrînat, ar fi fost pierdută; sînt pe lume asemenea firi, generoase, care uită de

ele însele; Cosette era dintre acestea. Una din însuşirile minunate ale femeii e aceea de a se dărui. Dragostea, cînd atinge înălţimea la care devine atotstăpînitoare, se însoţeşte cu un fel de sfîntă orbire a pudoarei. Dar cîte primejdii vă pîndesc, o, suflete neprihănite! Adesea ne daţi sufletul vostru iar noi luăm numai trupul. Sufletul vă rămîne şi îl priviţi în taină, fremătînd. Iubirea nu se opreşte la jumătate drum: sau te pierde, sau te mîntuie. Întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care înseamnă mîntuire sau pierzanie şi pe care nici o fatalitate n-o pune mai neînduplecat decît iubirea. Iubirea e viaţa sau e moartea. Leagăn, dar şi sicriu... Aceeaşi simţire spune da şi nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut Dumnezeu, inima omenească răspîndeşte cea mai mare lumină şi, vai! cel mai adînc întuneric.

Dar Dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mîntuitoare.

Atît cît ţinu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiş din zi în zi mai îmbătător, veniră două fiinţe alcătuite din curăţenie şi nevinovăţie, pline de o fericire cerească, fiinţe mai înrudite cu arhanghelii decît cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare în beţia dragostei lor, răspîndind lumină în întunericul nopţii. Cosettei i se părea că Marius purta pe frunte o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se

priveau, se prindeau de mîini, se strîngeau unul lîngă altul, dar era un hotar, pe care nu-l treceau niciodată. Nu fiindcă l-ar fi respectat, ci fiindcă nici nu-l cunoşteau. Marius simţea o stavilă: nevinovăţia Cosettei, iar Cosette simţea un reazim: cinstea lui Marius. Primul sărut fusese şi ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decît să-i atingă cu buzele mîinile sau şalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă şi nu o femeie. O respira. Ea nu-i refuza nimic, iar el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulţumit. Trăiau în acea stare de încîntare care s-ar putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrăţişare a două neprihăniri în ideal; două lebede întîlnindu-se pe Muntele Fecioarei.

La acel ceas al dragostei, cînd simţurile uită să vorbească sub atotputernicia fericirii, Marius, curatul şi seraficul Marius, ar fi fost mai curînd în stare să intre la o femeie de stradă decît să ridice rochia Cosettei pînă la gleznă. O dată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să culeagă o floare şi bluza i se întredeschise la piept, lăsînd să i se vadă puţin sînul. Marius întoarse capul.

Ce se întîmpla între aceste două fiinţe? Nimic. Se adorau.

Noaptea, cînd se aflau împreună, grădina părea un loc viu şi sfînt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimiţîndu-le parfumul; ei îşi deschideau sufletele şi le risipeau pe flori.

Vegetaţia îmbelşugată şi puternică tresărea plină de sevă şi de beţie în jurul acestor doi nevinovaţi, iar ei îşi spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce fel de vorbe erau acestea? Şoapte. Nimic mai mult. Dar era de ajuns să tulbure şi să mişte toată natura. Putere purtătoare de farmece, pe care am înţelege-o greu citind într-o carte asemenea convorbiri, făcute anume ca să fie luate de vînt şi risipite ca un fum pe sub frunzişuri. Scoateţi din murmurul a doi iubiţi melodia care porneşte din suflet, acompaniindu-i ca o liră, şi va rămîne numai o umbră; veţi zice: cum, numai atît? Ei, da, copilării, lucruri pe care le-au mai spus şi alţii, rîsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim şi mai profund pe lume! Singurele lucruri care merită să fie spuse şi ascultate!

Cine n-a auzit niciodată asemenea copilării, asemenea nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată e un dobitoc şi un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius:

— Tu ştii?...

(Începuseră în aceste şoapte, în nevinovăţia lor cerească, să-şi spună pe nume şi *tu,* fără, să-şi dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Ştii? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia? Ba nu, te cheamă Cosette.

— Oh! Cosette e un nume de rînd, care mi-a fost dat cînd eram mică. Numele meu adevărat

e Eufrasia. Nu-ţi place numele acesta: Eufrasia?

— Ba da... Dar Cosette nu e de rînd.

— Îţi place mai mult decît Eufrasia?

— Ei!... da.

— Atunci îmi place şi mie mai mult. Ai dreptate, e drăguţ: Cosette. Spune-mi Cosette!

Şi surîsul cu care întovărăşea aceste cuvinte prefăcea întregul dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, îl privea ţintă şi izbucnea:

— Domnule, eşti frumos, eşti încîntător, eşti plin de duh, nu eşti prost de loc, eşti cu mult mai învăţat decît mine, dar mă prind că nu poţi spune ca mine cuvîntul *te iubesc!*

Şi Marius, în al şaptelea cer, credea că aude un vers cîntat de o stea.

Sau, altă dată, Cosette îi dădea o pălmuţă pentru ca-l auzise tuşind şi îi spunea:

— Nu tuşi, domnule! Ls mine în casă nu e voie să tuşească nimeni fără încuviinţarea mea. E foarte urît să tuşeşti şi să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pentru că, dacă te-ai îmbolnăvi, aş fi foarte nenorocită. Ce m-aş face?

Era pur şi simplu dumnezeiesc.

O dată Marius îi spuse Cosettei:

— Închipuieşte-ţi că am crezut o bună bucată de vreme că te cheamă Ursula.

Povestea aceasta i-a făcut să rîdă toată seara.

În mijlocul unei alte convorbiri, i se întîmpla să izbucnească:

— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să sucesc gîtul unui invalid!

Dar se opri deodată şi nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, ceea ce îi era cu neputinţă. Era o vecinătate necunoscută, carnea, faţă de care uriaşa lui dragoste fără prihană da înapoi cu un fel de spaimă sfîntă.

Aşa îşi închipuia Marius viaţa cu Cosette, fără nimic altceva: să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de la grilajul preşedintelui, să se aşeze unul lîngă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopţii care se lăsa, să-şi aşeze cuta pantalonului lîngă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mîngîie unghia degetului mare, să-i zică *tu,* să miroase unul după altul aceeaşi floare, într-una, la nesfîrşit. În acest timp, norii treceau deasupra capului lor. De cîte ori adie vîntul, ia cu el mai multe vise omeneşti decît nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei” este cel dintîi chip de a o mîngîia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea îşi strecoară dulcele ei vîrf de ac, şi se ascunde. În faţa voluptăţii inima face un pas

înapoi, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, dacă putem spune, limpezi ca azurul. Păsările care zboară sus, pe lîngă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. În ele se împletea totuşi şi viaţa, şi umanitatea, şi toată cîtimea de real de care Marius era în stare. Ceea ce se spune în umbră e un preludiu la ceea ce se va spune în alcov: o nouă revărsare lirică, amestec de odă şi sonet, gingaşe hiperbole ale gînguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strînse mănunchi şi răspîndind o mireasmă cerească, suavă, ca un ciripit negrăit al inimilor.

— O, şoptea Marius, ce frumoasă eşti! Nici nu îndrăznesc să mă uit la tine! Te contemplu. Eşti o graţie. Nu ştiu ce vrajă mă cuprinde... Tivul rochiei tale de sub care se zăreşte vîrful pantofului, mă tulbură. Şi apoi, ce lumină uimitoare e în gîndurile tale! Vorbeşti atît de cuminte. Cîteodată mi se pare că eşti un vis. Vorbeşti, te ascult şi mă încînţi! O, Cosette! Ce ciudat şi ce minunat e; sînt nebun de-a binelea! Eşti fermecătoare, domnişoară! Îţi privesc picioruşele la microscop şi sufletul cu ocheanul stelelor...

Şi Cosette răspundea:

— Te iubesc din ce în ce mai mult; astă-seară mai mult decît azi-dimineaţă.

Întrebările şi răspunsurile se încrucişau la întîmplare în dialogul lor, cădeau mergeau la înţelegere asupra dragostei, ca figurinele care

cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăţie, transparenţă, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e un cer limpede. Răspîndea o prospeţime de aprilie şi de zori de zi. În ochii ei era rouă. Cosette era o întrupare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica elevă de pension, abia ieşită de la mînăstire, vorbea cu o pătrundere deosebită şi rostea cîteodată tot felul de cuvinte delicate şi pline de adevăr. Ciripitul ei se prefăcea în vorbire aleasă. Nu se înşela asupra nici unui lucru şi vedea just. Femeia simte şi vorbeşte cu fragedul instinct al inimii, care nu greşeşte. Nimeni nu ştie să spună ca o femeie lucruri gingaşe şi adînci. Gingăşie şi adîncime – iată femeia, iată cerul!

În această fericire deplină aveau în fiecare clipă lacrimi în ochi. O gîză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguţă de răsură ruptă, totul îi înduioşa, şi fericirea lor, uşor învăluită de melancolie, părea că nu cere altceva decît să plîngă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste e o înduioşare cîteodată de neîndurat.

Apoi – schimbările neaşteptate sînt jocul de fulgere al dragostei – rîdeau din toată inima cu o nepăsare încîntătoare şi atît de firească, încît păreau uneori doi băieţi. Totuşi, chiar fără

ştirea inimilor neprihănite, natura nu se lasă uitată şi e oriunde de faţă. E mereu prezentă cu ţinta ei brutală şi sublimă, şi, oricare ar fi nevinovăţia sufletelor, simţi, în perechea cea mai pudică, adorabila şi tainica nuanţă care deosebeşte doi îndrăgostiţi de doi prieteni.

Se adorau.

Ceea ce este veşnic şi neschimbător nu se pierde. Îndrăgostiţii se iubesc, rîd, se încruntă în glumă unul la altoi, îşi împletesc degetele mîinilor, se tutuiesc, dar toate acestea nu pun stavilă veşniciei. Îndrăgostiţii se ascund în taina amurgului, în umbră, o dată cu păsările, cu trandafirii; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, şoptesc, în vreme ce imensele legănări de astre umplu nemărginirea.

II

BEŢIA FERICIRII DEPLINE

Trăiau ca purtaţi pe valuri, năuciţi de fericire. Nici nu băgaseră de seamă că holera bîntuia în Paris tocmai în acea lună. Îşi făcuseră cele mai multe mărturisiri cu putinţă, dar nu merseseră mult mai departe de numele lor. Marius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Marius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că fusese un erou şi că el, Marius, se

certase cu bunicu-său, care era bogat. Îi spusese oarecum şi că era baron, dar Cosette nu s-a arătat prea mirată. Marius baron? Nu înţelesese. Nu ştia ce înseamna cuvîntul. Marius era Marius. În ceea ce o privea pe ea, îi mărturisise că fusese crescută în mînăstirea Petit-Picpus, că mama sa murise, ca şi a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte bun, că-i ajuta pe sărmani, dar că şi el era sărman, şi că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînţeles; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de cînd o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atît de nedesluşit şi depărtat, încît ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gîndise să-i povestească nici despre întîmplarea petrecută într-o noapte în mansarda Thénardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre felul ciudat de a se purta şi fuga neînţeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment; seara nu-şi mai amintea nici ceea ce făcuse de dimineaţă, nici unde mîncase la prînz, nici cu cine vorbise; urechile îi vuiau de cîntece care nu-l mai lăsau să audă nici un alt gînd şi nu trăia decît în ceasurile cînd o vedea pe Cosette. Atunci, aflîndu-se în cer, era firesc să uite pămîntul. Amîndoi lîncezeau sub greutatea abia simţită a desfătărilor imateriale. Aşa trăiesc lunaticii aceştia pe care-i numim

îndrăgostiţi.

Vai! Cine n-a trecut prin toate acestea? Pentru ce vine ceasul care ne scoate din acest azur şi de ce se mai prelungeşte viaţa după aceea?

A iubi aproape că ţine loc de a gîndi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o asemenea desăvîrşită înlănţuire în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvîrşită în mecanica cerească. Pentru Cosette şi Marius nimic nu mai fiinţa în afară de Marius şi Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbuşise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă îi trecea prin minte că iubita lui avea un tată. Mintea lui era cufundată în uitarea extazului. Despre ce vorbeau aceşti îndrăgostiţi? Am spus: despre flori, despre rîndunele, despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de însemnătate! Îşi spuseseră de toate, afară de tot. Pentru îndrăgostiţi totul este tocmai nimicul. Tatăl ei, cele ce se petrecuseră, maghernіţa, bandiţii şi acea fioroasă întîmplare, la ce bun? Şi era oare aşa de sigur că acel vis urît existase cu adevărat? Erau împreună, se iubeau, nimic altceva nu mai exista pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului şi să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli? Există aşa

ceva? Ai tremurat? Ai suferit? Nu mai ştii nimic. Totul e învăluit într-o ceaţă trandafirie.

Aceste două fiinţe, oricît de împotriva firii ar părea lucrul acesta, trăiau o viaţă înălţătoare, între nadir şi zenit, între om şi înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori; abia existînd în carne şi oase, numai suflet, numai extaz, din creştet pînă în tălpi, prea adînciţi în altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pămînt, prea încărcaţi, totuşi, de umanitate, ca să se topească în azur, în suspensie, ca nişte atomi care îşi aşteaptă precipitatul; ca şi cum s-ar fi găsit dincolo de destin, necunoscînd făgaşul zilei de ieri, de azi, de mîine; uimiţi, vrăjiţi, uşori; cîteodată atît de desprinşi de toate, încît se puteau pierde în infinit; aproape pregătiţi pentru zborul etern.

Dormeau cu ochii deschişi în această legănare. O, somn adînc, realităţi copleşite de ideal!

Adesea, oricît de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în faţa ei. Cînd închizi ochii, vezi sufletul mai bine decît oricînd.

Marius şi Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viaţă; simţeau că au şi ajuns unde doreau. Ce pretenţie neînţeleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva!

III

ÎNCEPE SĂ SE ÎNTUNECE

Jean Valjean nu bănuia nimic.

Cosette mai puţin visătoare decît Marius, era veselă, şi atît îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gîndurile Cosettei, preocupările ei duioase, prezenţa lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunţi caste şi surîzătoare. Era la vîrsta cînd fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Valjean era liniştit. Şi apoi, cînd doi îndrăgostiţi se înţeleg, lucrurile merg totdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar tulbura dragostea, e ţinut într-o desăvîrşită neştiinţă, prin acele mici viclenii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiţilor. Aşa că niciodată Cosette nu-i spunea „nu” lui Jean Valjean. Voia să se plimbe? Da, tăticule. Voia să stea acasă? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lîngă Cosette? Era încîntată. Şi fiindcă Jean Valjean se ducea la culcare totdeauna la ceasurile zece, Marius nu venea în grădină seara decît după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizînd uşa cu geamul dinspre curte. Se înţelege de la sine că ziua nimeni nu-l întîlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi închipuia că Marius există. O singură dată numai, într-o dimineaţă, i s-a întîmplat să-i spună Cosettei:

„Uite cît var ai pe spate!” Seara trecută,

Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lîngă un zid.

Bătrîna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decît să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Cînd era cu Cosette, se ascundea sub o boltă de lîngă scara casei, ca să nu poată fi văzuţi, nici auziţi din stradă, şi se aşezau acolo, mulţumindu-se adesea să-şi strîngă mîinile de douăzeci de ori pe minut, privind în tăcere ramurile pomilor. În acele clipe, de-ar fi căzut trăznetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi băgat de seamă, atît de cufundaţi erau unul în visarea celuilalt. Nevinovăţii pline de limpezime. Ceasuri fără prihană, aproape toate la fel. Acest fel de iubire e ca o împletire de petale de crin şi pene de porumbei.

Între ei şi stradă se afla toată grădina; de cîte ori Marius intra sau ieşea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nici o urmă.

Pleca de obicei spre miezul nopţii şi se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Bahorel:

— Ce zici de asta? Marius a început să vină acasă pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea:

— Ce să-i faci? Orice seminarist are capsa lui.

Cîteodată Courfeyrac încrucişa braţele, lua o înfăţişare serioasă şi-i spunea lui Marius:

— Ai cam luat-o razna, tinere!

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obişnuit cu pasiunile inedite; se îngrijora şi cîteodată îl soma pe Marius să se trezească la realitate.

Într-o dimineaţă îi făcu această mustrare:

— Dragul meu, îmi faci impresia că te afli în lună, în ţara visurilor, ţinutul iluziei, cu capitala Balon de Săpun. Hai, fii băiat de treabă! Cum o cheamă?

Dar nimic „nu-l putea face să vorbească” pe Marius. Mai degrabă i-ai fi smuls unghiile decît vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume: Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile şi tăcută ca mormîntul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius: tăcerea lui era plină de strălucire.

Cît ţinu dulcea lună mai, Marius şi Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe şi să-şi spună „dumneata”, numai şi numai ca să-şi spună pe urmă „tu” cu şi mai multă plăcere.

Să-şi vorbească îndelung, şi cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau de fel, o dovadă mai mult că în această încîntătoare melodie care se numeşte dragoste textul nu înseamnă mai nimic.

Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lîngă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.

Să se uite la aceeaşi stea în văzduh sau la acelaşi licurici în iarbă.

Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decît să-şi vorbească.

Etc. etc.

Cu toate astea, îi pîndeau multe încurcături.

Într-o seară, Marius se îndrepta spre locul întîlnirii prin bulevardul Invalizilor; mergea de obicei cu capul în jos; tocmai cînd să cotească pe strada Plumet, auzi lîngă el:

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii şi o recunoscu pe Éponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gîndise niciodată la fata asta, din ziua cînd îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse de loc şi o uitase cu totul. Nu putea decît să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum şi totuşi se simţea stînjenit întîlnind-o.

E o greşeală să se creadă că iubirea, cînd e fericită şi curată, îl ridică pe om la o treaptă de desăvîrşire; îl duce pur şi simplu, după cum am văzut, la uitare. Îndrăgostitul uită să fie rău, dar uită şi să fie bun. Recunoştinţa, datoria, amintirile esenţiale şi tulburătoare pier.

În orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel faţă de Éponine. Absorbit de Cosette, nici nu-şi dăduse seama destul de limpede că

această Éponine se numea Éponine Thénardier şi purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu cîteva luni mai înainte, i s-ar fi devotat cu aprindere. Îl arătăm pe Marius aşa cum era. Pînă şi tatăl lui i se ştersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stînjenit:

— Ah, dumneata erai, Éponine?

— De ce îmi spui „dumneata”? Ţi-am făcut vreun rău?

— Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba, dimpotrivă. Simţea însă că acum, cînd îi spunea „tu” Cosettei, nu mai putea să-i spună decît „dumneata” Époninei.

Marius tăcu. Ea izbucni:

— Spune-mi…

Apoi se opri. Se părea că această făptură atît de nepăsătoare şi îndrăzneaţă altădată nu mai găsea cuvintele. Încercă să zîmbească, dar nu izbuti. Urmă:

— Atunci?…

Apoi tăcu iar şi rămase cu ochii plecaţi.

— Bună seara, domnule Marius! spuse ea pe neaşteptate şi plecă.

IV

CAB HURUIE ÎN ENGLEZĂ ŞI LATRĂ ÎN

ARGOU[33]

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca nişte nori negri. Marius, la căderea nopţii, mergînd pe acelaşi drum ca în ajun, cu inima plină de aceleaşi gînduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Éponine, care venea spre el. Două zile la rînd era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul şi ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Éponine, zărindu-l, se hotărî să-l urmărească pînă în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse pînă atunci. Se mulţumise numai să-l privească trecînd pe bulevard, fără să caute să-l întîlnească. Numai în ajun încercase să-i vorbească.

Aşadar Éponine îl urmări, fără ca Marius să bage de seamă. Îl văzu dînd la o parte drugul grilajului şi strecurîndu-se în grădină.

„Uite, îşi zise ea, intră în casă!”

Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul şi găsi uşor pe cel mişcat din loc de Marius.

Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru:

---

33 . În englezeşte *cab* e prescurtarea lui *gabriolet*; în argoul francez înseamnă cîine.

— Asta nu, Lisette[34]!

Se aşeză pe marginea de piatră a grilajului, alături de drug, ca şi cum l-ar fi păzit. Era locul unde grilajul se învecina cu zidul de alături. În acel ungher întunecat Éponine dispărea de-a binelea.

Rămase aşa mai mult de un ceas, fără să se mişte şi fără să răsufle, muncită de gînduri.

Către ceasurile zece seara, unul dintre cei doi sau trei trecători obişnuiţi de pe strada Plumet, un bătrîn cetăţean întîrziat, care se grăbea prin acest loc pustiu şi deocheat, mergînd de-a lungul grădinii şi ajungînd la colţul pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înăbuşită şi ameninţătoare spunînd:

— Nu mă mai mir că vine seară de seară!

Trecătorul îşi plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat şi i se făcu frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, căci după cîteva clipe, şase bărbaţi care mergeau răzleţi, la oarecare distanţă unul de altul, de-a lungul zidurilor, şi pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întîi la grilajul grădinii se opri şi-i aşteptă pe ceilalţi. După o clipă se adunară toţi şase la un loc.

Oamenii aceştia începură să şuşotească.

— Aicişa, spuse unul dintre ei.

---

34 . *Lisette,* personaj foarte popular din cîntecele lui Béranger.

— E vreun cab în grădină? întrebă altul.

— Nu ştiu. În orice caz, am adus o găluşcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frînguim vînterna?[35]

— Da.

— Grilajul e rebegit, reluă al cincilea, care avea o voce de ventrilog.

— Cu atît mai bine! zise al doilea care vorbise. N-o să strige cine ştie ce la funberec[36] şi n-o să fie greu de secerat..

Cel de al şaselea, care încă nu scosese nici o vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse şi Éponine cu un ceas mai devreme, apucînd fiecare drug şi clătinîndu-l încetişor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Cînd să pună mîna pe el, o altă mînă ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăca braţul. Se simţi lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce răguşită îi spuse fără să ţipe:

— E un cab în curte.

În acelaşi timp văzu o fată palidă stînd în picioare în faţa lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în faţa neaşteptatului. Se zbîrli; nimic nu e mai spăimîntător la vedere decît fiarele sălbatice cuprinse de spaimă; înfăţişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bîlbîi:

— Cine e paţachina asta?

---

35 . A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, lipit de geam, reţine cioburile şi zgomotul.

36 . N-o să scîrţîie sub pilă.

— Fie-ta!

În adevăr, stăteau faţă în faţă, Éponine şi Thénardier.

Cînd apăruse Éponine, ceilalţi cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Brujon, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvînt, cu încetineala sinistră proprie acestor oameni ai nopţii.

În mîinile lor se zăreau nişte unelte hîde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma”.

— Ia te uită! Ce faci aici? Ce-ai cu noi? Eşti nebună? ţipă Thénardier, atît cît poate cineva să ţipe vorbind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm?

Éponine începu să rîdă şi îi sări de gît.

— Sînt aici, tăticule, fiindcă sînt. Ce, nu mai e voie acum să şezi pe pietre? Dumneata n-ar trebui să fii aici. Ce cauţi aici dacă e un pesmete? I-am spus şi lui Magnon. Nu-i nimic de făcut. Hai, sărută-mă tăticule! E mult de cînd nu te-am văzut! Va să zică nu mai eşti la răcoare?

Thénardier încercă să se descurce din braţele Époninei şi mormăi:

— Gata, m-ai sărutat. Da, sînt afară, nu mai sînt la răcoare. Acu du-te!

Dar Éponine nu-şi desfăcea mîinile de după gîtul lui şi îşi dubla mîngîierile:

— Tăticule, cum ai făcut? Trebuie să fii tare iscusit, dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-

mi! Şi mama? Unde e mama? Spune-mi ce mai e cu mama?

Thénardier răspunse:

— Ei bine, nu ştiu, lasă-mă, hai, du-te!

— Tocmai că nu vreau să mă duc! zise Éponine, fandosindu-se ca un copil răsfăţat. Mă goneşti, după ce că nu te-am văzut de patru luni şi de abia am avut timp să te sărut.

Şi se agăţă din nou de gîtul lui.

— Ei, ce de nerozii! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gueulemer. Poa' să treacă sticleţii!

Glasul ventrilogului îngînă ritmat:

„*Nu sîntem în postul mare*
Să ne pupăm de iertare!"

Éponine se întoarse către ceilalţi cinci bandiţi:

— A, domnul Brujon! Bună ziua, domnule Babet! Bună ziua, domnule Claquesous! Nu mă mai recunoşti, domnule Gueulemer? Ce mai faci, Montparnasse?

— Ba da, cum să nu te cunoască? zise Thénardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ţi tălpăşiţa! Lasă-ne-n pace!

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montparnasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit p-acilea, adăugă Babet.

Éponine apucă mîna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un cosor în palmă.

— Dragă Montparnasse, răspunse mieros Éponine, trebuie să ai încredere în oameni. Oi fi semănînd şi eu niţel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, nu m-aţi trimis să cercetez ce-i pe aici?

Éponine nu mai vorbea argou. De cînd îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere, limba asta îngrozitoare. Strînse în mica ei mînă, osoasă şi uscată ca mîna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer şi urmă:

— Ştiţi voi că nu sînt proastă. De obicei credeţi ce spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat eu tot, vă puneţi pielea la bătaie degeaba, mă înţelegeţi! Vă jur că nu e nimic de făcut în casa asta.

— Sînt nişte femei singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.

— Da lumînarile nu s-au mutat! rosti Babet.

Si-i arătă Époninei, printre vîrfurile copacilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.

Éponine încercă o ultimă sforţare.

— Ei, zise ea, sînt nişte oameni foarte săraci; în cocioaba asta nu găsiţi para chioară.

— Du-te dracului! strigă Thénardier. După ce-om răsturna-o cu fundu-n sus, o să-ţi spunem ce e înăuntru, dacă sînt bumăşti, rotiţe

sau tinichele[37].

Şi-o împinse la o parte ca să treacă.

— Drăguţule, domnule Montparnasse, zise Éponine, te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra!

— Ia seama că ai să te tai! răspunse Montparnasse.

Thénardier urmă cu tonul hotărît:

— I-aţi valea, îngeraşule, şi lasă bărbaţii să-şi vază de treburi!

Éponine dădu drumul mîinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise:

— Va să zică vreţi să intraţi în casa asta?

— Niţel! spuse ventrilogul rînjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu faţa la cei şase bărbaţi înarmaţi pînă-n dinţi, cărora noaptea le da o înfăţişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărîtă şi groasă:

— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu!

Se opriră toţi uimiţi. Numai ventrilogul continua să rînjească.

Fata spuse din nou:

— Prieteni, ascultaţi-mă bine! Nu e ce vă trebuie. Acum vorbesc eu. Mai întîi, dacă intraţi în grădină, dacă vă atingeţi de grilajul ăsta, eu ţip, bat la toate uşile, deştept lumea, chem sergenţii de stradă, vă dau pe mîna poliţiei.

— E în stare! spuse încet Thénardier lui Brujon şi ventrilogului.

---

37 . Franci, gologani sau mărunţiş.

Ea dădu din cap şi adăugă:

— Începînd cu tata.

Thénardier se apropie..

— Mai departe, drăguţule! zise ea.

El se retrase, mormăind între dinţi:

— Dar ce dracu are? Şi adăugă: Căţea!

Éponine începu să rîdă într-un chip groaznic:

— Fie, dar n-o să intraţi! Nu sînt pui de cîine, sînt pui de lup. Sînteţi şase, dar nu-mi pasă! Sînteţi bărbaţi. Ei bine, eu sînt femeie! Nu mi-e frică de voi, poftim! Vă spun că n-o să intraţi în casă, fiindcă n-am eu chef. Dacă vă apropiaţi, latru. V-am spus, cabul sînt eu. Puţin îmi pasă de voi! Vedeţi-vă de drum, mă plictisiţi! Duceţi-vă unde vreţi, dar nu aici, aici nu vă las! Voi puteţi să daţi cu cuţitul, că eu dau cu picioarele, mi-e totuna, poftiţi!

Înaintă un pas către bandiţi; era înspăimîntătoare. Începu iar să rîdă:

— La naiba! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame, la iarnă o să-mi fie frig. Ce caraghioşi sînt nătărăii ăştia de bărbaţi dacă îşi închipuie că înfricoşează o fată! Frică, de ce? Ei, aş, mor de frică! Fiindcă aveţi nişte otrepe de muieri care intră sub pat cînd vă răstiţi la ele, aşa credeţi? Mie nu mi-e frică de nimic! Îşi aţinti privirea asupra lui Thénardier şi zise: Nici chiar de dumneata! Apoi continuă plimbîndu-şi asupra bandiţilor pupilele sîngerii de stafie: Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mîine de pe caldarîmul străzii Plumet, omorîtă de tată-meu

cu bîta, sau dacă o să fiu găsită peste un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi cîini înecaţi!

Trebui să se oprească; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.

Continuă apoi:

— N-am decît să strig, şi vine cineva, ehe! Sînteţi şase, eu sînt lumea întreagă!

Thénardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropia! strigă ea.

El se opri şi zise cu blîndeţe:

— Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atît de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm? Trebuie să ne cîştigăm viaţa. Nu mai ai nici un pic de dragoste pentru tat-tu?

— Mă plictisiţi! zise Éponine.

— Dar trebuie să trăim, să mîncăm...

— Crăpaţi!

Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngînînd cîntecul:

„Tristă amintire,
Chipul meu plăcut,
Glezna mea subţire,
Anii ce-au trecut”.

Sta cu coatele rezemate pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu un aer nepăsător. Rochia ruptă lăsa să i se vadă

umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărîtă.

Cei şase tîlhari, zăpăciţi şi supăraţi că sînt ţinuţi locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridicînd din umeri, umiliţi şi furioşi.

Ea îi privea potolită şi sălbatică.

— Are ea, zise Babet, o pricină. Să fie îndrăgostită de cîine? Păcat că ne scapă pontul. Două femei, un bătrîn care cloceşte în fundul curţii, perdele bune la ferestre. Bătrînul trebuie să fie vreun perciunat. Bună treabă!

— Atunci intraţi voi, izbucni Montparnasse, şi vedeţi-vă de treabă! Rămîn eu cu fata, şi dacă mişcă...

Făcu să sclipească la lumina felinarului cuţitul pe care-l ţinea în mînă.

Thénardier tăcea mîlc şi părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era niţel profet şi care, după cum se ştie, „dăduse pontul”, nu scoase încă nici un cuvînt. Părea gînditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic şi se ştia că într-o zi jefuise, numai şi numai de dragul primejdiei, un post de sergenţi de stradă. Între altele, făcea versuri şi cîntece, ceea ce îi dădea un mare prestigiu. Babet îl întrebă:

— Tu nu spui nimic, Brujon?

Brujon tăcu o clipă, dădu din cap în felurite chipurî şi se hotărî în sfîrşit să deschidă gura:

— Uite, am întîlnit azi-dimineaţă două vrăbii

care se băteau; astă-seară m-am ciocnit de o femeie cîrcotaşă. Semn rău! Hai să ne cărăm!

Plecară.

La plecare, Montparnasse şopti:

— Ei, dacă aţi fi fost de părere, aş fi strîns-o de gît.

Babet îi răspunse:

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colţul străzii se opriră şi schimbară cu glas scăzut aceste vorbe neînţelese:

— Unde ne culcăm astă-seară?

— Sub Pantin[38].

— Ai la tine cheia de la grilaj, Thénardier?

— Cred şi eu!

Éponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcîndu-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare şi începu să se furişeze în urma lor, de-a lungul zidurilor. Se ţinu astfel după ei pînă în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart şi se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

V

FAPTELE NOPŢII

După plecarea banditţilor, strada Plumet îşi recăpătă liniştita ei înfăţişare nocturnă. Pădurea nu s-ar fi mirat de cele întîmplate în stradă. Codrii, crîngurile, desişurile, crengile de

38 . Paris.

nepătruns, ierburile uriaşe vieţuiesc într-un adînc de umbre; furnicarul sălbăticiunilor zăreşte pe neaşteptate năluci ale nevăzutului; lumea mai prejos de om desluşeşte prin ceaţă lumea de dincolo de om; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se cufundă aici în întuneric. Natura zbîrlită şi sălbatică se înspăimîntă de unele apropieri în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele şi stau într-o cumpănă tainică. Dinţii şi unghiile se tem de lumea de dincolo de simţuri. Bestialitatea care se adapă cu sînge, poftele lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca început şi ca ţintă decît pîntecul, privesc şi adulmecă cu nelinişte stafia nepăsătoare, cutreierînd în giulgiul ei, dreapta şi străvezia rochie fîlfîitoare, şi părînd că trăieşte un fel de viaţă groaznică a morţii. Aceste fiinţe brutale, care nu sînt decît materie, sînt stăpînite de o teamă nelămurită ca nu cumva să dea peste nesfîrşita întunecime strînsă într-o fiinţă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte în loc orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră; ferocităţii îi e teamă de sinistru; lupii dau îndărăt în faţa unui strigoi.

VI

MARIUS COBOARĂ PE PĂMÎNT ŞI ÎŞI DĂ ADRESA COSETTEI

În timp ce o căţea cu chip omenesc stătea de pază lîngă grilaj şi cei şase bandiţi dădeau înapoi în faţa unei fete, Marius era lîngă Cosette. Niciodată cerul nu fusese mai înstelat şi mai încîntător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în frunzişuri cu un ciripit mai dulce; niciodată armoniile seninătăţii universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a iubirii; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plînsese. Avea ochii roşii.

Era cel dintîi nor în acel vis minunat.

Primul cuvînt al lui Marius a fost:

— Ce ai?

Ea răspunse:

— Iată… S-a aşezat pe banca de lîngă scară şi, în timp ce el se apropia tremurînd, a continuat: Tata mi-a spus azi dimineaţă să mă pregătesc de drum, să fiu gata; pentru că are treburi şi poate o să plecăm.

Marius se înfioră din creştet pînă-n tălpi.

Cînd omul e la sfîrşitul vieţii, a muri înseamnă a pleca; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De şase săptămîni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimţite, în fiecare zi mai mult

punea stăpînire pe Cosette. Stăpînire cu totul ideală, dar adîncă. Cum am mai arătat o dată, în cea dintîi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai tîrziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi cîteodată nu luăm sufletul de loc; cei de soiul lui Faublas[39] sau Prudhomme adaugă: fiindcă sufletul nu există; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o necuviinţă mincinoasă. Marius o stăpînea pe Cosette, aşa cum stăpînesc sufletele, dar o învăluia cu toată iubirea lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credinţă. Îi stăpînea zîmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adîncă a ochilor ei albaştri, dulceaţa pielii cînd îi atingea mîna, încîntătorul semn de la gît şi toate gîndurile. Îşi făgăduiseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ţinură de cuvînt. Stăpînea, aşadar, toate visele Cosettei. Privea fără încetare şi atingea cîteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există nici un firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mînecile, pantofii cu tocul înalt, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpîn era el. Se gîndea că e stăpînul drăgălaşilor ei piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea cu gîngureala nedesluşită şi tainică a voluptăţii care mijea, că nu există cordon de rochie, fir de ciorap şi cută

39 . Tip de tînăr desfrînat, eroul romanului de mare succes: *Iubirile cavalerului de Faublas (1787-1790)* de Louvet de Couvray.

a rochiei, să nu fie ale lui. Lîngă Cosette se simţea lîngă bunul, lîngă lucrul, lîngă stăpînul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atîta sufletele, încît, dacă ar fi vrut să şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputinţă să le recunoască. „E al meu". „Nu, e al meu". „Şi eu îţi spun că te înşeli. Sînt eu." „Ceea ce crezi că eşti tu, sînt eu." Marius făcea parte din Cosette, şi Cosette făcea parte din Marius. Marius o simţea pe Cosette trăind în el. A o stăpîni pe Cosette era totuna cu a respira. În mijlocul acestei credinţe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, minunate şi totale, tulburînd încrederea acestei stăpîniri, căzură deodată cuvintele: „Vom pleca". Şi vocea aspră a realităţii îi striga: „Cosette nu-i a ta!"

Marius se trezi. De şase săptămîni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viaţă; dar cuvîntul acesta „a pleca", îl aduse înapoi cu brutalitate.

Rămase mut. Cosette simţi numai că mîna lui era îngheţată.

Îi zise la rîndul ei:

— Ce ai?

El răspunse atît de încet, încît Cosette abia îl auzi:

— N-am înţeles ce-ai zis.

Ea reluă:

— Azi-dimineaţă tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că

trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămînă, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor! izbucni Marius.

Fără nici o îndoială, în acel moment, pentru mintea lui Marius, nici un abuz de putere, nici o lovitură, nici o grozăvie a celor mai cumpliţi tirani, nici o faptă a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VIII-lea[40] nu întrecea în cruzime pe aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia, pentru că are treburi acolo.

Întrebă cu o voce slabă:

— Şi cînd vei pleca?

— N-a spus cînd.

— Şi cînd te vei întoarce?

— N-a spus cînd.

Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală:

— Şi ai să pleci, Cosette?

Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini da spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită:

— Unde?

— În Anglia. Dumneata vei pleca?

— Pentru ce îmi zici „dumneata?"

---

40 . Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec Heracle: sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea în Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sîngeros. Ceilalţi doi sînt personaje istorice. *Tiberiu* – împărat roman (secolul I î.e.n.); *Henric al VIII-lea*, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut; a condamnat la moarte pe două dintre cele şase soţii ale sale.

— Te întreb dacă vei pleca?

— Ce vrei să fac? zise ea împreunîndu-şi mîinile.

— Aşadar vei pleca?

— Dacă tatăl meu pleacă…

— Va să zică vei pleca?

Cosette apucă mîna lui Marius şi o strînse fără să răspundă.

— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu în altă, parte.

Cosette mai mult simţi înţelesul acestor vorbe decît le înţelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bîlbîi:

— Ce vrei să spui?

Marius o privi, apoi îşi înălţă încet privirile la cer şi răspunse:

— Nimic.

Cînd îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surîzîndu-i. Zîmbetul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.

— Ce proşti sîntem! Marius, mi-a venit o idee!

— Ce?

— Pleacă şi tu o dată cu noi. Am să-ţi spun unde. Vino după mine unde voi fi.

Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni:

— Să plec cu tine? Eşti nebună? Dar mi-ar trebui bani şi n-am o lăscaie. Cum să plec în Anglia? Datorez pînă acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac, un prieten pe

care nu-l cunoşti. N-am decît o pălărie veche, care nu face trei franci, un rînd de haine fără nici un nasture, cămaşa mi-e ruptă, sînt ros în coate şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămîni nici nu mă mai gîndesc la toate astea şi nu ţi-am spus. Cosette, sînt un nemernic. Nu mă vezi decît noaptea şi îmi dai dragostea ta; dacă m-ai vedea ziua, m-ai lua drept un cerşetor şi mi-ai da de pomană. Să plec în Anglia! Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşaportul!

Şi se izbi intr-un copac din apropiere, cît era de lung, cu braţele deasupra capului; se lovi cu fruntea de scoarţă, fără să simtă lemnul care-i zgîria pielea, nici frigurile care-i zvîcneau în tîmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.

Stătu multă vreme aşa. Cînd te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămîne o veşnicie în ele. În sfîrşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înăbuşit, domol şi trist.

Suspina Cosette.

Plîngea de mai bine de două ceasuri lîngă Marius, care stătea dus pe gînduri.

Veni lîngă ea, căzu în genunchi şi, aplecîndu-se încet, îi luă vîrful piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.

Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sînt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorîtă şi resemnată, închinarea dragostei.

— Nu plînge! zise el.

Ea şopti:

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poţi veni.

Marius urmă:

— Mă iubeşti?

Ea îi răspunse suspinînd acel cuvînt rupt din rai, care nu e niciodată mai încîntător decît atunci cînd e şoptit printre lacrimi:

— Te ador!

Cu un glas nespus de mîngîietar, el urmă:

— Nu plînge! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plîngi?

— Dar tu mă iubeşti? zise ea.

El îi luă mîna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvîntul de cinste nimănui, pentru că mi-e frică de cuvîntul meu de cinste, îl simt pe tata lîngă mine. Ei bine, îţi dau cuvîntul meu de cinste cel mai sfînt, că dacă pleci, eu voi muri!

În glasul cu care rosti aceste cuvinte era o tristeţe atît de solemnă şi de liniştită, încît Cosette tremură. Simţi fiorul pe care îl dă un cuvînt întunecat ca noaptea şi adevărat. Înspăimîntată, încetă să plîngă.

— Acum ascultă! zise el. Să nu mă aştepţi mîine.

— De ce?

— Nu m-aştepta decît poimîine.

— Oh, de ce?

— Vei vedea.

— Să nu te văd o zi! Dar e cu neputinţă!

— Să jertfim o zi ca să cîştigăm o viaţă. Şi Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine:

— E un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe nimeni niciodată decît seara.

— De cine vorbeşti? întrebă Cosette.

— Eu? N-am spus nimic.

— Atunci la ce te gîndeşti?

— Aşteaptă pînă poimîine. Vrei?

— Da, răspunse Cosette.

Ea îi luă capul în amîndouă mîinile, înălţîndu-se pe vîrful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:

— Mă gîndesc că trebuie să-mi cunoşti adresa. Cine ştie ce se poate întîmpla. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.

Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgîrie cu vîrful lui în tencuiala zidului:

16, strada Verrerie

Cosette începuse din nou să-l privească în ochi.

— Spune-mi la ce te gîndeşti. Marius, tu te gîndeşti la ceva. Spune-mi, la ce? Oh! Spune-mi la ce te gîndeşti, ca să pot dormi bine la noapte.

— Uite la ce mă gîndesc: că e cu neputinţă ca Dumnezeu să vrea să ne despartă.

Aşteaptă-mă poimîine!

— Şi pînă atunci ce să fac? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii... ce fericiţi sînt bărbaţii! Eu o să rămîn singură. Oh, ce tristă am să fiu! Ce vrei să faci mîine-seară? Spune!

— Voi face o încercare.

— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui Dumnezeu şi mă voi gîndi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai întreb, fiindcă nu vrei. Eşti stăpînul meu! Îmi voi petrece seara de mîine cîntînd muzica aceea din *Euryanthe,* care îţi place ţie şi pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimîine să vii devreme. Te voi aştepta la căderea nopţii, la nouă, nu mai tîrziu, bagă de seamă! Doamne, ce trist e cînd zilele sînt lungi! Auzi? Cînd va bate de nouă voi fi în grădină.

— Şi eu.

Şi fără să spună ceva, deşi duşi de acelaşi gînd, străbătuţi de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiţi, beţi amîndoi de dragoste pînă şi în suferinţă, căzură unul în braţele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălţate, pline de fericire şi de lacrimi se ridicau spre stele.

Cînd Marius plecă, strada era goală. Aceasta se întîmpla chiar în clipa în care Éponine îi urmărea pe bandiţi pe bulevard. În timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai! pe care

el însuşi o socotea nebunească şi cu neputinţă de realizat. Luase o hotărîre mare.

VII

O INIMĂ BĂTRÎNĂ ŞI O INIMĂ TÎNĂRĂ FAŢĂ-N FAŢĂ

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci şi unu de ani împliniţi. Locuia tot cu domnişoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire nr. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrîni ai antichităţii care aşteaptă moartea cu semeţie, pe care vîrsta îi împovărează fără să-i încovoaie şi pe care nici o suferinţă nu-i doboară.

Totuşi, de cîtva timp, fiică-sa spunea: „Tata începe să se stingă”. În adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai lovea cu bastonul atît de voiniceşte în balustrada scării, cînd Basque întîrzia să-i deschidă. Revoluţia din iulie îl scosese prea puţin din fire, timp de şase luni. Văzuse aproape cu linişte această împerechere

de cuvinte în *Monitor*: D. Humblot-Conté[41], pair al Franţei.

În realitate, bătrînul era foarte trist. Nu şovăia, nu se dădea bătut, fiindcă nu se potrivea nici cu fiinţa lui fizică, nici cu cea morală, dar simţea că slăbeşte înăuntrul lui. De patru ani îl aştepta pe Marius neînduplecat – e chiar cuvîntul potrivit – îl aştepta cu convingerea că într-o zi sau alta ştrengarul va bate la uşă; e drept că în unele ceasuri triste i se întîmpla să-şi spună că dacă Marius mai întîrzie… Nu moartea îi era de nesuferit, ci gîndul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. În mintea lui, pînă atunci, nu trecuse niciodată gîndul că n-avea să-l mai vadă, dar acum ideea despărţirii începea să-i dea tîrcoale şi îl îngheţa. Despărţirea, aşa cum se întîmplă totdeauna cu sentimentele fireşti şi adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul rău, care plecase. În nopţile de decembrie, cînd frigul ajunge la zece grade sub zero, oamenii se gîndesc mereu la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau poate era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crăp!” îşi zicea el. Nu-şi găsea nici o vină, dar se gîndea la Marius cu o înduioşare adîncă şi cu muta disperare a unui bătrînel care e pe

41 . Un burghez al cărui nume însuşi îi arăta originea modestă *(humble* - umil), numit membru al Camerei nobililor sub Ludovic-Filip.

ducă.

Dinţii începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristeţea.

Domnul Gillenormand, fără să şi-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat şi i-ar fi fost ruşine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Aşezase în odaia lui, la capătul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea în orice clipă a deşteptării din somn; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pontmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Într-o zi, pe cînd se uita la el, i se întîmplă să spună

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele? întrebă domnişoara Gillenormand. Bineînţeles că îi seamănă.

Bătrînul adăugă:

— Şi lui îi seamănă.

O dată, cum sta aşezat cu genunchii strînşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să spună:

— Tată, eşti tot atît de supărat?...

Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine? întrebă el.

— Pe bietul Marius.

Îşi înălţă capul îmbătrînit, îşi puse pumnul slab şi zbîrcit pe masă şi strigă cu glasul cel mai mînios şi mai răsunător:

— Bietul Marius, spui? Domnul ăsta e un

caraghios, un derbedeu, un orgolios nerecunoscător, fără inimă, fără suflet, un trufaş, un om rău!

Şi îşi întoarse faţa, ca fiică-sa să nu-l vadă că lăcrimează.

A treia zi întrerupse o tăcere care ţinea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si:

— Am avut onoarea s-o rog pe domnişoara Gillenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătuşa Gillenormand renunţă la orice încercare şi puse acest diagnostic adînc: „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de cînd a făcut prostia. Se înţelege că nu-l poate suferi pe Marius.”

„De cînd a făcut prostia”, înseamnă de cînd se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnişoara Gillenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofiţerul de lăncieri. Înlocuitorul, Théodule, a pierdut şi el partida. Domnul Gillenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Théodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, dispreţuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăncierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Théodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; uşuratic, însă vulgar; iubitor de petreceri, dar necioplit; e adevărat, avea mai multe amante,

şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calităţile lui aveau cîte un cusur. Domnul Gillenormand era sătul ascultîndu-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le culegea în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Gillenormand venea cîteodată în uniformă, cu cocarda tricoloră, ceea ce îl făcea de-a dreptul nesuferit., Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale: „M-am săturat de Théodule! Primeşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decît un tîrîie sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puţin supărător decît tîrîitul tecilor pe caldarîm. Şi-apoi, să-ţi umpli pieptul făcînd pe grozavul, să-ţi strîngi mijlocul ca o muieruşcă, să porţi corset sub platoşă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă eşti un om întreg, te ţii tot atît de departe de fanfaronadă ca şi de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ţi-l pe Théodule!”

Degeaba îi zicea fiică-sa: „E totuşi nepotul dumitale”. Domnul Gillenormand, care se simţea bunic pînă-n vîrful unghiilor, nu era unchi de loc. Fiindcă era inteligent şi compara, Théodule nu fusese bun decît să-l facă să-l regrete şi mai mult pe Marius.

Într-o seară de vară, în ziua de 4 iunie, ceea ce nu-l împiedicase pe bunicul Gillenormand să facă un foc straşnic în vatră, o trimisese la

culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale şi pusese picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă feţe, ţinînd coatele pe masa pe care ardeau două lumînari sub un abajur verde, înfundat în jilţul bine căptuşit, cu o carte în mînă, dar fără să citească. Era îmbrăcat după modelul *unui incroyable*[42] şi semăna cu un portret străvechi al lui Garat[43]*.* Astfel costumat ar fi făcut să se ţină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl înfăşură totdeauna cînd ieşea în oraş cu o uriaşă haină episcopală de mătase căptuşită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Nu-şi punea halatul decît atunci cînd se culca sau e scula.

„Te îmbătrîneşte”, zicea el.

Bunicul Gillenormand se gîndea la Marius cu dragoste şi cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie şi începea să clocotească. Ajunsese pe treapta unde omul caută să se împace cu sine şi să-şi primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există nici un motiv ca Marius să se întoarcă; pentru că, dacă ar fi fost să vină, ar fi făcut-o pînă acum; că trebuia să renunţe la gîndul acesta. Încerca să se obişnuiască cu

---

42 . *Les incroyables:* tineretul reacţionar, extravagant ca îmbrăcăminte şi vorbire, din timpul directoratului (1795-1799).
43 . Primul director al Băncii Franţei înfiinţată de Napoleon I.

ideea că se isprăvise şi că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn”. Dar întreaga sa fire se răzvrătea; dragostea de părinte nu se poate împăca cu renunţarea. „Cum adică, se întrebă el, ca un dureros refren, să nu se mai întoarcă niciodată?” Capul pleşuv îi căzuse pe piept şi se uita tulburat la cenuşa căminului, cu o privire dureroasă şi supărată.

Tocmai cînd era mai adîncit în visare, bătrînul lui servitor, Basque, intră şi întrebă:

— Domnul poate să-l primească pe domnul Marius?

Bătrînul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru care s-ar ridica străbătut de un curent galvanic. Tot sîngele i se îngrămădise la inimă. Îngăimă:

— Cum, domnul Marius?!

— Nu ştiu, răspunse Basque, înfricoşat şi uluit de înfăţişarea stăpînului, nu l-am văzut, Nicolette mi-a spus adineauri: „E un tînăr, spune că-i domnul Marius”.

Bunicul Gillenormand bîlbîi, cu voce înceată:

— Să intre!

Şi rămase în aceeaşi atitudine, cu capul tremurător, cu privirea aţintită spre uşă. Uşa se deschise din nou. Un tînăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întîi la uşă, ca şi cum ar fi aşteptat să i se spună să intre. Îmbrăcămintea aproape zdrenţuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decît chipul liniştit şi serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire şi de bucurie, nu zări cîteva clipe decît o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leşine; desluşea chipul lui Marius printr-o ceaţă strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius!

În sfîrşit, după patru ani! Îl cuprinse pe de-a-ntregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, bărbat împlinit în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă şi cu o înfăţişare fermecătoare. Îi veni să deschidă braţele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui; simţi că se topesc măruntaiele în el de atîta încîntare, că vorbele de dragoste îl înăbuşe şi i se revarsă din piept; în sfîrşit, toată această iubire ieşi la lumină şi îi ajunse pe buze. Şi printr-o răbufnire care ţinea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată:

— Ce cauţi aici?

Marius răspunse stînjenit:

— Domnule…

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simţi nemulţumit şi de Marius, şi de el însuşi. Simţi că el era aspru şi că Marius era rece., Pentru bietul moşneag era o durere nesuferită şi supărătoare să se simtă atît de plin de iubire şi de slăbiciune şi să nu poată fi decît dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. Îl întrerupse pe Marius cu un glas morocănos:

— Atunci, de ce-ai venit?…

Acest *atunci* însemna: „… dacă nu vii să mă

săruţi”. Marius îşi privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură:

— Domnule...

Bătrînul reluă cu o voce severă:

— Vii să-mi ceri iertare? Ţi-ai recunoscut greşeala?

Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună şi că „copilul” se va îndupleca. Marius se înfioră. I se cerea să-şi renege părintele. Plecă ochii şi răspunse:

— Nu, domnule.

— Atunci, izbucni năprasnic bătrînul, cu o durere sfîşietoare şi plină de mînie, ce vrei de la mine?

Marius îşi împreună mîinile, înaintă un pas şi spuse cu o voce tremurătoare:

— Domnule fie-ţi milă de mine!

Cuvintele acestea îl înverşunară pe domnul Gillenormand: dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioşat, dar veneau prea tîrziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amîndouă mîinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.

— Să-mi fie milă de dumneata, domnule?! Un băieţandru care cere milă de la un bătrîn de nouăzeci şi unu de ani! Dumneata intri în viaţă şi eu ies; dumneata te duci la spectacole, la baluri, la cafenea, joci biliard, eşti deştept, placi femeilor, băiat drăguţ; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei; ai toate

bogăţiile de pe pămînt; eu am toate neajunsurile bătrîneţii, beteşuguri şi singurătate. Ai toţi dinţii în gură, stomac bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure de păr negru; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au căzut dinţii, picioarele mă lasă, memoria mă părăseşte, încurc mereu numele celor trei străzi, Charlot, Chaume şi Saint-Claude, iată unde am ajuns! Dumneata ai înainte viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atît de mult m-am cufundat în noapte; eşti îndrăgostit, bineînţeles; pe mine nu mă mai iubeşte nimeni pe lume; şi *dumneata* îmi ceri *mie* milă! Păcat că Molière a uitat să scrie scena aceasta! Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiţie, domnilor avocaţi, vă felicit din toată inima! Aveţi haz! Şi nonagenarul urmă cu glas mîniat şi grav:

— Ei, ce vrei de la mine?

— Domnule, zise Marius, ştiu că te supără prezenţa mea, dar am venit să-ţi cer un singur lucru, şi apoi plec numaidecît.

— Eşti un prost, zise bătrînul. Cine îţi spune să pleci?

Astfel traducea vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii: „Dar cere-mi iertare! Aruncă-te la pieptul meu!” Domnul Gillenormand simţea că Marius îl va părăsi peste cîteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot

mai mult; dar cum durerea i se schimba îndată în mînie, străşnicia lui creştea. Ar fi vrut ca Marius să înţeleagă. Urmă iar:

— Cum? Te-ai purtat rău cu mine, bunicul dumitale; mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, ţi-ai întristat mătuşa, te-ai dus, se înţelege, să trăieşti o viaţă mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul, să vii acasă la orice oră, să petreci; nu mi-ai dat nici un semn de viaţă, ai făcut datorii, fără să-mi ceri cel puţin să ţi le plătesc, ai ajuns, chefliu şi scandalagiu, şi după patru ani vii la mine şi nu găseşti altceva să-mi spui?

Acest fel nestăpînit de a-şi îndemna nepotul la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişă braţele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, plin de amărăciune:

— Să isprăvim! Zici că ai venit să-mi ceri ceva? Hai spune! Ce-mi ceri? Vorbeşte!

— Domnule, zise Marius cu privirea unui om care simte că e pe cale să cadă într-o prăpastie, vin să-ţi cer voie să mă căsătoresc.

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea!

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, dar nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu braţele căzute, cu o înfăţişare de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de celo-colo, în lungul şi în

latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise:

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul vrea să se căsătorească. Atîta tot. Du-te!

Glasul hotărît şi răguşit al bătrînului dovedea că mînia lui ajunsese la culme. Mătuşa se uită uluită la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase nici un cuvînt şi pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decît un pai luat de vijelie.

În acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătoreşti la douăzeci şi unu de ani! Bine ai potrivit-o! Nu ţi-a mai rămas decît să-mi ceri învoirea! O formalitate. Ia loc, domnule! Ei, de cînd n-am mai avut onoarea să te văd, aţi avut o revoluţie. Iacobinii au învins. Trebuie să fii mulţumit. Eşti republican şi totodată baron? Dumneata le împaci pe una cu alta. Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decoraţie din iulie? Ai dat o mînă de ajutor la cucerirea Luvrului? Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, faţă-n faţă cu strada Nonaindiéres se află o ghiulea înfiptă în zidul casei, la etajul trei, sub care e o inscripţie: *28 iulie 1830.* Du-te de-o vezi! E frumos. A, prietenii dumitale fac lucruri foarte nostime. Bine că mi-am adus aminte, nu se zideşte o fîntînă în locul statuii domnului duce de Berry? Va să zică vrei să te căsătoreşti? Cu cine? Se poate, fără indiscreţie, să te-ntreb cu cine? Se

opri o clipă şi, mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă, adăugă mînios: Ei, ai vreun rost? O situaţie statornică? Ce cîştigi cu meseria dumitale de avocat?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărîre şi îndîrjire sălbatică.

— Nimic? N-ai decît cele o mie două sute de livre de la mine?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă:

— Atunci, înţeleg, fata e bogată.

— Ca şi mine.

— Cum, fără zestre?

— Fără.

— Nici speranţe?

— Nu cred.

— O sărăcie! Şi ce e tată-său?

— Nu ştiu.

— Şi cum se numeşte?

— Domnişoara Fauchelevent[44].

— Fauche, ce?

— Fauchelevent.

— Ptiu! făcu bătrînul.

— Domnule! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbeşte cu sine însuşi:

— Va să zică douăzeci şi unu de ani, nici o situaţie, o mie două sute de livre pe an; doamna baroană Pontmercy va pleca la piaţă să cumpere de doi cenţi pătrunjel de la

---

44 . *Fauchelevent,* textual: coseşte-vînt.

zarzavagiu.

— Domnule, reluă Marius tulburat peste fire, văzînd cum i se spulberă ultima nădejde, te rog, te conjur, în numele cerului, cu mîinile împreunate, domnule, îţi cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea!

Bătrînul izbucni într-un hohot de rîs strident şi lugubru, tuşind şi vorbind în acelaşi timp:

— Ha! Ha! Ce ţi-ai zis! Drace! Mă duc să-l caut pe hodorogu ăla, pe căzătura aia. Păcat că nu am douăzeci şi cinci de ani. Cum i-aş mai trînti o somaţie respectuoasă, cum m-aş mai lipsi de el! Ei, dar orice-ar fi, îi voi spune: Bătrîn tîmpit, să fii prea fericit că mă vezi, mi-a venit pofta să mă însor cu domnişoara cutare, fiica domnului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar vorba e că mi-a venit aşa, să-mi arunc în gîrlă cariera, viitorul, tinereţea, viaţa, mi s-a făcut să mă scufund în mizerie cu o femeie de gît, aşa vreau, trebuie să consimţi! Şi fosila va consimţi. Bine, băiete, cum vrei, leagă-ţi piatra de gît, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupelevent[45] a ta... Niciodată, domnule, niciodată!

— Tată!

— Niciodată!

După glasul cu care fusese azvîrlit acest „niciodată”, Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceţi, cu capul în pămînt, şovăind, semănînd mai curînd cu un

45 . *Pousselevent, Coupelevent:* Împinge vîntul, Taie vîntul.

om care moare decît cu unul care pleacă. Domnul Gillenormand îl urmărea din ochi, şi, în clipa cînd uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrînilor poruncitori şi răsfăţaţi, îl apucă pe Marius de guler, îl aduse din nou cu forţa în odaie, îi făcu vînt într-un jeţ şi îi zise:

— Spune-mi tot!

Numai vorba „tată”, care îi scăpase lui Marius, pricinuise această întorsătură.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul frămîntat al domnului Gillenormand nu mai exprima decît o nedesluşită şi aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.

— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncăneşte, spune tot! Drace! Proşti mai sînt tinerii!

— Tată… reluă Marius.

Chipul bătrînului străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa! Spune-mi tată, şi vei vedea!

Era acum ceva atît de bun, de blînd, de deschis şi de părintesc în această asprime, încît Marius, trecînd pe neaşteptate de la descurajare la speranţă, se simţi zăpăcit şi uluit. Era aşezat lîngă masă, flacăra lumînarilor dădea în vileag starea jalnică a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată… zise Marius.

— Care va să zică, îl întrerupse domnul Gillenormand, n-ai cu adevărat nici un ban?

Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.

Scotoci într-un sertar şi scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite. Ia o sută de ludovici, cumpără-ţi o pălărie!

— Tată, urmă Marius, dragă tată, dacă ai şti cît o iubesc! Nici nu-ţi închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea cu tatăl ei. La început nu ne prea luam în seamă: pe urmă, nu ştiu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cît de nenorocit m-am simţit cîtva timp! În sfîrşit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă, tatăl ei nu ştie nimic, închipuieşte-ţi că vor pleca; ne vedem în grădină, seara; tatăl ei vrea s-o ia cu el în Anglia, şi mi-am zis: voi căuta să-l văd pe bunicul şi să-i istorisesc totul. Mai întîi o să înnebunesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că altfel îmi voi pierde minţile. În sfîrşit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuieşte într-o grădină cu grilaj, în strada Plumet. Spre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se aşezase fericit lîngă Marius. Ascultîndu-l şi îmbătîndu-se de glasul lui, se delecta în acelaşi timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, îşi întrerupse trasul pe nas şi restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet! Zici, strada Plumet! Ia stai puţin! Nu e pe-acolo o cazarmă? Da. Da, asta

e. Vărul tău, Théodule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofiţerul. O fetiţă, iubitule, o fetiţă! Zău, pe strada Plumet. Altădată-i zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte! Am mai auzit vorbindu-se de fetiţa de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela[46]. N-ai gust prost. S-ar părea că e curăţică. Fie vorba între noi, cred că nătăfleţul de lăncier i-a cam făcut curte. Nu ştiu pînă unde au mers lucrurile. Dar n-are-a face. De altfel, nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius! e bine ca un bărbat ca tine să fie îndrăgostit. La vîrsta ta se şi cuvine. Îmi placi mai mult amorezat decît revoluţionar. Îmi placi mai mult înflăcărat de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decît de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre *sans-culottes*[47]*,* nu mi-au plăcut decît femeile. Fetele nostime, sînt fete nostime, ce naiba! Nimic de zis. Cît despre mititica, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am făcut şi eu asemenea isprăvi. Nu numai una. Ştii? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecit la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfă! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de

---

46 . Eroina romanului *Pamela* de Richardson, scriitor englez din secolul al XVIII-lea. Fată de condiţiune modestă, Pamela trăieşte într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape şi nemilos exploatată.

47 . *Sans-culottes,* poreclă dată de aristocraţi revoluţionarilor de la 1789, care purtau pantaloni lungi în locul pantalonului pînă la genunchi *(culottes).* Textual: sans-culottes - fară pantaloni.

bun-simţ. Alunecă, muritorule, nu te însura! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă şi mai are oricînd fîşicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i: Bunicule, uite ce se întîmplă. Şi bunicul zice: E foarte simplu. Tinereţea trebuie să petreacă, şi bătrîneţea să se stingă. Am fost şi eu tînăr, vei fi şi tu bătrîn. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, dă-i drumul! E tot ce ai mai bun de făcut! Foarte bine! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar n-are-a face! Nimic nu te împiedică... Mă înţelegi!...

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvînt, clătină din cap că nu.

Bătrînul izbucni în rîs, îi făcu un semn cu pleoapa lui zbîrcită, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zîmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătărăule, trăieşte cu ea!

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi, spusese bunicu-său. Sporovăiala despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier, trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrînul bătea cîmpii. Dar aiurarea asta sfîrşise cu un cuvînt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba: „Trăieşte cu ea”

intră în inima tînărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu pas sigur şi hotărît. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adînc în faţa bunicului său, înălţă capul şi rosti:

— Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o insulţi pe nevastă-mea. Nu-ţi mai cer nimic, domnule! Adio!

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse braţele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească nici un cuvînt şi uşa se închise din nou; Marius pierise.

Bătrînul rămase cîteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cît pumnul i s-ar fi pus în gît. În sfîrşit, se smulse din jeţ, alergă la uşă, atît cît se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi ţipă:

— Ajutor! Ajutor!

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros:

— Fuga după el, prinde-ţi-l! Ce i-am făcut? E nebun, se duce. Ah, Dumnezeule! Ah, Dumnezeule! De data asta n-o să se mai întoarcă!

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mîinile lui batrîne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decît cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Nicolette îl trăgeau înapoi, şi ţipă:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Dar Marius nu mai putea să-l audă; tocmai în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis. Bătrînul îşi cuprinse capul cu amîndouă mîinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clătinîndu-se şi căzu într-un jeţ, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurînd din cap şi muşcîndu-şi buzele, cu o înfăţişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde adîncă şi întunecată, care semăna cu noaptea.

CARTEA A NOUA

UNDE SE DUC?

I

JEAN VALJEAN

În aceeaşi zi, către ceasurile patru după masă, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice taluzuri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întîmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum destul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor, pantaloni de pînză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acum liniştit şi

fără griji în ceea ce o priveşte pe Cosette; teama şi tulburarea lui se risipiseră; de o săptămînă sau două îl încercau altfel de nelinişti. Într-o zi, plimbîndu-se pe bulevard, îl zărise pe Thénardier; Thénardier nu-l recunoscuse, aşa cum era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl văzuse de multe ori şi avea convingerea că Thénardier dădea tîrcoale prin cartier. Era de ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărîre. Dimpreună cu Thénardier veneau toate ameninţările.

De altfel, nici Parisul nu era liniştit; tulburările politice deveneau primejdioase pentru cei care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia se arăta foarte activă şi bănuitoare. Căutînd să descopere cîte un om ca Pépin sau Morey[48], putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

Toate astea îl îngrijorau.

În sfîrşit, un fapt neînţeles, care îl izbise de curînd şi stăruia în mintea lui, îl tulburase şi mai mult. În dimineaţa aceleiaşi zile, fiind singurul treaz în casă şi plimbîndu-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise aceste cîteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui:

16, strada Verrerie

48 . Un mic negustor şi un muncitor din Paris, care au luat parte la insurecţia din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie 1830. Implicaţi în atentatul neizbutit asupra lui Ludovic-Filip (1836), au fost executaţi.

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgîrieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lîngă zid, era presărată cu un praf mărunt de var proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopţii. Ce era? O adresă? Un semnal pentru cineva? O înştiinţare pentru el? În orice caz, era limpede că grădina fusese călcată şi că pătrunseseră în ea necunoscuţi. Îşi aminti de întîmplările ciudate care îi mai tulburaseră o dată casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele cîteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franţa, şi să treacă în Anglia. O înştiinţase pe Cosette… Pînă într-o săptămînă voia să fie plecat. Se aşezase pe taluzul de pe Champs-de-Mars, depănînd tot felul de gînduri: Thénardier, poliţia, acele cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.

În mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta taluzului, chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hîrtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mînă i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hîrtia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvînt scris cu creionul, cu litere mari:

MUTĂ-TE !

Jean Valjean se ridică deodată; nu mai era nimeni în apropiere. Cercetă în jurul lui şi zări o făptură mai mare decît un copil, mai mică decît un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac, culoarea nisipului, care sărea parapetul şi îşi da drumul să alunece în şanţul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecît acasă, foarte îngîndurat.

II

MARIUS

Marius plecase nespus de mîhnit de la domnul Gillenormand. Intrase în casa lui cu o nădejde foarte îndoielnică, ieşea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, cei care au studiat tinereţea inimii omeneşti vor înţelege că lăncierul, ofiţerul, nerodul, vărul Théodule nu lăsase nici o umbră în sufletul lui. Nici cea

mai mică. Un poet dramatic ar putea în aparenţă să scoată unele încurcături din destăinuirea făcută pe neaşteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar cîştiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vîrsta la care nu crezi în rău. Mai tîrziu vine vîrsta la care nu vezi decît răul. Bănuielile sînt ca nişte zbîrcituri. Prima tinereţe nu le are. Ceea ce îl răscoleşte pe Othello nu-l atinge pe Candid. S-o bănuiască pe Cosette! Marius ar fi făcut mai degrabă o mie de crime.

Porni pe străzi, singura mîngîiere a celor care suferă. Nu se gîndi la nici un lucru de care şi-ar fi putut aduce aminte mai tîrziu. La ceasurile două de dimineaţă se întoarse la Courfeyrac şi se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus cînd căzu în somnul greu şi îngrozitor, care lasă totuşi gîndurile să-ţi cutreiere mintea. Cînd se deşteptă, îi văzu în odaie pe Courfeyrac, Enjolras, Feuilly şi Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece şi foarte grăbiţi.

Courfeyrac îi zise:

— Nu vii la înmormîntarea generalului Lamarque?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezeşte.

Plecă şi el cîtva timp după ei. Vîrî în buzunar pistoalele pe care i le încredinţase Javert, cînd cu întîmplarea de la 3 februarie, şi care rămăseseră la el. Pistoalele erau încărcate. Ar fi greu de spus ce gînd ascuns avea în minte

luîndu-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să ştie pe unde; ploua din cînd în cînd, dar el nici nu băga de seamă; îşi cumpără pentru prînz o chiflă de un ban de la un brutar, o vîrî în buzunar şi uită de ea. Poate că făcu şi o baie în Sena, fără să-şi dea seama. Sînt clipe în care parcă porţi sub creştet o flacără care te arde. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic; de ieri pînă azi ajunsese aici. Aştepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decît o singură idee limpede; că la ceasurile nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui; apoi, întunericul. Din cînd în cînd, mergînd pe bulevardele pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui şi-şi zicea: „Oare se încaieră?”

Cînd veni noaptea, se afla în strada Plumet, exact la orele nouă, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Cînd se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci şi opt de ore n-o văzuse pe Cosette; o va vedea din nou, aşa că orice alt gînd se şterse şi nu mai simţi decît o bucurie adîncă şi covîrşitoare. Aceste clipe în care trăieşti veacuri întregi au ceva înălţător şi minunat; în clipa cînd trec îţi umplu în întregime sufletul.

Marius mişcă drugul din loc şi năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aştepta

de obicei. Străbătu tufişul şi intră în fundătura de lîngă scară. „Mă aşteaptă acolo ”, îşi zise el. Dar Cosette nu era nici acolo. Ridică ochii şi văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Cercetă toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse apoi lîngă casă şi, nebun de dragoste, beat, înspăimîntat, scos din fire de durere şi de nelinişte, bătu la obloane ca un stăpîn care vine acasă la o oră tîrzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizîndu-se şi chipul întunecat al tatălui ivindu-se ca să întrebe: „Ce doreşti?” Ar fi fost nimica toată pe lîngă ceea ce bănuia. După ce bătu, ridică vocea şi o chemă pe Cosette.

„Cosette! strigă el. Cosette!” repetă poruncitor. Nici un răspuns. Nimic de făcut. Nimeni în grădină, nimeni în casă.

Marius se uită deznădăjduit la această casă lugubră, tot atît de neagră, tot atît de liniştită, dar mai goală decît un mormînt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atîtea ceasuri încîntătoare lîngă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din faţa casei cu inima plină de durere şi de hotărâre, îşi binecuvîntă dragostea în adîncul sufletului şi îşi zise, că de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămînea decît să moară.

Deodată auzi o voce care părea că vine din stradă şi strigă printre copaci:

— Domnule Marius!

Se ridică.

— Ce e? zise el.

— Domnule Marius, acolo eşti?

— Da.

— Domnule Marius, reluă vocea, prietenii dumneavoastră, vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Époninei. Marius alergă la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băieţandru pierzîndu-se în goană mare în întuneric.

III

DOMNUL MABEUF

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Mabeuf. Domnul Mabeuf cu biata lui seriozitate copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor; nu înţelegea prefacerea aştrilor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din cer venea de la Gavroche. Dusese punga la comisariatul de poliţie al cartierului, ca un obiect pierdut, lăsat de găsitor la dispoziţia păgubaşului. De data aceasta, punga se pierdu de-a binelea. Se înţelege de la sine că nimeni n-a venit s-o reclame şi nici domnului Mabeuf nu-i fu de folos. Iar domnul Mabeuf continua să se prăbuşească.

Experienţele cu indigoul nu izbutiseră mai bine la Jardin des Plantes decît în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut nu datora decît slujnicei; acum datora şi chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vînduse toate plăcile de aramă ale *Florei* lui. Cine ştie ce căldărar făcuse cratiţe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate pe care le mai păstra încă, dăduse planşele şi textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-i mai rămăsese din opera întregii sale vieţi. Începu să mănînce banii din această vînzare. Cînd văzu că se risipesc şi ultimele lui mijloace de trai, renunţă la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă şi de bucăţica de carne pe care o mînca din cînd în cînd. Acum se hrănea numai cu pîine şi cartofi. Îşi vînduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte şi pături, iar la urmă ierbarele şi stampele; mai avea numai cărţi, acele cărţi la care ţinea mai mult ca lă orice, printre care multe de o neobişnuită raritate, între altele: *Les Quadrins historiques de la Bible*[49], ediţia din 1560; *La concordance*

---

49 . *Quadrin* era o monetă maruntă din secolul al XVI-lea, a patra parte dintr-o para. Cartea cu titlul de mai sus era o repovestire a *Bibliei* sub formă de „medalioane”, scurte prezentări ale personajelor. A avut multe ediţii chiar şi în secolul următor.

des Bibles de Pierre de Besse[50]; *Les Marguerites de la Marguerite*[51] de Jean de la Haye cu o dedicaţie către regina Navarei; cartea *La charge et dignité de l'ambassadeur*[52] de seniorul de Villiers Hotman; un *Florilegium rabbinicum*[53] din 1644; un Tibul[54] din 1567, cu această splendidă inscripţie: „*Venetiis in aedibus Manutianis";* în sfîrşit un Diogene Laerţiu tipărit la Lyon în 1644[55], în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XIII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneţia, 393 şi 394, atît de rodnic cercetate de Henri

---

50 . *Pierre de Besse,* confesorul regelui Ludovic al XIII-lea (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Cartea menţionată pretindea să dovedească „concordanţa Evangheliilor" între ele şi a datelor de acolo cu cele istorice, strădanie infirmată de istoria ştiinţifică a creştinismului.

51 . Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navara, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul şi cultura ei.

52 . Primul tratat francez de diplomaţie, operă a unui scriitor politic de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

53 . Antologie rabinică (lat.), culegere de sentinţe morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

54 . Adică o ediţie a operelor lui Tibul, tipărită în 1567, la Veneţia, în tipografia lui Aldo Manuccio. Indicaţia latină *in aedibus Manutianis* înseamnă „editat de Manuccio". Această celebră editură şi tipografie a difuzat în ediţii elegante cele mai de seamă opere ale antichităţii greco-latine. Tibul este un elegiac latin de la sfîrşitul secolului I î.e.n.

55 . Este vorba de cartea *Vieţile filozofilor,* scrisă de eruditul grec
Diogene din Laerţia (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n. Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror scrieri n-au ajuns pînă la noi.

Estienne[56], şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decît în celebrul manuscris din veacul al XII-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă lumînarea.

I se părea că nu mai avea vecini; toţi îl ocoleau cînd ieşea din casă; băgase şi el de seamă.

Cînd un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; cînd un tînăr e în mizerie, o fată suferă pentru el; numai mizeria unui bătrîn nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrînul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci cînd îi pleca asupra cărţilor lui şi zîmbea cînd se uita la Diogene Laerţiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.

Într-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse:

— N-am cu ce să cumpăr mîncare pentru prînz.

Mîncare se numea o pîine şi patru-cinci cartofi.

— Nu poţi lua pe datorie? făcu domnul Mabeuf.

— Ştii bine că nu-mi dă.

---

56 . Mare umanist francez, a editat *Vieţile filozofilor* de Diogene Laerţiu în 1570.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung cărţile, una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată copiii înainte de a alege pe care trebuie să-l ucidă, apoi luă deodată una, o puse sub braţ, şi plecă. Se întoarse peste două ceasuri, nemaiavînd nimic la subsuoară şi puse treizeci de cenţi pe masă, zicînd:

— Du-te şi cumpără de mîncare.

Din clipa aceea, mătuşa Plutarque văzu lăsîndu-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

A doua zi, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de la capăt. Domnul Mabeuf pleca cu cîte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzîndu-l silit să vîndă, îi cumpărau cu douăzeci de cenţi ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Cîteodată erau chiar aceeaşi. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. Îşi spunea uneori: „Am totuşi optzeci de ani”, ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfîrşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfîrşească de vîndut toate cărţile. Tristeţea i se mărea; totuşi avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne[57], pe care îl vîndu cu treizeci şi cinci de cenţi pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo[58], pe care îl cumpărase cu patruzeci de

57 . Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întîia oară, după manuscrise, operele istoricilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassius.

58 . Adică o carte din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

cenţi de pe strada Grès. „Am rămas dator cinci cenţi”, spuse el fericit mătuşii Plutarque. În ziua aceea nu mîncă.

Era membru al Societăţii de horticultură. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerţului, şi vorbi. „Da cum să nu! izbucni ministrul. Cred şi eu! Un bătrîn om de ştiinţă! Un botanist! Un om cumsecade! Trebuie să facem ceva pentru el!” A doua zi domnul Mabeuf primi o invitaţie la masă de la ministru. Tremurînd de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Sîntem salvaţi! zise el. În ziua hotărîtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boţită, haina lui veche, cadrilată, pantofii lustruiţi cu albuş de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvînt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gîtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebînd: „Cine e domnul acela bătrîn?” Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopţii, pe o ploaie grozavă. Vînduse un Elzevir[59] ca să-şi plătească trăsura la dus.

În fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini din Diogene Laerţiu. Ştia destul de bine greceşte

---

59 . Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI-XVII).

ca să se bucure de subînţelesurile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră cîteva săptămîni. Apoi, deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decît să n-ai cu ce cumpăra pîine de la brutar: să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie, într-o seară, medicul îi prescrisese o reţetă foarte scumpă. Şi apoi, boala se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca: nu mai era nimic pe rafturi. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămăsese decît Diogene Laerţiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra culcată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineaţa, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din cînd în cînd, dar bătrînul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Împuşcături sau strigătele unei mulţimi.

Bătrînul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă:

— Ce e asta?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit:

— E răscoală.

— Cum răscoală?

— Da, se bat.

— De ce se bat?

— Ei, Doamne! zise grădinarul.

— În ce parte? stărui domnul Mabeuf.

— Înspre Arsenal.

Bătrînul Mabeuf se întoarse acasă, îşi luă pălăria, căută, fără să-şi dea seama, o carte, ca s-o ia la subsuoară, şi, nemaigăsind nici una, spuse: „A da!” şi plecă năuc.

CARTEA A ZECEA

5 IUNIE 1832

I

PROBLEMA PRIVITĂ LA SUPRAFAŢĂ

Din ce se înfiripă o răscoală? Din nimic şi din orice. Dintr-un fluid electric care se scurge puţin cîte puţin, dintr-o flacără izbucnită fără veste, dintr-o forţă care rătăceşte, dintr-o suflare care trece. Această suflare întîlneşte capete care gîndesc, minţi care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer, şi duce totul pe aripile ei.

Unde?

La întîmplare. De-a lungul şi de-a latul ţării, peste legi, peste belşugul şi neobrăzarea celorlalţi.

Convingerile jignite, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înăbuşite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereţii,

orbirea generoasă, curiozitatea, dorinţa de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de a vedea afişul unui alt spectacol şi aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei; urile nedesluşite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptăţită de soartă; nemulţumirile, visurile goale, ambiţiile stăvilite, nădejdea că printr-o năruire se va deschide poarta, în sfîrşit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc – iată din ce se alcătuieşte răscoala.

Tot ce e mai mare şi tot ce e mai mărunt, fiinţele care rătăcesc dincolo de orînduirile oamenilor, aşteptînd un prilej prielnic, boemii, oamenii fără căpătîi, haimanalele de la răspîntii, cei care dorm noaptea sub ziduri dărîmate, fără alt acoperiş decît cerul înnourat şi rece, cei care zi de zi îşi caută pîinea la întîmplare, nu în muncă, necunoscuţi, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculţi – toţi aceştia aparţin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unei fapte a statului, a vieţii sau a soartei, e vecin bun cu răscoala, şi de îndată ce o simte se înfioară şi se lasă luat de vîrtej.

Răscoala e un fel de ciclon uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiţii de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, rupe, culcă la pămînt, sfărîmă, dărîmă, smulge din rădăcini, tîrînd după el firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare,

ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu ea, ca şi pe cel pe care-l loveşte! Îi sfărîmă unul de altul.

Răzvrătirea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Primul-venit îşi simte sufletul plin de forţa evenimentelor; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiţi profeţi ai politicii perfide, puţină răscoală în interesul însuşi al cîrmuirii e chiar de dorit. Sistemul e acesta: o răscoală întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Pune armata la încercare; strînge rîndurile burgheziei; încordează musculatura poliţiei. Îngăduie să se pipăie tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exerciţiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricţiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi a „bunului-simţ"; Philinte împotriva lui Alceste[60]; o punte de trecere între adevăr şi minciună; explicaţii, mustrări, atenuări consimţite cu trufie, amestec de scuze şi dezaprobare, socotindu-se înţelepciune, ceea ce nu e adesea decît

60 . Personaje din comedia *Mizantropul* (1666) de Molière. Lui Alceste, om sincer, căutător al adevărului i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenţionale şi al complezenţelor utile.

pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Între apa rece şi cea fierbinte e partidul apei călduţe. Această şcoală, cu falsa ei adîncime de gîndire, în realitate superficială, cercetînd efectele fără a se ridica pînă la cauză, combate de la înălţimea unei jumătăţi de ştiinţă mişcările de stradă.

Iată ce ne învaţă şcoala asta: „Răscoalele care au complicat actul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluţia din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecît de un cer senin. Mişcările de stradă au făcut ca orizontul să arate din nou înnegurat, au făcut ca acea revoluţie, atît de vrednică de luare-aminte, la început, prin umanitatea ei, să degenereze în zîzanie. În revoluţia din iulie, ca de altfel în orice progres ieşit din zguduiri repezi, fuseseră şi fracturi ascunse; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune: „Ah! Un os frînt”. După revoluţia din iulie nu se simţea decît uşurare; după răscoala care a urmat s-a simţit prăpădul. Orice răscoală închide prăvăliile, sperie negoţul, stîrneşte panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbeşte falimentele; aduce lipsă de bani, nelinişte în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria, fiindcă se retrag capitalurile, munca nu-şi mai găseşte răsplata cuvenită, pretutindeni teamă;

contralovituri în toate oraşele. Prăbuşire în prăpastie. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franţa douăzeci de milioane, a doua – patruzeci, a treia – şaizeci. O mişcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, a echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de şaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele şi-au avut frumuseţea lor. Luptele de stradă nu sînt mai puţin măreţe nici mai puţin eroice decît războiul din hăţişuri; într-unul e sufletul pădurii, în celălalt e inima oraşelor. Răscoalele au luminat în roşu, dar în chip strălucit, trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene: dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă în desfăşurarea lor, studenţii au dovedit că vitejia e o însuşire a inteligenţei; garda naţională s-a arătat neclintit de credincioasă, au ieşit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortăreţele de ştrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în faţa morţii. Şcolile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decît o deosebire de vîrstă; erau de aceeaşi viţă; aceiaşi oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani – pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudenţă la îndrăzneală. Răscoalele, scoţînd la iveală

vitejia poporului, au făcut educaţia curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită atîta sînge vărsat? Şi, pe lîngă sîngele vărsat, adăugaţi şi viitorul întunecat, progresul primejduit, neliniştea printre cei mai buni; liberalii cinstiţi îşi pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluţia şi le face singură; învinşii de la 1830 triumfă şi zic: Am avut dreptate!” Adăugaţi la acesta Parisul mărit, poate, dar Franţa cu siguranţă micşorată. Pentru a mărturisi adevărul întreg, ţineţi seama şi de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruinţa ordinii sălbăticite asupra libertăţii înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire.

Aşa vorbeşte această aproximativă înţelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulţumeşte atît de bucuros. În ce ne priveşte, noi nu primim acest cuvînt prea larg şi deci prea uşor de întrebuinţat: răscoalele.

Noi facem deosebire între o mişcare populară şi altă mişcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cît o bătălie. Mai întîi, de ce o bătălie? Aici se ridică problema războiului. Oare războiul e mai puţin un flagel decît e răscoala o calamitate? Şi apoi, toate, răscoalele sînt calamităţi? Dar dacă 14 iulie ar fi costat o sută douăzeci de milioane? Înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a

costat Franţa două miliarde[61]. Chiar la acelaşi preţ, preferăm pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente şi nu sînt decît vorbe goale. Judecînd o răscoală, noi o cercetăm ca atare. În tot ce susţine teoria doctrinară expusă mai sus nu e vorba decît de efect; noi căutăm cauza.

Să precizăm.

II

MIEZUL PROBLEMEI

Sînt răscoale şi sînt revoluţii: două mînii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. În statele democrate, singurele întemeiate pe justiţie, se întîmplă uneori ca cei puţini să răstoarne pe cei mulţi. Atunci aceştia se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge pînă la a pune mîna pe arme. În toate problemele care ţin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulţi împotriva unei fracţiuni e revoluţie, a unei fracţiuni contra celor mulţi e răscoală. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convenţiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulţimii e neîndreptăţit la 10

---

61 . Acest Filip era unul din nepoţii lui Ludovic al XIV-lea. Prin testamentul său, Carol al II-lea l-a lăsat moştenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat Carol al VI-lea); această rivalitate a dezlănţuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702-1713), care a secătuit Franţa.

august, şi îndreptăţit la 14 vendémiaire. Aparenţele sînt asemănătoare, fondul e deosebit. Elveţienii apără minciuna, Bonaparte adevărul[62]. Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi suveranitatea sa, strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizaţie; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mîine poate fi tulbure. Aceeaşi furie e îndreptăţită împotriva lui Terray[63] şi nesocotită împotriva lui Turgot. Distrugerea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărîmarea docurilor, rătăcirile mulţimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul. Ramus ucis de şcolari[64], Rousseau gonit cu

---

62 . Aluzie la două evenimente din timpul revoluţiei din Franţa; la 10 august 1792, cînd masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elveţiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulţime; în vendémiaire (lună a calendarului revoluţionar: octombrie 1795), reacţiunea aristocratică şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercat o lovitură de stat împotriva Convenţiunii Naţionale, încercare zdrobita de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

63 . Abatele Joseph Terray, ministru de finanţe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770-1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra lui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei”, o uriaşă speculă asupra grîului, care a înfometat populaţia săracă în 1773.

64 . Erudit din secolul al XVI-lea, Pierre de la Ramée, zis Ramus, gînditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întîietatea raţiunii omeneşti asupra tradiţiei bisericeşti. Detestat de profesorii de la Sorbona – Facultatea de teologie a Universităţii din Paris – pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572) la instigaţia duşmanilor săi.

pietre din Elveţia[65] înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moise[66], Atena împotriva lui Focion[67], Roma contra lui Scipio[68] înseamnă răscoală: Parisul contra Bastiliei e revoluţie. Soldaţii împotriva lui Alexandru[69], marinarii contra lui Cristofor Columb[70], aceeaşi răscoală. O răscoală nelegiuită, de ce? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizaţiei, înseamnă atît de multă lumină, încît orice acţiune potrivnică e vinovată. Uneori poporul

---

65 . Acest trist episod din viaţa lui Rousseau a avut loc în Elveţia, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale *Emil* şi *Contractul Social.* Deismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefiind pe placul unui pastor, acesta aţîţă populaţia locală împotriva marelui gînditor, a cărui locuinţă fu atacată cu pietre în noaptea de 6 şi 7 septembrie 1765.

66 . După legenda Vechiului Testament, Moise, conducînd pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulţi ani în peninsula Sinai. În deserturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei să murmure în repetate rînduri împotriva lui Moise

67 . General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cucută în anul 317 î.e.n.

68 . După bătălia de la Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-lea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. Învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.

69 . Cînd, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrîngerea lui Porus şi cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gangelui, soldaţii săi refuzară să-l urmeze, speriaţi de necunoscutul ce li se deschidea în faţă.

70 . În expediţia sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marinarilor săi, care se temeau să nu ajungă… la capătul lumii.

îşi calcă singur credinţa faţă de sine însuşi. Mulţimea trădează poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decît acea lungă, sîngeroasă protestare a contrabandiştilor de sare, legitimă revoltă cronică, şi care, în clipa hotărîtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor[71], şi din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. Întunecate isprăvi ale neştiinţei! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spînzurătoarea regelui, cu un crîmpei de funie încă de gît, îşi prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării!” dă naştere la „Trăiască regele!” Ucigaşii din noaptea Sfîntului Bartolomeu, cei din septembrie[72], măcelurile din Avignon[73], asasinii lui Coligny[74], cei ai doamnei de Lamballe[75], ai lui Brune,

---

71 . *Chouani* (citeşte şuani), ţărani bretoni fanatizaţi de preoţi şi împinşi la răscoală împotriva Convenţiei Naţionale, pe vremea revoluţiei burgheze din Franţa.

72 . La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, cînd austro-prusacii ameninţau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacţionari, care umpleau închisorile.

73 . Înapoierea Burbonilor în Franţa, după înfrîngerea definitivă a lui Napoleon la Waterloo (1815), a fost însoţită de o cumplită teroare albă, dezlănţuită împotriva foştilor revoluţionari şi bonapartişti. La Avignon a fost astfel asasinat mareşalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împotriva coaliţiei suveranilor reacţionari.

74 . Prima victimă a masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu.

75 . Prinţesa de Lamballe, prietenă a reginei Maria-Antoneta, a fost ucisă în septembrie 1792, la Paris, de răsculaţi.

partizanii spanioli[76], „verzii”, cadeneţii[77], tovarăşii lui Jehu[78], cavalerii brasardei[79], iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

Zgomotul pe care îl stîrneşte dreptul în mişcare se recunoaşte; şi el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite; sînt furii turbate, sînt clopote sparte; nu orice, clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor şi al neştiinţei e altceva decît saltul progresului. Ridicaţi-vă, fie, dar pentru a vă înălţa. Arătaţi-mi încotro mergeţi. Revoluţia nu merge decît înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A merge înapoi e un act săvîrşit împotriva omenirii. Revoluţia e accesul de mînie al adevărului; răscolite de revoluţie, pietrele de pe stradă scapără scînteia dreptăţii. Ele nu lasă răzvrătirii decît noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluţie; Hébert contra lui Danton e răscoală[80].

---

76 . Corp de soldaţi spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806); prin extensiune, soldaţi din bandele unui regim reacţionar trimis să asuprească poporul.

77 . *Verzii, cadeneţii* – numele unor formaţii reacţionare teroriste din 1815.

78 . Formaţiuni militare regaliste din sudul Franţei, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794); mulţi iacobini au căzut victime ale acestor bande.

79 . Trupă regalistă formată din nobili emigraţi, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în faţa trupelor aliate pătrunse în Franţa pe la nord-est.

80 . Danton s-a pronunţat hotărît în procesul lui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luînd partea

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluţia poate fi cea mai sfîntă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele şi în ceea ce priveşte căldura lor. Revoluţia e adeseori un vulcan, răscoala e prea de multe ori un foc de paie. Răscoala ia naştere cîteodată, precum am mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit[81]; Camille Desmoulins un conducător.

Uneori revoluţia e o reînviere[82].

Dezlegarea tuturor problemelor prin votul universal e un fapt absolut modern, după cum toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, e plină de încălcarea dreptului şi de suferinţa popoarelor: fiecare epocă istorică aduce cu sine protestarea de care e în stare.

Sub Cezari nu se putea face o revoluţie, dar, scria Iuvenal, *Facit indignatio* înlocuieşte pe Grahi[83]. Sub Cezari trăieşte surghiunitul de la

---

lui Danton, nu cunoştea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevoluţionar.

81 . Paradoxul lui Victor Hugo vrea să zică următoarele: prin ordonanţele reacţionare din iulie1830 acest feudal se răzvrătise împotriva poporului.

82 . Joc de cuvinte: insurrection, résurrection.

83 . Pe vremea imperiului roman elocvenţa politică fiind înnăbuşită, nu mai puteau apărea tribuni democraţi ca fraţii Titus şi Tiberius Gracchus. Acum nu rămînea decît satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Iuvenal (secolul I-II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocraţiei romane. În *Satira I* rezumă poetica prin emistihul *facit indignatio versum*

Syene[84] şi tot pe atunci autorul *Analelor*[85]. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos[86] care şi el copleşeşte lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcînd din viziunea lui o satiră uriaşă şi aruncînd asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma[87] răsfrîngerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfîntul Ioan, pe stînca sa, e Sfinxul pe soclul lui. Se poate să nu-l înţelegem, e un evreu şi vorbeşte în ebraică; dar omul care a scris *Analele* e un latin; mai mult chiar, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuie zugrăviţi. Lucrul săvîrşit numai cu stiletul gravorului ar fi prea palid; trebuie să torni pe placa de aramă o proză concentrată, care muşcă.

Despoţii îşi au partea lor în opera

(indignarea este suficientă ca să-ţi inspire versuri).

84 . E vorba tot de poetul satiric Iuvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis la Syene, pe Nilul mijlociu.

85 . În *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărîtă împotriva despotismului Cezarilor.

86 . Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autorităţile romane, sub domnia lui Domiţian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povesteşte în *Apocalipsul* său, scriere obscură, plină de metafore şi simboluri, în care este condamnată societatea vremii, cufundată în păcate, şi se fac preziceri asupra soartei viitoare a lumii.

87 . Mari metropele din antichitate, celebre prin luxul şi desfrînarea lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma imperială; Ninive a fost capitala imperiului asirian; Babilon – a Caldeei; ambele au avut existenţă istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraş nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

gînditorilor. Cuvîntul încătuşat e un cuvînt cumplit. Scriitorul îşi cercetează de două ori şi de trei ori scrisul cînd un stăpîn impune poporului tăcerea. Din această tăcere se desprinde o pornire misterioasă, care se strecoară şi se întăreşte, ca bronzul, prin puterea gîndirii. Asuprirea în istorie dă naştere la stilul concis al istoricului. Tăria de granit a oricărei fraze celebre nu e altceva decît apăsarea tiraniei.

Tirania constrînge pe scriitor să-şi scurteze frontul şi aceasta înseamnă o creştere a forţei. Elocvenţa lui Cicero, de-abia simţită de Verres, ar luci ca tăişul asupra lui Caligula[88]. Cu cît o frază e mai scurtă, cu atît lovitura e mai puternică. Gîndirea lui Tacit e ca un braţ încordat.

Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr şi dreptate, loveşte fără cruţare.

În treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sînt rezervaţi oameni ca Tiberiu. Cezar şi Tacit sînt două fenomene succesive a căror întîlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orînduieşte intrările şi ieşirile. Cezar este mare; Tacit la fel. Dumnezeu cruţă pe aceşti doi

---

88 *Verres*, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.), pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37-41), ar fi fost cu totul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.

oameni mari şi nu-i aruncă unul împotriva altuia.

Dătătorul de dreptate, lovindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare şi ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa şi din Spania, nimicirea piraţilor din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei şi a Germaniei, toată această glorie ar putea ierta Rubiconul[89]. E un fel de cruţare a dreptăţii dumnezeieşti care şovăie să asmuţă pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit[90] şi acordînd astfel geniului circumstanţe uşurătoare.

Negreşit că despotismul rămîne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupţia există şi sub tiranii străluciţi, dar ciuma morală e mult mai hîdă sub tiranii ticăloşi. Sub domniile acestea nici un văl nu mai acoperă neruşinarea, şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Iuvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mîrşăvia lor fără seamăn.

Roma miroase mai urît sub Vitellius[91] decît sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia

---

89 . Adică activitatea pozitivă, realizările politice măreţe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată o dată cu trecerea ilegală a rîului Rubicon.

90 . Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum şi dictatura acestuia.

91 . Împărat roman, care a domnit numai cîteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie o frază feroce: „Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumos”

e pe măsura urîţeniei tiranului[92]. Mişelia sclavilor izvorăşte din aceea a tiranului; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrînge stăpînul; puterea obştească e scîrnavă; inimile sînt mici, conştiinţele se tîrăsc, sufletele sînt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla[93], aşa e sub Commodus[94], aşa e sub Heliogabal[95]. În timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decît duhoarea cuibului de acvilă.

Aşa se explică apariţia, ce pare tîrzie, a unui Tacit şi a unui Iuvenal; cel chemat se iveşte numai cînd îi sună ceasul.

Dar Iuvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia[96], în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala se iscă dintr-un fapt material, pe cînd insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus[97].

---

92 . „Urîţenia tiranului” înseamnează hidoşenia morală.

93 . Împărat roman de la începutul secolului al III-lea, fiul lui Septimius Sever; a lăsat un renume trist în istorie pentru cruzimile lui. A ucis chiar pe propriul său frate, Geta.

94 . Împărat roman de la sfîrşitul secolului al II-lea, fiul lui Marcus Aurelius; renumit prin crime şi acte de demenţă.

95 . Împărat roman (secolul al II-lea şi al III-lea) sub a cărui domnie tiranică a înflorit linguşirea şi delaţiunea.

96 . Prorocul evreu Isaiia (secolul al VIII-lea î.e.n.) şi-a scris profeţiile într-un stil plin de imagini, valorificate de procedee retorice.

97 . Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647)

Insurecţia e vecină cu gîndirea, răscoala cu stomacul. Gaster[98] se supără; dar e sigur că Gaster nu greşeşte întotdeauna. Cînd e vorba de foamete, răscoala, de pildă cea din Buzançais[99] are un punct de plecare adevărat, patetic şi drept. Totuşi, ea rămîne răscoală. De ce? Pentru că avînd dreptate în fond, a greşit în formă. Fiindcă, deşi avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică; deşi puternică, a fost violentă şi a lovit la întîmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobeşte. A lăsat în urma ei cadavre de bătrîni, de femei şi de copii; a vărsat fără să ştie pentru ce, sîngele celor nevinovaţi şi al celor inofensivi. A hrăni poporul e o ţintă nobilă. A-l măcelări e un mijloc rău.

Toate protestările cu arma în mînă, chiar cele mai legitime, chiar 10 august, chiar 14 iulie, încep prin aceleaşi tulburări. Înainte de a se desprinde dreptul, pe valuri e tumult şi e spumă. La început insurecţia e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul revoluţiei. Uneori, totuşi, pornită din munţii înalţi care domină orizontul moral: justiţia, înţelepciunea, raţiunea

---

împotriva dominaţiei spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecţia sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.).

98 . Acest cuvînt însemnează „stomac” în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

99 . Orăşel din Franţa. În timpul restauraţiei, locuitorii sai s-au împotrivit pretenţiilor marelui proprietar local de a impune unele redevenţe feudale, desfiinţate de revoluţia din 1789.

şi dreptul; plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului; după un îndelung coborîş din stîncă în stîncă; după ce a răsfrînt cerul şi limpezimea lui; după ce s-a lărgit, sporit de sutele-i de afluenţi, în măreţul curs al triumfului, insurecţia se pierde deodată în cine ştie ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaştină.

Toate acestea ţin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei şi, votînd pentru revoluţie, de a-i lua arma din mînă. Dispariţia războaielor, celor de stradă ca şi a celor duse de graniţe – iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mîine e pacea.

De altfel, revoluţie, răscoală, prin ce anume se deosebeşte cea dintîi de cea de-a doua? Burghezul, la drept vorbind, îşi dă prea puţin seama de aceste nuanţe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur şi simplu, revolta dulăului împotriva stăpînului, încercarea de a muşca, ce trebuie pedepsită cu lanţul şi cu cuşca; e lătrat, hămăit pînă în ziua cînd acel cap de cîine, dintr-o dată mărit, începe să aducă parcă, nedesluşit, în întuneric, cu un cap de leu.

În acel moment burghezul strigă: „Trăiască poporul!”

Acum, ca încheiere, ce înseamnă pentru istorie mişcarea din iunie 1832? E o răzvrătire?

E o insurecţie?

Este o insurecţie.

S-ar putea ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuinţăm cîteodată cuvîntul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafaţă, păstrînd totdeauna dosebirea între forma – răscoală şi fondul – insurecţie. Mişcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neaşteptată şi în stingerea ei lugubră atîta măreţie, încît chiar acei care nu văd în ea decît o răscoală, vorbesc despre ea cu respect, considerînd-o ca pe o rămăşiţă a lui 1830. Minţile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluţie nu se înăbuşă dintr-o dată. Ea are totdeauna, fără doar şi poate, cîteva unduiri înainte de a se întoarce în starea ei de linişte, întocmai ca un munte ce coboară spre cîmpie. Nu există Alpi fără Jura nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor”, este fără îndoială o oră caracteristică printre cele mai furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvînt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi arătate fac parte din acea realitate dramatică şi vie pe care istoria o trece cu vederea cîteodată, din lipsă de timp sau de spaţiu. Dar tocmai aci, şi stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viaţa, zbuciumul,

freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzişul marilor evenimente şi ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mişcărilor de stradă” e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoreşti, din alte motive decît istoria, nu au dat totul în vileag şi poate nici nu au mers destul de adînc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute şi publicate, unele care au rămas neştiute, ; fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestei gigantice drame au dispărut; ei au intrat în tăcere chiar de a doua zi; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune: le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povesteşte, nu denunţă, dar vom zugrăvi lucrurile adevărate. În această carte nu vom putea arăta decît o parte şi un episod, desigur mai puţin cunoscute, din zilele de 5 şi 6 iunie 1832; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe oare îl vom ridica, adevărata înfăţişare a acestei cumplite întîmplări obşteşti.

III

O ÎNMORMÎNTARE: PRILEJ DE A RENAŞTE

În primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera îngheţase sufletele şi aruncase asupra frămîntării lor un linţoliu de posomorită şi aparentă linişte, Parisul era de mult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraş semăna cu o gură de tun; cînd e încărcată ajunge o scînteie şi lovitura porneşte. În iunie 1832 această scînteie a fost moartea generalului Lamarque[100].

Lamarque era un om al faptelor care se bucura de mare faimă. Rînd pe rînd, sub imperiu şi sub restauraţie, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci: vitejia pe cîmpul de luptă şi vitejia la tribună. Era tot atît de elocvent pe cît fusese de curajos; în cuvîntul lui se simţea ascuţişul săbiei. Foy, înaintaşul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertăţii. Îşi avea locul între stînga şi extrema stîngă, iubit de popor deoarece credea în izbînda nădejdilor lui şi iubit de mulţime pentru că slujise bine pe împărat. Era,

100 . Maximilian Lamarque, general al imperiului şi deputat cu tendinţe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormîntarea lui a luat proporţiile unei mari manifestaţii ale opoziţiei republicane, sprijinită de masele muncitoreşti, şi s-a transformat în insurecţia descrisă de Victor Hugo.

împreună cu conţii Gérard şi Drouet[101], unul dintre mareşalii *in petto* ai lui Napoleon. Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. Îl ura pe Wellington – o ură făţişă care plăcea mulţimii – şi de şaptesprezece ani, abia luînd în seamă tot ce se mai întîmplase între timp, păstrase cu mîndrie tristeţea înfrîngerii de la Waterloo. În agonia sa, în ceasul din urmă, a strîns la piept o sabie ce-i fusese dăruită de ofiţerii celor „o sută de zile”. Napoleon murise spunînd cuvîntul *armată,* Lamarque, cuvîntul *patrie.*

Moartea sa, care era de aşteptat, era temută de popor ca o pierdere şi de guvern ca un prilej de tulburare. Moartea aceasta a fost cu adevărat un doliu. Ca tot ce e amar, doliul poate duce la revoltă. Ceea ce s-a şi întîmplat.

În ajunul şi în dimineaţa zilei de 5 iunie, hotărîtă pentru înmormîntarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfăţişare îngrijorătoare. Această, reţea gălăgioasă de străzi s-a umplut de murmure înăbuşite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tîmplarii îşi luau bancaizenul[102] din atelier pentru „a sparge uşile”. Unul dintre ei îşi făcuse un pumnal dintr-un cîrlig de la maşina de ţesut ciorapi, rupîndu-i vîrful şi

---

101 . Generalii Foy, Gérard şi Drouet d’Erion se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului şi luptaseră la Waterloo. Napoleon se gîndea să-i înainteze mareşali *(in petto* înseamnează în limba latină „în piept”, adică „în cuget”).

102 . Linie de metal, drug de fier, rangă mică.

ascuţindu-i mînerul. Altul, înfrigurat la gîndul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întîlni pe un tovarăş, care îl întrebă: „Unde te duci?” „Ce să fac, nu am arme.” „Ei, şi?” „Mă duc la şantier să-mi iau compasul.” „Ce să faci cu el?” „Nu ştiu”, îi răspunse Lombier. Un anume Jaqueline, om dintr-o bucată, întîmpina pe orice lucrător care trecea şi-i spunea: „Hai cu mine!” îl cinstea cu un pahar de vin şi-l întreba: „Ai de lucru?” „Nu”. „Du-te la Filspierre, între bariera Montreuil şi bariera Charonne; acolo o să găseşti de lucru.” La Filspierre se găseau gloanţe şi arme. Cîţiva şefi cunoscuţi „făceau pe poştaşii”, adică alergau de la unul la altul pentru a-şi strînge oamenii. La Barthélemy, lîngă bariera Trône, la Capel, la Petit Chapeau, muşterii de prin cîrciumi se întîmpinau cu chipuri îngrijorate. Îi auzeai vorbind între ei: „Unde ţi-e pistolul?” „Sub bluză. Dar al tău?” „Sub cămaşă.” În strada Traversière, în faţa atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în faţa atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strîngeau cîte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămînă într-un atelier, fiind mereu dat afară de patron, pentru că „toată ziua trebuia să te cerţi cu el”. Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Ménilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoţea pe Mavot, şi la întrebarea: „Ce

dorești?” răspundea: „Insurecția”. Muncitorii strînși în colțul străzii Bercy așteptau pe un anume Lemarin, agent revoluționar pentru cartierul Saint-Marceau. Cuvîntul de ordine se rostea aproape în gura mare.

Așadar, la 5 iunie, pe o zi schimbătoare, cu ploaie și cu soare, alaiul de înmormîntare al generalului Lamarque străbătu Parisul cu onorurile militare cuvenite, întrucîtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puștile cu țeava în jos, zece mii de oameni din garda națională cu sabia la șold, bateriile de artilerie ale gărzii naționale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofițerii de la Invalizi, purtînd ramuri de laur. Apoi urma o mulțime nenumărată, neliniștită, ciudată, membrii diferitelor secții ale Prietenilor poporului. Școala de drept, Școala de medicină, refugiați din toate țările, drapele spaniole, italienești, nemțești, poloneze, drapele tricolore orizontale, toate steagurile cu putință, copii fluturînd ramuri verzi, pietrari și dulgheri care erau tocmai atunci în grevă, tipografi cu tichiile lor de hîrtie, mergînd doi cîte doi, trei cîte trei, scoțînd strigăte, agitînd aproape toți bastoane, unii dintre ei săbii, fără ordine dar cu același suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele își alegeau șefii; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe ceilalți, ale căror rînduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe

aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbaţi, femei, copiii; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulţime înarmată trecea, o mulţime înspăimîntată privea.

La rîndul său, guvernul era cu ochii în patru. Privea cu mîna pe sabie. În piaţa Ludovic al XV-lea aşteptau gata să pornească, patru escadroane de carabinieri călări, cu trîmbiţaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate: în Cartierul Latin şi în jurul Grădinii Botanice, garda oraşului înşirată pe străzi; la hala de vinuri un escadron de dragoni, în piaţa Grève jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în piaţa Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Célestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ţinea suspendate deasupra mulţimii ameninţătoare armele a douăzeci şi patru de mii de soldaţi în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspîndeau prin mulţimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care Dumnezeu îl sortise morţii tocmai în clipa cînd mulţimea se gîndea să-l facă împărat[103]. Un personaj rămas necunoscut

---

103 . Fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de

împrăştia vestea că la ora hotărîtă doi meşteri trecuţi de partea poporului vor deschide porţile unei fabrici de arme. Peste capetele descoperite ale celor mai mulţi dintre cei de faţă trecea un val de entuziasm amestecat cu o mare tristeţe, în această mulţime zguduită de emoţii violente, dar nobile, se vedeau ici-colo adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mîrşave care spuneau: „Să jefuim!” Anumite’ frămîntări răscolesc fundul smîrcurilor şi ridică la faţa apelor nori întregi de noroi. Un fenomen care nu e necunoscut sînt poliţiile „bine organizate”.

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre piaţa Bastiliei. De cîteva ori ploaia se năpusti asupra pămîntului, dar mulţimea nu se sinchisea. Cîteva incidente: sicriul purtat în jurul coloanei Vendôme[104], pietrele aruncate în ducele de Fitz-James[105], zărit într-un balcon cu pălăria pe cap;

---

tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecţia pariziană.

104 . Coloana, înălţată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz”, fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile austriece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a lui Napoleon, doborîtă la începutul restauraţiei, repusă în timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborît la pămînt acest simbol al militarismului francez, dar republica a III-a a reaşezat coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ocoli acest altar al bonapartismului.

105 . Aristocrat francez, coborîtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-lea Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacţionare.

cocoşul galic smuls de la un steag popular şi tîrît în noroi; un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin[106]; un ofiţer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunînd în gura mare: „Sînt republican”, Şcoala politehnică apărînd pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica!” – acestea toate însoţiră parcursul convoiului. În piaţa Bastiliei, şirurile lungi şi ameninţătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulţimea. Cineva auzi pe un băiat spunînd altuia: „Îl vezi pe cel cu barbişon roşu? El o să ne spuie cînd trebuie să tragem”. Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întîlnit mai tîrziu avînd acelaşi rol cu prilejul altei răzvrătiri: afacerea Quènisset[107]!

Dricul depăşi piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului Austerlitz. Acolo se opri. În această clipă, mulţimea privită de sus ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard pînă la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în

---

106 . Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost un arc de triumf, înălţat în 1674 de municipalitatea pariziană în amintirea cuceririi provinciei Franche-Comté.

107 . Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitoreşti din timpul acela.

jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. Lafayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie; toate capetele se descoperiră, toate inimile bateau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, îşi făcu loc şi ajunse în mijlocul grupului, în mînă cu un steag roşu, alţii spun cu o suliţă care avea în vîrf o bonetă roşie. Lafayette întoarse capul. Exelmans[108] părăsi cortegiul.

Acest steag roşu dezlănţui o furtună şi pieri în ea. Din bulevardul Bourdon şi pînă la podul Austerlitz mulţimea fu zguduită de unul din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară: „Lamarque la Panthéon!” „Lafayette la primărie!” Cîţiva tineri, în aclamaţiile mulţimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz şi pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

În mulţimea care-l înconjura şi-l aclama pe Lafayette se afla şi un neamţ, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată celebru şi care a murit în vîrstă de o sută de ani. Neamţul luase parte la războiul din 1776, luptase la Trenton sub comanda lui Washington şi la Brandy-wine[109] sub a lui Lafayette.

---

108 . General al lui Napoleon. Exilat în timpul restauraţiei, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

109 . Lupte din timpul războiului de independenţă al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenţilor, a participat la această din urmă luptă.

Între timp, pe malul stîng, cavaleria municipală se pusese în mişcare şi venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieşiră din Célestins şi se desfăşurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l tîra pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului şi strigă: „Dragonii!” Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de aşteptare încruntată.

La doua sute de paşi de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette îi ajunsese din urmă. Deschiseră rîndurile, lăsară să treacă trăsura, apoi le strînseră din nou. Dragonii şi mulţimea se aflau acum faţă în faţă. Femeile fugeau înspăimîntate.

Ce s-a întîmplat în această clipă nenorocită? Nimeni n-ar şti să spună. Sînt clipe întunecate în care doi nori se întîlnesc şi se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunînd atacul; alţii spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături; cea dintîi ucise pe şeful de escadron Cholet, a doua pe o bătrînă surdă din strada Contrescarpe, care tocmai închidea fereastra, a treia pîrli epoletul unui ofiţer. O femeie strigă: „Nu începeţi prea devreme!” Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dragoni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecînd prin

strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Într-o asemenea situaţie nu mai e nimic de făcut: furtuna se dezlănţuie, plouă cu pietre, focul armelor izbucneşte; unii se repeziră la mal, trecură braţul cel mic al Senei, astăzi acoperit; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetăţuie naturală, se umplură de combatanţi; smulgeau parii, trăgeau cu pistolul, ridicau prima baricadă; tinerii zvîrliţi înapoi trecură în goană dricul peste podul Austerlitz şi atacară garda municipală; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loveau cu sabia, mulţimea s-a împrăştiat în toate părţile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului; de pretutindeni izbucnea strigătul: „La arme!” Toţi alergau, se poticneau, fugeau.

Mînia aţîţa răscoala cum vîntul aţîţă focul.

IV

FURTUNI DE ALTĂDATĂ

Nimic nu e mai uluitor decît întîiul vălmăşag al răscoalei. Se dezlănţuie de la început cu toată puterea pretutindeni, dintr-o dată. Era de prevăzut? Da. Era pregătită? Nu. De unde a răsărit? Din pămînt. De unde a căzut? Din cer. Uneori insurecţia e premeditată ca un complot; alteori izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit

puse stăpînire pe revărsarea mulţimii şi o mînă unde vrea. În începutul plin de spaimă se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întîi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzleţe; oamenii fug, paturile de puşcă izbesc în porţile boltite; auzi prin curţi servitoarele rîzînd şi spunînd: „O să fie alai mare!”

Nu trecuse nici un sfert de oră, şi iată ce se petrecea aproape în aceeaşi clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri, purtînd barbă şi plete intrară într-o cîrciumioară şi ieşiră îndată cu un drapel tricolor, învelit într-un crep negru; în fruntea lor trei oameni înarmaţi; unul cu o sabie, altul cu o puşcă, al treilea cu o suliţă.

Pe strada Nonaindières, un burghez bine îmbrăcat, rotofei şi chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră şi cu mustaţa zbîrlită, împărţea gloanţe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu braţul gol plimbau încoace şi încolo un steag negru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, cuvintele: *Republica sau moartea!* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pîlcuri-pîlcuri, fluturînd drapele pe care era scris cu litere de aur cuvîntul *Secţie,* însoţit de un, număr. Unul

dintre aceste drapele era roşu şi albastru, cu o foarte subţire dungă albă la mijloc.

În bulevardul Saint-Martin mulţimea jefuia o fabrică de arme şi în străzile Beaubourg, Michel-le-Comte şi Temple prăvăliile armurierilor. În cîteva minute miile de mîini ale mulţimii apucară şi luară cu ele două sute treizeci de puşti, aproape toate cu cîte două ţevi, şaizeci şi patru de săbii, optzeci şi trei de pistoale. Ca să fie cît mai mulţi purtători de armă, unul lua puşca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Grève, tineri înarmaţi cu flinte intrau în casele femeilor ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau şi începeau să umple cartuşe. Una din aceste femei povestea: „Eu nu ştiam ce sînt alea cartuşe. Am aflat-o de la bărbatu-meu."

În strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărsese o prăvălie de antichităţi, luînd iatagane şi arme turceşti. În strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanţe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stîng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul Latin, în cartierul Halelor, oameni gîfîind, muncitori, studenţi, membrii diferitelor secţii citeau manifeste, strigau: „La arme!", sfărîmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarîmului, spărgeau porţile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivniţe, rostogoleau butoaiele, grămădeau

pavele, cărămizi, mobile, scînduri, ridicau baricade.

Îi sileau pe burghezi sa-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soţilor absenţi, apoi scriau cu creta pe uşă: *Armele au fost predate.* Cîte unii iscăleau cu numele lor adeverinţa de primire a puştilor şi a săbiei şi spuneau: „Trimiteţi după ele mîine la primărie”. Erau dezarmate pe străzi sentinelele răzleţe şi gărzile naţionale în drum spre primărie. Ofiţerilor li se smulgeau epoleţii. În strada Cimetière-Saint-Nicolas un ofiţer din garda naţională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse cu mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decît pe întuneric şi cu haine schimbate.

În cartierul Saint-Jacques studenţii ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul,* sau coborau la cafeneaua *Şapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alţi tineri, suiţi pe scările cafenelei, şi împărţeau arme. Jefuiau şantierul din strada Transnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur loc burghezii opuneau rezistenţă, în strada Saint-Avoye, colţ cu Simon-le-Franc, unde s-au apucat să dărîme ei înşişi baricada. Şi într-un singur punct răzvrătiţii au dat îndărăt; au părăsit o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detaşament al gărzii naţionale, şi s-au refugiat

prin strada Corderie. Detaşamentul culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanţe de pistol. Soldaţii sfîşiară steagul şi-şi agăţară cîte o fîşie în vîrful baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rînd, se petreceau în acelaşi timp în toate colţurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

În mai puţin de un ceas, au răsărit ca din pămînt numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade.

Drept în mijloc se afla faimoasa casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi. Casa, mărginită într-o parte de baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuée, domina trei străzi – strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher – cărora le făcea faţă. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Nu mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Geneviève; una în strada Ménilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din ţîţîni; o alta lîngă podul cel mic de la Hôtel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămată, la trei sute de paşi

de prefectura poliţiei.

Pe baricada din strada Ménétriers un bărbat bine îmbrăcat împărţea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreţ se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată, spuse el, pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte”. Un tînăr blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta purtînd cuvîntul de ordine. Un altul, cu sabia scoasă, cu o tichie albastră pe cap, aşeza sentinele. Înăuntrul baricadelor, cîrciumile şi odăile de jos ale portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strîmte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o reţea de străzi mai încîlcită decît o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii Poporului luase comanda insurecţiei în cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndruma într-adevăr răscoala era un fel de furie nestăpînită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-o dată baricadele cu o mînă, pe cînd cu cealaltă cuprinsese aproape toate posturile garnizoanei. În mai puţin de trei ore, ca o dîră de praf de puşcă ce ia foc, răzvrătiţii năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din piaţa

Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popincourt, la Galiole, le Château-d’Eau, toate străzile din apropierea Halelor; iar pe malul stîng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pélagie, piaţa Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiază erau stăpîni pe piaţa Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux; patrulele lor ajunseseră în piaţa Victoire şi ameninţau banca şi cazarma Petits-Péres, palatul poştelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporţii uriaşe, iar după dezarmarea soldaţilor, percheziţiile domiciliare şi jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împuşcături.

Pe la şase seara pasajul Saumon devenise cîmp de bătaie. La un capăt erau răsculaţii, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărţi, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanţe nu avea la îndemînă decît grosimea jumătăţilor de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situaţie destul de primejdioasă.

Între timp a sunat adunarea: gărzile naţionale se îmbrăcau şi se înarmau în grabă, legiunile ieşeau din primării, regimentele ieşeau din cazărmi. În faţa pasajului Ancre un

toboşar a fost străpuns de o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fu asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba şi-i luară sabia. Altul fu ucis în strada Grenier-Saint-Lazare. În strada Michel-le-Comte trei ofiţeri căzură morţi, unul după altul. Cîţiva oameni din garda municipală, răniţi în strada Lombards, dăduseră înapoi.

În faţa curţii Batave un detaşament din garda naţională găsise un steag roşu cu următoarea inscripţie: *Revoluţia republicană, nr. 127.* Era într-adevăr o revoluţie?

Răscoala îşi făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încîlcită, întortocheată, uriaşă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială temeiul. Toate celelalte nu erau decît hărţuieli. Şi dovadă că acolo avea să se hotărască totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă. În cîteva regimente soldaţii se arătau nehotărîţi, ceea ce sporea necunoscutul îngrozitor al acestei frămîntări. Ei îşi aminteau de ovaţiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neamestecul Regimentului 53 infanterie. Doi oameni hotărîţi şi încercaţi în marile războaie, mareşalul Lobau şi generalul Bugeaud, comandau. Patrule numeroase alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda naţională, în frunte cu cîte un comisar de poliţie cu eşarfa pe piept, plecau în recunoaştere prin străzile răsculate. Răsculaţii

îşi puneau şi ei sentinele la răspîntii şi trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amîndouă părţile se pîndeau una pe alta. Avînd o armată întreagă la îndemînă, guvernul şovăia; se înnopta şi începea să se audă clopotul de la Saint-Merry[110]. Ministrul de război de atunci, mareşalul Soult, care fusese la Austerlitz, privea posomorît la tot ce se întîmplă.

Aceşti bătrîni lupi-de-mare deprinşi cu manevre ordonate şi neavînd alt ajutor şi călăuză decît tactica, această busolă a bătăliilor, sînt cu totul dezorientaţi în faţa furtunii clocotitoare care se cheamă mînia poporului. Vîntul revoluţionar nu se poate mînui. Gărzile naţionale din împrejurimi soseau în grabă şi neorînduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie uşoară venea în pas alergător din Saint-Denis; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie; tunurile coborau de la Vincennes.

La Tuilerii domnea singurătatea. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

V

ORIGINALITATEA PARISULUI

110 . Mînăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistentă al răsculaţilor din 1832. Aceştia, baricadaţi înăuntru, au sunat clopotul în tot timpul luptelor.

În ultimii doi ani, după cum spuneam, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvrătite, nimic nu e atît de ciudat de potolit ca înfăţişarea Parisului în vreme de răscoală – Parisul are atîtea treburi, încît nu se tulbură pentru atîta lucru. Numai oraşele mari pot oferi asemenea privelişti. În aceste cetăţi uriaşe pot încăpea în acelaşi timp şi războiul civil, şi o linişte neînţeleasă şi stranie. De obicei, cînd începe răscoala, cînd se aude toba sunînd adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărgineşte să spună:

„Mi se pare că s-au cam încăierat pe strada Saint-Martin”.

Sau:

„În cartierul Saint-Antoine”.

Adesea adaugă cu nepăsare:

„Pe undeva, pe-acolo”.

Mai tîrziu, cînd începe larma cumplită şi sfîşietoare a împuşcăturilor şi a salvelor de foc, negustorul zice: „Se îngroaşe gluma, care va să zică. Se îngroaşă gluma.”

În clipa următoare, dacă răscoala se apropie şi se întinde pînă la el, îşi închide în grabă prăvălia şi tot atît de repede îşi îmbracă uniforma, adică îşi pune marfa le adăpost, iar viaţa în primejdie.

Oamenii se împuşcă pe la colţuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături; baricadele sînt cucerite, pierdute şi cucerite din nou; sîngele curge, focul mitraliilor ciuruie faţadele caselor,

gloanţele ucid pe cetăţeni în paturile lor, străzile sînt pline de cadavre. Iar pe o stradă vecină se aude ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.

La doi paşi pe străzile prinse în viitoarea luptei flecarii vorbesc şi rîd. Teatrele îşi deschid porţile şi joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraş; uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. În 1831, împuşcăturile s-au oprit pe o stradă ca să treacă o nuntă.

În timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Martin, un moşneag infirm, împingînd un cărucior acoperit cu o pînză tricoloră, ducea sticle pline cu băutură, de la baricadă la trupă şi de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare cînd stăpînirii, cînd anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat; dar e caracterul specific al mişcărilor de stradă din Paris, şi el nu mai poate fi găsit în nici o altă capitală. Pentru aceasta e nevoie de două lucruri: de măreţia Parisului şi de veselia lui. Şi nu se găsesc laolaltă decît în oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.

De data aceasta totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simţi ceva care era poate mai tare decît el. Îi fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „neutre”, uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămîneau închise în plină zi. Cei curajoşi

puseseră mîna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sînt de obicei la patru dimineaţa. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspîndeau veşti groaznice. Că erau stăpîni pe Bancă; că numai în mînăstirea Saint-Merry, erau şase sute, adăpostiţi în biserică şi baricadaţi; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armand Carrel se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel[111] şi că mareşalul spusese: „Să aveţi mai întîi un regiment”; că Lafayette era bolnav, dar le spusese totuşi: „Sînt al vostru. O să vă urmez peste tot unde veţi putea aşeza un scaun ”; că trebuie să fii cu ochii în patru; că la noapte cete răzleţe vor jefui casele singuratice din colţurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginaţia poliţiei, această Anne Radcliffe[112], amestecată în treburile guvernului); că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher; că Lobau şi Bugeaud puneau la cale atacul şi că la miezul nopţii, sau cel mai tîrziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei – cea dintîi venind din piaţa

---

111 . Pamfletar de un deosebit talent, Armand Carrel era unul din cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovic-Filip. Bertrand Clausel, fost ofiţer al lui Napoleon, deţinea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziţie în Cameră lui Polignac şi trecea drept democrat.
112 . Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din piaţa Grève, a patra de la Hale – dar că s-ar putea ca trupele să evacueze Parisul, şi să se retragă la Champs-de-Mars; că nu se putea şti ce se va întîmpla, dar că de astădată, fără îndoială, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijoraţi de şovăielile mareşalului

Soult. „De ce întîrzie să atace?" „Se vede bine că stă în cumpănă." Leul bătrîn părea că adulmecă în această umbră o fiară necunoscută.

Se făcu seară. Teatrele nu se mai deschiseră; patrulele cutreierau oraşul, cu o înfăţişare cruntă, operau şi scotoceau pe trecători; arestau pe suspecţi. Pînă la ora nouă fuseseră ridicaţi mai bine de opt sute de inşi. Prefectura poliţiei era ticsită, închisoarea palatului de justiţie ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justitţie, mai cu seamă în gangul cel lung şi subteran, numit strada Paris, zăceau pe paie împrăştiate o mulţime de prizonieri, pe care omul de la Lyon, Lagrange[113], îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele frămîntate de mulţimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. În alte

---

113 . Republican şi socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei muncitoreşti din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de douăzeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluţiei de la 1848, Lagrange este, puţin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaşte pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

părţi deţinuţii dormeau sub cerul liber, unii peste alţii, în curţile închisorilor. Peste tot domnea teama, şi un fel de tremur de spaimă puţin obişnuită la Paris.

Lumea se baricada în case; soţiile şi mamele oftau îngrijorate; nu auzeai decît: „Of, Doamne! Încă nu s-a întors!” De-abia se desluşea în depărtare, din cînd în cînd, cîte un huruit de trăsură. Din pragul uşilor oamenii ascultau ecoul vuietelor, strigătele, zgomotele surde şi nedesluşite, şi spuneau: „E cavaleria”, sau: „Sînt chesoane; trec în galop”. Se auzeau trompetele, tobele, împuşcăturile şi mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Toţi aşteptau să bubuie tunul. Oamenii răsăreau înarmaţi, pe la colţurile străzilor şi dispăreau strigînd: „Intraţi în casă!” Şi lumea se grăbea să-şi zăvorască porţile. Pretutindeni plutea întrebarea: „Cum o să se sfîrşească?” Din clipă în clipă, cu cît se lăsa noaptea, Parisul se înroşea mai cumplit de vîlvătaia uriaşă a răscoalei.

CARTEA A UNSPREZECEA

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

I

CÎTEVA LĂMURIRI ASUPRA ORIGINILOR POEZIEI LUI GAVROCHE. ÎNRÎURIREA UNUI ACADEMICIAN ASUPRA ACESTEI POEZII

În clipa cînd răzmeriţa, dezlănţuită de ciocnirea poporului cu armata în faţa Arsenalului, sili să se retragă mulţimea care mergea după dric şi care apăsa în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului se iscă o învălmăşeală înspăimîntătoare. Mulţimea se cutremură, rîndurile se rupseră, toţi o luară la goană, se risipiră – unii cu strigăte de luptă, alţii galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta şi-n stînga, şi se răspîndi în şuvoaie pe două sute de străzi deodată ca apele scăpate din stăvilar. În vremea aceasta, un copil zdrenţăros, care cobora strada Ménilmontant ţinînd în mînă o ramură înflorită de bobiţel pe care o culesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare, din cele pe care le poartă călăreţii la oblînc. Aruncînd ramura înflorită pe jos strigă:

— Mătuşă Cum-îţi-zice, îţi iau chestia asta!

Şi o şterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetăţeni înspăimîntaţi, care fugeau pe strada Amelot şi pe strada Basse, se întîlni cu un copil care cînta, învîrtind pistolul:

„Noaptea cine vede? cine?
Ziua văd cu toţii bine;
C-o scrisoare ticluită
Pe burghez îl arzi pe plită;
Bat mătănii fac o mie,
Mă lovişi în pălărie!”

Era micul Gavroche care pornise la război.

Pe bulevard băgă de seamă că pistolul nu avea cocoş.

Cine era autorul acelui cuplet, care îi servea să ţie cadenţa? Cine scrisese celelalte cîntece, pe care le cînta bucuros în diferite ocazii! Nu ştim. Poate chiar el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspîndite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduş şi ştrengar făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. Îmbina repertoriul păsărilor cu al atelierelor. Cunoştea cîţiva ucenici ai vopselei, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cît se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Într-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei

Patruzeci[114]. Gavroche era un ştrengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urîtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefant, ţinuse loc de providenţă chiar fraţilor săi. Pentru fraţi seara, pentru tatăl său dimineaţa. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecînd în zori din strada Ballets, se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemînare din burta lui pe cei doi puşti, împărţise cu ei un prînz de care făcuse rost; pe urmă plecase; lăsîndu-i în grija străzii, maica cea bună, care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărţire le dăduse întîlnire seara în acelaşi loc, şi drept rămas bun le ţinuse această cuvîntare: „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, am spălat putina. Puştilor, dacă nu vă găsiţi tăticu şi mămica, întoarceţi-vă aici diseară! Vă dau eu haleală şi vă culc”. Cei doi copilaşi, culeşi de vreun sergent de stradă, vîrîţi la arest, furaţi de vreun saltimbanc, sau numai rătăciţi în labirintul nesfîrşit de străzi al Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societăţii de azi sînt pline de asemenea urme pierdute Gavroche nu-i mai văzuse; zece sau douăsprezece săptămîni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se întîmplase să se scarpine-n cap şi să întrebe: „Unde ciorile mi-or fi umblînd cei doi copilaşi?”

---

114 . Acesta era numărul membrilor Academiei Franceze.

Între timp, ajunsese, cu pistolul în mînă, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decît o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer, să mănînce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei, le întoarse pe cele de la pantaloni, dar negăsind nimic, nici măcar un gologan, începu să strige: „Ajutor!”

E foarte dureros cînd trebuie să te lipseşti de bucăţica din urmă.

Totuşi Gavroche îşi continuă drumul; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătînd strada Parc Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe ziua în amiaza mare afişele de teatru.

Ceva mai departe, văzînd un grup de oameni rotofei, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă la întîmplare, drept în faţa lui acest dumicat de fiere filozofică:

— Graşi mai sînt rentierii ăştia! Se îndoapă zdravăn. Se lăfăiesc în mîncăruri bune. Întreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. Îi mănîncă, ce să facă! Cît le încape în burtă.

II

GAVROCHE LA DRUM

Să ai în mînă un pistol fără cocoş, să-l învîrteşti în mijlocul străzii e o slujbă atît de însemnată, încît Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crîmpeie din *Marseieza* pe care o cînta:

— Merge bine! Mă doare al naibii laba stîngă, mi-am scrîntit reumatismul, dar sînt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină burghezii, am să le strănut în faţă nişte cuplete incendiare! Ce sînt agenţii? Nişte cocoşi caraghioşi. Cucurigu! S-avem tot respectul faţă de cocoşi! La o adică, mi-ar prinde bine unul pentru pistol! Vin de pe bulevard, prieteni! Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot: fierbe înăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură, înainte, băieţi! Un sînge spurcat să curgă pe ogoare! Viaţa mea o jertfesc pentru patrie şi n-o să-mi mai văd ţiitoarea! Gata fata, ga-ta! Plata! Nu-i nimic, trăiască veselia! Să ne luptăm, ce ciorile! M-am săturat de tiranie!

În clipa aceea, calul unui lăncier din garda naţională care trecea se prăbuşi; Gavroche îşi puse pistolul pe caldarîm, sculă omul de jos şi îi dădu ajutor să-şi ridice calul. După aceea, luîndu-şi pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere şi linişte. Calmul acesta, obişnuit cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uşi.

Scoţia are un terţet de vrăjitoare[115], Parisul are cuartete de cumetre, şi tot aşa de lugubru ar suna „Vei fi rege” aruncat lui Bonaparte la răspîntia Baudoyer, ca şi profeţia făcută lui Macbeth în hăţişul de la Armuyr[116]. Ar fi acelaşi croncănit.

Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese şi o peticăreasă cu coşul şi cîrligul ei.

Aşa cum stăteau cîteşipatru, în picioare, păreau aşezate la cele patru colţuri ale bătrîneţii, care sînt: istovirea, decăderea, neputinţa şi tristeţea.

Peticăreasa stătea smerită. În lumea aceasta bătută de vînturi, peticăreasa se ploconeşte, portăreasa ocroteşte. De ce? Din pricina gunoiului de la marginea trotuarului, care poate fi cum vor portăresele, îmbelşugat sau sărăcuţ, după silinţa celei care îl strînge grămadă. Chiar şi în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasa era ca un coş de recunoştinţă şi surîdea – ce mai surîs! – celor trei portărese.

Vorbeau cam aşa:

— Va să zică, pisica dumitale e tot aşa de rea?

— Doamne, ştii că pisicile sînt din fire duşmancele cîinilor. Aşa se plîng cîinii.

— Şi oamenii la fel.

---

115 . Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.

116 . Aluzie la aceeaşi scenă din *Macbeth* de Shakespeare, în care vrăjitoarele prezic eroului dramei domnia Scoţiei şi-i trezesc ambiţia.

— Cu toate astea, de la pisică nu iei purici.

— N-am ce zice, cîinii sînt mai primejdioşi. Mi-aduc aminte că într-un an se înmulţiseră aşa de grozav, că s-a scris şi la gazetă. Pe vremea aceea erau la Tuilerii nişte berbeci mari, care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă aduceţi aminte de regele Romei?

— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.

— Eu l-am apucat pe Ludovic al XVII-lea[117]. Mai mult îmi place Ludovic al XVII-lea.

— Se scumpeşte carnea, madam Patagon!

— Ce să mai vorbim! Măcelăria e o adevărată pacoste. O nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru!

Se amestecă în vorbă şi peticăreasa:

— Doamnelor, nu merge negustoria de loc. Grămezile de gunoi, să le plîngi de milă. Nimeni nu mai aruncă nimic. Toată lumea mănîncă tot.

— Las’ că sînt alţii şi mai săraci decît dumneata, cumătră Vargoulême.

— Asta aşa e răspunse peticăreasa cu respect. Eu am o stare.

Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa din nevoia care zace în inima omului de-a se lăuda, adăugă:

— Dimineaţa cînd vin acasă, îmi puric coşul şi aleg. Odaia se umple de grămezi. Pun

117 . Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort în închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

zdrenţele într-un coş, cocenii într-o găleată, rufăria în dulap, bucăţile de stofă în scrin, hîrtiile mototolite în colţul de la fereastră, lucrurile de mîncat în strachină, bucăţile de sticlă în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.

Gavroche care se oprise în spatele lor asculta.

— Ce v-aţi apucat, babelor, să vorbiţi politică?

O ploaie de ocări îl întîmpină, şi toate patru îl huiduiră deodată:

— Uită-te la el, ticălosul!

— Ce mai pui de golan!

— Ce-o avea în mîna ciuntă? Un pistol?

— Nu poate trăi pînă nu răstoarnă guvernul!

Gavroche dispreţuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vîrful nasului cu degetul mare, deschizîndu-şi palma întreagă. Peticăreasa se răsti:

— Desculţule!

Aceea care răspundea la numele de madam Patagon, bătu din palme cu zgomot:

— Să ştii că are să se întîmple o nenorocire! Pe băietanul cu bărbuţă de alături, îl vedeam trecînd în fiecare dimineaţă la braţ cu o fetişcană cu boneţică roz; l-am văzut şi azi; trecea cu o puşcă. Madam Bacheux zicea că săptămîna trecută a fost o revoluţie la… la… la… unde a dus mutul iapa… la Pontoise. Şi-acum, uită-te la licheaua asta blestemată, cu

pistolul lui! Am auzit că la Célestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpînirea cu haimanalele astea care nu ştiu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum cînd abia începusem să ne liniştim după toate nenorocirile prin care-a trecut, Dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruţă spre ghilotină. Şi să vezi, că iar o să se scumpească tutunul. E o ticăloşie! O să mă duc să văd cum îţi taie şi ţie capul, tîlharule!

— Nu te mai smiorcăi, bătrînico! spuse Gavroche. Şterge-ţi contrabasul.

Şi trecu mai departe.

Cînd ajunse în strada Pavée îşi aduse aminte de peticăreasă şi vorbi cu sine însuşi:

— Rău faci că înjuri pe revoluţionari, lele Ladă-de-gunoi! Pistolul care-l vezi vrea binele tău. O să aduni în coş mai multe lucruri bune de mîncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui; era portăreasa Patagon, care se luase după el şi care, de departe, îi arăta pumnul strigînd:

— Eşti un copil lepădat!

— Puţin îmi pasă! Absolut!

Puţin mai tîrziu trecea prin faţa palatului Lamoignon. Acolo dădu un strigăt de chemare:

— Hai la bătălie!

Şi deodată se întristă. Îşi privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc, îi zise, şi tu, ba!

Un cîine te poate face să uiţi de cocoş. Un căţelandru jigărit trecu strada. Gavroche se înduioşă.

— Cuţule dragă, se vede că ai înghiţit un butoi, de ţi se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III

ÎNDREPTĂŢITA MÎNIE A UNUI BĂRBIER

Onorabilul bărbier care gonise pe cei doi copii, ocrotiţi de Gavroche în primitorul pîntec al elefantului, se afla în prăvălie, îndeletnicindu-se cu bărbieritul unui bătrîn soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînţeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, iar de la Lamarque au trecut la împărat. Aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de faţă, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul: *Dialogul briciului cu sabia.*

— Domnule, întrebă bărbierul, cum călărea împăratul?

— Prost. Nu ştia să cadă de pe cal. De aceea nici nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoşi? Trebuie să fi avut cai frumoşi.

— În ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul lui. Era o iapă bună de fugă, albă toată. Avea urechile foarte depărtate, greabănul vînjos, un cap gingaş, ţintat cu o steluţă neagră, gîtul foarte lung, genunchii bine legaţi, coastele arcuite, umerii piezişi, crupa vînjoasă, ceva mai înaltă de cincisprezece palme.

— Frumos cal! spuse bărbierul.

— Era calul majestăţii-sale.

Bărbierul simţi că după acest cuvînt se cuvenea o clipă de tăcere. Se opri şi apoi începu iar:

— Împăratul n-a fost rănit decît o singură dată, nu-i aşa, domnule?

Bătrînul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al aceluia care a fost de faţă.

— În călcîi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut atît de frumos îmbrăcat ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.

— Dar dumneata, domnule veteran, îmi închipui că ai fost de multe ori rănit?

— Eu? exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un glonţ în braţul drept la Austerlitz, altul în şoldul stîng la Iéna; la Friediand m-a împuns o baionetă colea, la Moscova şapte sau opt lănci, cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărîmat un deget… Ah! Şi pe urmă la Waterloo m-am ales cu ditamai glonţul în coapsă. Atîta tot.

— Ce frumos e să mori pe cîmpul de luptă! rosti bărbierul cu un accent demn de Pindar. Eu, pe cuvîntul meu, decît să crăp pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, cîte puţin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, cu seringi şi cu doctorii aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.

— N-ai gust prost! zise ostaşul.

Abia isprăvise vorba, cînd un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstelă deodată.

Bărbierul îngălbeni.

— Doamne, strigă el, a şi intrat una!

— Ce anume?

— O ghiulea de tun.

— Uite-o! zise ostaşul şi ridică de jos ceva care se rostogolea.

Era o piatră.

Bărbierul alergă la geamul spart şi-l văzu pe Gavroche care fugea cît îl ţineau picioarele spre piaţa Saint-Jean. Trecînd prin faţa prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea acestuia faţă de cei doi ţînci, nu putuse să reziste plăcerii de a-i da bună ziua şi zvîrli o piatră în geam.

— Vezi, urlă bărbierul, care din galben devenise vînăt, face rău numai ca să facă rău. Ce-are cu mine ştrengarul ăsta?

IV

COPILUL SE MIRĂ DE BĂTRÎN

În vremea aceasta, Gavroche ajungînd în piaţa Saint-Jean unde soldaţii din post fuseseră dezarmaţi, se unise cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combeferre şi Feuilly. Erau oarecum înarmaţi. Bahorel şi Jean Prouvaire îi regăsiseră, întregind grupul. Enjolras avea o puşcă de vînătoare cu două focuri Combeferre, una de-a gărzilor naţionale, purtînd un număr de legiune, iar la brîu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învîrtea un baston cu şişul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie în mînă, mergea înainte şi striga: „Trăiască Polonia[118]”.

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gîfîind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întîmpină liniştit.

— Încotro mergem?

— Hai! spuse Courfeyrac.

În spatele lui Feuilly mergea, sau mai curînd sălta Bahorel, ca un peşte în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie şi arunca vorbe din acelea care zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoţie:

— Uite roşii!

— Roşul, roşii! i-o întoarse Bahorel.

---

118 . Strigătul afirma solidaritatea răsculaţilor francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

Caraghioasă frică, cetăţene! În ce mă priveşte, nu tremur în faţa unui mac, şi scufiţa roşie nu mă sperie de loc. Crede-mă, cetăţene, să lăsăm frica de roşu pe seama dobitoacelor cu coarne!

Zări un colţ de zid pe care era lipită cea mai paşnică foaie de hîrtie din lume, o încuviinţare de a mînca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată turmei sale de credincioşi.

Bahorel strigă:

— Turmă, un fel politicos de a zice gîşte![119]

Şi smulse de pe zid hîrtia.

Gavroche fu cucerit. Din acea clipă, Gavroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel, îi atrase atenţia Enjolras, nu faci bine! Ar fi trebuit să laşi în pace dezlegarea arhiepiscopului; nu cu ea avem treabă noi. Îţi cheltuieşti mînia degeaba. Păstrează-ţi încărcătura. Afară din rînd nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu mintea.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place de loc; eu vreau să mănînc ouă fără să cer dezlegarea bisericii. Tu eşti de felul tău şi rece, şi fierbinte; eu fac haz. De altfel, nu vreau să mă cheltuiesc, îmi iau numai avînt. Am sfîşiat scrisoarea arhiepiscopului, Hercle[120]! ca să-mi ascut colţii.

---

119 . *Ouailles* – oi, credincioşi: *oie* – gîscă. Joc de cuvinte.
120 . Denumirea lui Hercules în Plaut şi Terentius.

Cuvîntul acesta, *Hercle,* îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască şi începu să-l stimeze pe sfîşietorul acesta de afişe. Îl întrebă:

— Ce înseamnă Hercle?

— Înseamnă să fie al dracului, pe latineşte.

Bahorel recunoscu în clipa aceea la o fereastră pe un tînăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecînd; era de bună seamă un prieten de la A.B.C. şi îi strigă:

— Repede, cartuşe! *Para bellum*[121].

— Frumos bărbat, n-am ce zice! a întărit Gavroche care acum înţelegea latineşte.

Îi întovărăşea o ceată zgomotoasă: studenţi, artişti, tineri înscrişi în Cugurda[122] din Aix lucrători, hamali din port înarmaţi cu bastoane şi baionete, unii ca şi Combeferre, cu pistoale vîrîte în pantaloni. Un unchiaş care părea foarte bătrîn mergea şi el cu ceata. N-avea nici o armă şi se grăbea să nu rămînă în urmă, cu toate că părea dus pe gînduri. Gavroche îl zări.

— Cine e ăsta? îl întrebă pe Courfeyrac.

— Un bătrîn.

Era domnul Mabeuf.

---

121 . Pregăteşte-te de război (lat.). Expresie pe care francezii o pronunţă astfel încît *bellum* se aude *bel homme* - bărbat frumos.

122 . Cuvîntul înseamnă „tărtăcuţă” în limba provensală; era, pe atunci, o asociaţie revoluţionară din sud-estul Franţei.

V

UNCHIAŞUL

Să spunem ce se întîmplase.

Enjolras şi prietenii lui se aflau pe bulevardul Bourdon, lîngă magazia de grîu, cînd dragonii porniseră şarja.

Enjolras, Courfeyrac şi Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigînd: „La baricade!” Pe strada Lesdiguières întîlniseră un bătrîn care mergea agale.

Îi izbise că moşneagul mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Mai ţinea şi pălăria în mînă, cu toate că plouase toată dimineaţa; chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moş Mabeuf. Îl cunoştea pentru că adesea îl întovărăşise pe Marius pînă la poarta casei lui. Ştiind cît de liniştite şi mai mult decît sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrîn, iubitor de cărţi, şi uimit că-l vede în mijlocul zarvei aceleia, la doi paşi de şarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, şi plimbîndu-se printre gloanţe, se apropie de el; răzvrătitul de douăzeci şi cinci de ani şi unchiaşul de optzeci vorbiră între ei aşa:

— Domniile Mabeuf, duceţi-vă acasă!

— De ce?

— O să fie tărăboi mare.

— Bine.

— Lovituri de sabie, împuşcături, domnule Mabeuf.

— Bine.

— Lovituri de tun.

— Bine. Şi voi unde vă duceţi?

— Ne ducem să punem la pămînt guvernul.

— Bine.

Şi se luă după el. De atunci nu mai scoase nici o vorbă. Pasul lui se înviorase dintr-o dată; lucrătorii veniseră să-l sprijine de braţ, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează şi cu chipul omului care doarme.

— Straşnic bătrînel! şopteau studenţii.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrîn revoluţionar din timpul Convenţiunii, unul dintre cei care votaseră moartea regelui.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cîntînd cît îl ţinea gura cîntecul acesta care făcea din el un fel de trîmbiţaş:

„Priveşte luna cum se-arată.
Cînd mergem la pădure-odată?
Charlot, întreabă pe-o Charlottă.

Tu, tu, tu,
Hai la Chatou!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

Voind să facă chef cu rouă,
În iarbă două vrăbii, două,
Din zori s-au pus să bea din botă.

Zi, zi, zi,
Hai la Passy!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

De lupii ăştia nătăfleţi.
Şi care sînt atît de beţi,
Un tigru rîde într-o grotă.

Don, don, don,
Hai la Meudon!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi o ciubotă.

Vor să se-nchine şi să-njure.
Cînd o să mergem în pădure?
Charlot întreabă pe-o Charlottă.

Tin, tin, tin,
Hai la Pantin!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.”

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI

RECRUŢI

Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Billets li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras şi Combeferre observaseră înfăţişarea lui aspră şi îndrăzneaţă, dar nici unul dintre ei nu-l cunoştea. Gavroche, care se ţinea de cîntat, de fluierat, de zbîrnîit, mergînd înainte şi bătînd în obloanele prăvăliilor cu mînerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.

În strada Verrerie trecură din întîmplare prin faţa casei lui Courfeyrac.

— Se potriveşte de minune! zise Courfeyrac. Mi-am uitat punga şi am rămas fără pălărie.

Părăsi ceata şi urcă scările în goana mare. Găsi punga şi o pălărie veche. Luă şi o lădiţă pătrată destul de mare, cam cît un geamantan, care era ascunsă printre rufele murdare. Pe cînd alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă.

— Domnule de Courfeyrac!

— Chelăreasă, cum te cheamă? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar ştiţi prea bine că sînt portăreasă şi îmi zice mama Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnule de Courfeyrac, îţi spun şi eu mama *de* Veuvain.

Acum spune, ce e? Ce s-a întîmplat?

— Vrea cineva să vă vorbească.

— Cine?

— Nu ştiu.

— Unde-i?

— În odaia mea.

— Să-l ia dracu! rosti Courfeyrac.

— Dar vă aşteaptă să vă întoarceţi de mai bine de un ceas, zise portăreasa.

Între timp, un soi de lucrător, tînăr, slab, galben la faţă, mărunţel, pistruiat, purtînd o bluză ruptă şi nişte pantaloni de catifea peticiţi, semănînd mai mult a fată îmbrăcată băieţeşte decît a bărbat, ieşi din odaia portăresei şi-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era de loc un glas de fată:

— Domnul Marius, vă rog?

— Nu e acasă.

— Se întoarce astă-seară?

— Habar n-am! Şi Courfeyrac adăugă: Cît despre mine, nu mă întorc. Tînărul se uită ţintă la el şi-l întrebă:

— De ce?

— D-aia!

— Dar unde vă duceţi?

— Ce-ţi pasă?

— Nu vreţi să vă duc eu cufăraşul?

— Mă duc pe baricade.

— Vreţi să merg şi eu cu dumneavoastră?

— Dacă vrei! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă. Pietrele caldarîmului sînt ale tuturor. Se

depărtă, alergînd să-şi ajungă prietenii. Cînd îi ajunse, dădu cufăraşul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că tînărul îl urmase în adevăr. Mulţimea nu merge totdeauna unde vrea. Am mai spus că merge încotro o poartă vîntul. Trecură de Saint-Merry şi se pomeniră, fără să-şi dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CARTEA A DOUĂSPREZECEA

CORINTUL

I

ISTORIA CORINTULUI DE LA ÎNTEMEIEREA LUI

Parizienii care trec astăzi dinspre Hale, pe strada Rambuteau, zăresc pe dreapta, în faţa străzii Mondétour, o prăvălie de coşuri împletite, iar deasupra prăvăliei drept firmă, un paner avînd forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripţia:

NAPOLEON ESTE FĂCUT
ÎN ÎNTREGIME DIN NUIELE

nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-

a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, şi vestita cîrciumă *Corint.*

Vă aduceţi aminte tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, şi pe care n-a întrecut-o decît baricada Saint-Merry. Asupra baricadei din strada Chanvrerie, rămasă azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puţină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuinţăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altă dată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-şi închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lîngă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lîngă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decît să-şi închipuie un N care ar atinge cu vîrful său strada Saint-Denis şi cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie şi Chanvrerie, iar strada Petite-Truanderie linia lui transversală. Vechea stradă Mondétour tăia aceste trei linii fâcînd cele mai întortocheate colţuri. Aşa încît încîlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să adune pe o suprafaţă de o sută de stînjeni pătraţi între Hale şi strada Saint-Denis pe de o parte, între strada Cygne şi strada Prêcheurs pe de altă parte, şapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strîmb şi la întîmplare,

despărţite între ele întocmai ca blocurile de piatră ale unui şantier, prin nişte crestături înguste.

Am spus crestături înguste, căci nu puteam da o definiţie mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atît de şubrede, încît pe străzile Chanvrerie şi Petite-Truanderie faţadele erau susţinute de grinzi aşezate între case. Uliţa era strîmbă şi băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un caldarîm veşnic ud; trecînd pe lîngă dughene care semănau a pivniţe, pe lîngă stîlpi mari de piatră prinşi în cercuri de fier, pe lîngă grămezi întregi de gunoaie, pe lîngă porţi de trecere ferecate cu zăbrele uriaşe străvechi. Pe toate acestea le-a nimicit strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondétour[123], zugrăveşte de minune şerpuirea tuturor acestor ulicioare. Puţin mai departe făceau o adevărată piruetă în strada Pirouette, care dă în strada Mondétour. Ieşind din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie, trecătorul o vedea îngustîndu-se din ce în ce în faţa lui, ca şi cum ar fi intrat într-o pîlnie. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un şir înalt de case şi s-ar fi crezut într-o fundătură, dacă n-ar fi văzut la dreapta şi la stînga două şleauri adîncite şi întunecoase

123 . *Détour* – înconjur.

prin care se putea ieşi. Era strada Mondétour, care la un capăt răzbea în uliţa Prêcheurs, iar la celălalt în strada Cygne şi Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura şleaului din dreapta, se vedea o casă mai puţin înaltă decît celelalte, cu un ieşind care înainta în stradă.

În această casă, numai cu două caturi, fiinţa de vreo trei sute de ani o cîrciumă veselă şi faimoasă. Această cîrciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrînul Théophile[124] spusese în aceste două versuri:

„Aici se leagănă scheletul
Unui ibovnic spînzurat.”

Vadul fiind bun, cîrciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Régnier, această cîrciumă se numea *Pot-aux-Roses*[125] şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stîlp vopsit trandafiriu[126]. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantasticului, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri, şi care chefuise de cîteva

---

124 . Théophile de Viau (secolul al XVII-lea), numit „bătrînul” spre a-l deosebi de Théophile Gautier, contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparţin însă lui Théophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St. Amant (poemul *Singurătatea).*

125 . *Pot-aux-Roses* – ghiveci cu trandafiri.

126 . *Poteau rose* – stîlp trandafiriu.

ori în această cîrciumă chiar la masa unde se îmbătase Régnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stîlpul trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cîrciumarul foarte încîntat schimbase firma şi pusese să se scrie sub chiorchine aceste cuvinte aurite: LA STRUGURELE DE CORINT. De-aici numele de *Corint.* Nimic mai natural pentru beţivi decît prescurtările. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase pe *Pot-aux-Roses.* Ultimul vlăstar al acestei dinastii de cîrciumari, tata Hucheloup, necunoscîndu-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stîlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua; sus, la etajul întîi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită urca prin tavan; era vin pe mese, fum pe pereţi, lumînari aprinse în plină zi, aşa arăta cîrciuma. O scară avînd chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Suiai o scară fără balustradă, la care ajungeai printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare de la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare. Încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.

Tata Hucheloup se născuse poate chimist, în realitate însă era bucătar. În cîrciuma lui nu numai se bea, se şi mînca. Hucheloup născocise un fel de mîncare minunată care nu se găsea decît la el: crapi umpluţi, pe care el îi

numea *carpes au gras.* Se mînca la lumina unor lumînari de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în loc de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Într-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea” sa. Vîrîse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece îşi avea ortografia lui, după cum şi bucătăria, improvizase pe perete această inscripţie atrăgătoare:

CARPES HOGRAS

Într-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfîrşea primul cuvînt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi astfel rămăsese:

CARPE HO RAS[127]

Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest afiş de birt devenise un sfat înţelept.

Aşa se întîmplase că Hucheloup, neştiind franţuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filozofie şi, vrînd să-l distrugă pe Carême[128], se pusese pe aceeaşi treaptă cu

127 . Nu lăsa să treacă orele (lat.).
128 . Bucătar vestit din secolul al XIX-lea.

Horaţiu[129]. Şi, ce e mai surprinzător, că voia să spună: „Intraţi în cîrciumă la mine!”

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondétour a fost tăiat şi larg deschis în 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de faţă. Strada Chanvrerie şi *Corint* au fost îngropate sub caldarîmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întîlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise cîrciuma *Corint.* Intrase pentru *carpe ho ras* şi se întorsese pentru *carpes gras.* La *Corint* se bea, se mînca, se striga în gura mare; plăteai puţin, plăteai greu sau nu plăteai de loc, erai totdeauna binevenit. Tata Hucheloup era un om cumsecade

Hucheloup, om cumsecade, după cum am spus, era un birtaş cu mustăţi; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-şi sperie muşteriii, îi bombănea pe cei care intrau, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decît să le servească supa. Şi totuşi, o spunem încă o dată, erai totdeauna binevenit. Această ciudăţenie făcuse vad prăvăliei şi îi aducea mult tineret care spunea: „Hai să-l vezi tunînd şi fulgerînd pe tata Hucheloup!” Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în rîs pe neaşteptate. Glas gros înseamnă om de treabă. Avea un fond comic sub o înfăţişare

129 . Poetul latin scrisese: *Carpe diem* (nu lăsa să treacă ziua).

tragică. Se mulţumea să te sperie, ca tabacherele în formă de pistol. Bubuitura lor e un strănut.

Avea de nevastă pe mama Hucheloup, o femeie cu barbă, foarte urîtă.

Pe la 1830, bătrînul Hucheloup muri. O dată cu el s-a dus şi secretul crapilor umpluţi. Văduva lui nemîngîiată a ţinut mai departe cîrciuma. Dar mîncarea era din ce în ce mai proastă şi cu timpul ajunsese să nu te mai poţi atinge de ea; iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oţet curat. Courfeyrac şi prietenii lui se mai duceau totuşi la *Corint* – de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gîfîia şi era cumplit de grasă şi avea apucături de ţărancă. Datorită felului de a le rosti, vorbele, ei păreau mai puţin neroade. Avea un fel de a spune lucrurile, care adăuga un sos picant amintirilor din primăvara vieţii ei trăită la ţară. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea, să asculte „cum cîntă botgroşii prin răsuri”.

Sala de la etaj, „restaurantul”, era o încăpere mare şi largă, în care se îngrămădeau de-a valma taburete, scăunaşe, scaune, bănci, mese şi un biliard vechi şi şchiop. Te urcai pe o scară răsucită care dădea într-un colţ al sălii, pătrunzînd printr-o deschizătură pătrată, asemenea unui tambuchi[130] de corabie.

---

130 . Deschizătură prin care, de pe puntea unei corăbii, se pătrunde în cală.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă şi de o lampă cu ulei, în permanenţă aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereţii văruiţi nu aveau altă podoabă decît acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup:

La zece paşi te miră, la doi, te îngrozeşte,
Pe nasul ei gigantic un neg se lăfăieşte,
Să nu ţi-l sufle-n faţă ţi-e teamă la tot pasul,
Şi că-ntr-o zi în gură îi va cădea tot nasul".

Versurile erau scrise pe perete cu cărbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul de mai sus, umbla încoace şi încolo, de dimineaţă pînă seara, în faţa acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, Matelote şi Gibelotte, cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcelele de vin şi feluritele ciorbe, care se serveau muşteriilor flămînzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urîtă, mai urîtă decît orice balaur din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ţinea într-una pe lîngă stăpînă, alături de madam Hucheloup era mai puţin urîtă. Gibelotte, înaltă, plăpîndă, albă, de o albeaţă limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi

istovită suferind de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculîndu-se cea dintîi, culcîndu-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă slujnică, în tăcere şi cu blîndeţe, surîzînd în osteneala ei cu un vag zîmbet adormit.

Înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac:

„Petrece dacă poţi şi mănîncă dacă ai curaj."

II

VESELIE PREMERGĂTOARE

Laigle de Meaux, după cum se ştie, locuia mai mult la Joly decît în altă parte. Avea o locuinţă cum are pasărea o cracă. Amîndoi prietenii trăiau împreună, dormea împreună. Toate le aveau pe din două, şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Erau ceea ce la călugării pelerini se chema *bini.* În dimineaţa de 5 iunie se duseră să prînzească la *Corint.* Joly răcise cumsecade şi avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle purta o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineaţa cînd deschiseră uşa *Corintului*.

Se urcară la etaj.

Îi primiră Matelote şi Gibelotte.

— Stridii, brînză şi şuncă! ceru Laigle.

Şi se aşezară la masă.

În cîrciuma goală nu erau decît ei doi.

Gibelotte, recunoscînd pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe cînd erau la primele stridii, în gîrliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas:

— Treceam pe-aici. Am simţit din stradă un miros minunat de brînză de Brie. Şi iată-mă!

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă.

Gibelotte, văzîndu-l pe Grantaire, puse încă două sticle de vin pe masă.

Se făcură trei.

— O să bei tu două sticle? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta; numai tu eşti un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut bărbat să se sperie de două sticle.

Ceilalţi începuseră cu mîncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă alunecă pe gît la repezeală.

— Ai gaură în burtă? continuă Laigle.

— Parcă tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Şi, după ce-şi goli paharul, adăugă: Ei, Laigle, tu, omul discursurilor funebre, ţi-e haina ponosită.

— Te cred, răspunse Laigle, ducem casă bună haina mea şi cu mine. S-a dat după toate năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e

turnată pe diformităţile mele, e plină de gentileţe în toate mişcările mele, nu o simt decît numai fiindcă îmi ţine cald. Hainele vechi sînt ca şi prietenii vechi.

— Adevărat! strigă Joly intrînd în vorbă O haină veche e un prieten vechi.

— Mai ales, zise Grantaire, pentru cineva care are guturai.

— Grantaire, întrebă Laigle. Vii de pe bulevard?

— Nu.

— Joly şi cu mine am văzut trecînd capul coloaneL

— E o privelişte minunată, spuse Joly

— Ce liniştită e strada asta! grăi Laigle. Cine şi-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus? Cum se cunoaşte că pe vremuri erau numai mînăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, Sauval şi părintele Lebeuf. Era de jur împrejur un adevărat furnicar! Şi încălţaţi, şi descălţaţi, şi tunşi, şi bărboşi, cenuşii, albi, negri franciscani, minimi, capucini, carmeliţi, augustini mici, augustini mari, augustini vechi… Mişunau.

— Să nu mai vorbim de călugări, întrerupse Grantaire că-mi vine să mă scarpin. Apoi strigă. „Ptiu! Înghiţii o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria. Stridiile sînt stricate, chelneriţele sînt urîte. Urăsc specia umană Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin faţa bibliotecii publice. Grămada asta de

capace de stridii, căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mai gîndesc Ce de hîrtie! Cîtă cerneală, cîte mîzgîlituri! Ce de file scrise! Care e mîrlanul care a spus că omul e un biped fără pene[131]? Pene de gîscă! Apoi am întîlnit o fată pe care o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică Floreal[132], încîntată, plutind în nori, fericită, în al şaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pîndeşte pe zaraful bogat ca şi pe junele sclivisit; pisicile vînează şi şoareci şi păsărele. N-au trecut nici două luni de cînd dumneaei şedea cuminte într-o mansardă potrivind copci de aramă la chiotoarele corsetelor Ei, ce ziceţi de asta? Cosea, avea un pat cu chingi, visa lîngă un ghiveci cu flori, era mulţumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întîlnit-o pe victimă azi-dimineaţă; nu-şi mai încăpea în piele de bucurie. Ceea ce mi se pare îngrozitor e că ticăloasa era tot atît de frumoasă astăzi ca şi ieri. Bancherul nu i se vedea pe fată. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în rău, prin aceea că pe ei urmele de omizi se văd.. Vai! Nu există moralitate pe pămînt, iau ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului,

131 . Joc de cuvinte: *sans plume* – fără pană, fără condei.
132 . Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (corespunde în parte lui aprilie).

măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sîmbure era să se înece Adam, şi smochinul, strămoşul fustelor. Cît despre drept, vrei să ştii ce este dreptul? Galii rîvnesc cetatea Clusium, Roma o ocroteşte şi îi întreabă: ce rău le-a făcut Clusium? Brennus răspunde: „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii şi sabinii[133]. Ei erau vecinii voştri. Clusienii ne sînt nouă vecini. Avem despre vecinătate aceeaşi părere ca şi voi. Voi aţi răpit Alba, noi luăm Clusium." Roma zice: „N-o să luaţi Clusium". Şi Brennus luă Roma. Apoi strigă: *„Vae victis!"* (Vai de cei învinşi!) Asta e dreptul! Ah! Cîte animale de pradă sînt pe lume! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea!

Întinse lui Joly paharul, pe care acesta i-l umplu; bău şi vorbi mai departe, aproape fără să fi fost întrerupt de paharul cu vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el: Brennus

---

133 . Cetăţi, personaje şi populaţii din Italia mijlocie, în primele timpuri ale istoriei Romei, Clusium era o cetate din Etruria, asediată de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor şi au izgonit pe năvălitori. Aceştia se înapoiară însă după un an şt cuceriră Roma, prădînd-o groaznic şi înapoindu-se cu o pradă bogată în patria lor (cîmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor „conducător de oaste". Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma în 390 şi i-a impus condiţii grele pentru a consimţi să se retragă. Ecvii, volscii şi sabinii sînt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii. Volscii locuiau chiar în Latium; ceilalţi, mai la nord, în Apeninii mijlocii. Au fost cu toţii supuşi de romani în secolul al V-lea î.e.n. Alba era capitala albanilor, tribul latin care a avut întîietatea în Latium înaintea romanilor; au fost supuşi de regele Tullus Hostilius. Fidena era o cetate sabină la nord de Roma, supusă – după legendă – de însuşi Romulus.

care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare uşurică e şi el un vultur. Tot atîta neruşinare şi la unul şi la altul. Aşadar, să nu mai credem în nimic! Nu există decît un adevăr: să bei! Oricare ar fi părerea voastră, că sînteţi pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul Glaris[134], n-are a face, beţi! Îmi vorbiţi de bulevard, de cortegiu *et cetera.* Ce? O să mai fie o revoluţie? Mă-mir de atîta sărăcie de mijloace din partea bunului Dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat? Nu mai merge? Repede, o revoluţie. Bunul Dumnezeu are mereu mîinile murdare de unsoarea asta urîcioasă. În locul lui aş lua-o mai simplu, n-aş mai zăbovi să schimb roţile maşinii zi şi noapte, aş mînca mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti de-a rîndul faptele, fără să rup firul, n-aş lăsa nimic pe mîine şi nici măcar nu mi-aş bate capul prea mult să creez modele noi. Ceea ce voi numiţi progres e pus în mişcare de două motoare: oamenii şi întîmplările. Dar şi mai trist e că din cînd în cînd se simte nevoie de ceva excepţional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, formele obişnuite nu-s de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii, printre evenimente de

134 . Aluzie la neînţelegerile religioase din Elveţia în secolul al XVI-lea. În cantonul Uri se ţinea încă postul catolic; în Glaris, în schimb, nu se maî ţinea, o dată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

revoluţii. Marile accidente sînt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzînd apariţia cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentaţie. În clipa cînd te aştepţi mai puţin, Dumnezeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare cîte o stea ciudată, scoasă în evidenţă de o coadă uriaşă. Şi iată ce-l ucide pe Cezar. Brutus îi dă o lovitură de cuţit şi Dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluţie, iată un om mare: ’93 cu litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în fruntea distribuţiei. Ah! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate! Bum! Bum! Spectacol extraordinar! Holbaţi ochii şi priviţi, voi, gură-cască! Toate sînt cu părul vîlvoi, astrul ca şi drama. Doamne-Dumnezeule, e prea mult şi nu e de ajuns! Mijloacele acestea luate din excepţional par măreaţa dărnicie şi sînt sărăcie. Dragii mei providenţa e pe drojdie. Revoluţia? Ce dovedeşte revoluţia? Că Dumnezeu e la ananghie. El pune la cale o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent şi viitor, şi el, Dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, am început să am îndoieli despre bogăţia lui Iehova. Cînd văd atîtă lipsă sus şi jos, atîta calicie, zgîrcenie murdară, atîta restrişte în cer şi pe pămînt, de la păsărica ce n-are un bob de mei, pînă la mine, care n-am o sută de mii de franci venit;

cînd mă uit la soarta omenirii, care e atît de hărţuită şi la soarta regalităţii, căreia i s-a apropiat funia[135] de păr, dovadă că prinţul Condé s-a spînzurat[136]; cînd văd iarna care nu e altceva decît o spărtură în zenit, pe unde suflă vîntul, cînd văd atîtea zdrenţe chiar în purpura cu totul nouă a dimineţii pe vîrfurile dealurilor, cînd văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, cînd văd promoroaca, imitaţie de diamant, cînd văd omenirea descusută şi evenimentele cîrpăcite, atîtea pete în soare, şi atîtea găuri în lună, cînd văd peste tot atîta mizerie, îmi vine a crede că Dumnezeu nu e bogat. Încearcă şi el s-o scoată la capăt, adevărat, dar simt că e strîmtorat… Face o revoluţie aşa cum dă un bal negustorul cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparenţe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. În creaţia lumii e ceva falimentar. De aceea sînt un nemulţumit. Iată, sîntem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi dimineaţă aştept să se facă ziuă. Nu s-a făcut şi m-aş prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijenţă de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e rău întocmit. Nici o încheietură nu se potriveşte cu alta, lumea e veche, s-a scorojit de tot; eu trec le partea

---

135 . Joc de cuvinte: *qui montre la corde* – care îşi arată coarda, şi *la corde du pendu* – funia spînzuratului.

136 . Este vorba de ultimul prinţ Condé, tatăl ducelui d’Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrînul s-a spînzurat în 1832.

opoziţiei Toate merg de-andoaselea, universul are toane. Aşa e şi eu copiii: cei care vor să aibă nu-i au; cei care nu-i vor îi au. În încheiere, sînt mîhnit şi furios. Pe lîngă toate, şi chelbosul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău cînd mă uit la el. Mă simt umilit la gîndul că sînt de aceeaşi vîrstă cu chelia lui. De altfel, eu critic, nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc fără gînd rău şi numai ca să fiu cu conştiinţa împăcată. Primiţi, veşnice părinte, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Ah! Pe toţi sfinţii Olimpului şi pe toţi zeii paradisului! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veşnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la femeiuşti orientale dansînd acele delicioase dansuri egiptene, neruşinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui ţăran din Beauce[137], sau ale unui nobil din Veneţia, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prinţişor german, care aduce confederaţiei germane o jumătate de soldat, şi care-şi petrece timpul liber uscîndu-şi ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da! Turc. Am zis şi nu-mi iau vorba înapoi. Nu înţeleg de ce turcii sînt râu văzuţi de obicei. Mahomet are şi el partea lui bună: cinste lui, inventator al haremului plin de cadîne şi al paradisului plin de odalisce. Să nu

137 . Cîmpie din Franţa de nord.

insultăm mahomedanismul singura religie împodobită cu o poiată[138]. Aşa fiind vă îndemn să bem. Pămîntul e o prostie mare. Şi se pare că nătărăii ăştia vor să se mai şi bată, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireşar, cînd s-ar putea duce la braţ cu o făptură a firii să miroasă pe cîmp uriaşa ceaşcă de ceai a fînului cosit. Nu zău, se fac pres multe nerozii! Un felinar ruginit şi stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee: Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăşi trist! Ce înseamă să înghiţi strîmb o stridie şi o revoluţie! Sînt iarăşi jalnic Ce groaznică e lumea noastră bătrînă! Ne căznim, ne urîm, ne tîrîm, ne omorîm şi ne obişnuim cu toate!

Şi Grantaire, după acest acces de elocvenţă, avu şi unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluţie, zise Joly, se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se ştie de cine?

— Nu.

— Nu?

— Nu, ţi-am spus!

— Dragostea lui Marius! strigă Grantaire. Am înţeles. Marius e ceaţa şi sînt sigur că a întîlnit un abur. Marius e viţă de poet. Cine zice poet, zice nebun. *Tymbracus Apollo*[139]*.* Marius şi

138 . Joc de cuvinte: *poulailler* – poiată; *une poule* – o femeie uşoară.

139 . Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeaţă a epitetului latin al zeului Apollo: *avoir le timbre un peu fêlé*

Maria lui, sau Marieta sau Mimi a lui – ce îndrăgostiţi caraghioşi trebuie să fie! Îmi cam dau seama cum stau lucrurile. Sînt atît de fericiţi, încît uită să se mai sărute! Nevinovaţi pe pămînt, îmbrăţişîndu-se în cer. Nişte suflete cu simţuri. Se culcă împreună între stele!

Pe cînd Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua predică, prin gaura pătrată a scării se ivi un băiat mai mic de zece ani, zdrenţăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuţit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi foarte mulţumit. Fără să stea pe gînduri, copilul, alegînd din cei trei – cu toate că nu cunoştea pe nimeni – pe Laigle de Meaux, îl întrebă:

— Dumneata eşti domnul Bossuet?

— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine?

— Iată ce e! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard: „Cunoşti pe bătrîna Hucheloup?” Eu i-am zis: „Da, din strada Chanvrerie, văduva moşului”. El mi-a zis: „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet, să-i spui din partea mea A.B.C.”. E vorba de o păcăleală, nu-i aşa? Mi-a dat cincizeci de bani.

— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani! zise Laigle. Şi întorcîndu-se spre Grantaire: Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani!

Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.

însemnează, în limba franceză „a fi cam într-o parte”.

— Mulţumasc, domnule! zise băieţelul.

— Cum te cheamă?

— Navet, prietenul lui Gavroche.

— Rămîi cu noi, zise Laigle.

— Stai să mănînci cu noi, îl îndemnă Grantaire. Copilul răspunse:

— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sînt ăla care strigă: „Jos Polignac!”

Şi trăgîndu-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnul celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvîntul.

— Asta e adevăratul ştrengar. Sînt multe şi diferite soiuri de ştrengari: ştrengarul notar, numit *trepăduş,* ştrengarul ospătar, numit *picolo,* ştrengarul brutar, numit *mitron,* ştrengarul lacheu, nnmit *groom,* ştrengarul marinar numit *mus,* ştrengarul soldat numit *copil de trupă,* ştrengarul pictor, numit *mîzgălici,* ştrengarul negustor, numit *jarcalete,* ştrengarul curtean, numit *puşti* şi ştrengarul rege, numit *delfin.* Ştrengarul Dumnezeu se numeşte *prunc.*

Între timp, Laigle se gîndea; spuse cu jumătate voce:

— A.B.C., însemnează înmormîntarea lui Lamarque.

— Blondul înalt care-ţi trimite veste, zise Grantaire, e Enjolras.

— Mergem? întrebă Bossuet.

— Plouă, răspunse Joly. Am jurat să intru în

foc, nu în apă! Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămîn aici, hotărî Grantaire. Decît un dric, mai bine o masă.

— Prin urmare, rămînem, întări Laigle. Atunci hai să bem! De altfel, putem lipsi de la înmormîntare fără să lipsim de la răscoală.

— Ah! La răscoală merg şi eu! strigă Joly.

Laigle îşi frecă mîinile.

— Iată că putem să dregem puţin revoluţia din 1830. Adevărul e că strînge oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluţia voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul. E o coroană vătuită cu o scufie de bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. Mi-a venit în gînd că pe ploaia asta Ludovic-Filip va putea să dea regalităţii două întrebuinţări: capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii.

Sala era întunecoasă. Încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. În cîrciumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească mersul evenimentelor”.

— E amiază sau e miezul nopţii? strigă Bossuet. Nu se vede nimic, Gibelotte adu lumină!

Grantaire, trist, bea.

— Enjolras ma dispreţuieşte, murmură el. Enjolras şi-a zis: „Joly e bolnav, Grantaire e beat”. Iar pe Navet l-a trimis la Bossuet. Dacă

ar fi venit să mă ia, l-aş, fi urmat. Cu atît mai rău pentru Enjolras! N-o să mă duc iî mmormîntarea lui.

Odată luată această hotârîre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din cîrciumă. Pe la două după amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe masă ardeau două lumînari, una într-un sfeşnic de alamă coclită, alta în gîtul unei carafe ciobite. Grantaire îi antrenase pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.

Cît despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor sărac în visuri. În faţa adevăratului beţiv, vinul se bucură numai de un succes de stimă. Există şi în materie de beţie magie albă şi magie neagră. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un băutor de vinuri cutezător. Departe de a-l opri, prăpastia unei beţii cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase în mînă stacana. Stacana e prăpastia. Neavînd la îndemînă nici opium, nici haşiş, şi vrînd să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi, bere, rachiu şi absint. Sînt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceaţă fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac,

se plăsmuiesc trei furii mute, visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile, Grantaire îi mai adăuga şi divagaţia gesturilor. Cu braţul frînt în unghi şi cu cravata desfăcută, proptindu-şi cu demnitate pumnul stîng pe genunchi, călare pe un scăunel şi cu paharul plin în mîna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne:

— Să se deschidă porţile palatului! Toată lumea să intre în Academia Franceză şi să îmbrăţişeze pe doamna Hucheloup! Să bem! Şi întorcîndu-se spre mama Hucheloup, adăugă: Femeie străveche şi consacrată prin folosinţă, apropie-te să te contemplu!

Şi Joly striga:

— Matelote şi Gibelotte, nu-i mai daţi de băut lui Grantaire! Mănîncă banii cu lingura. De azi-dimineaţă a risipit nebuneşte doi franci şi nouăzeci şi cinci de cenţi.

Şi Grantaire începea iar:

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea şi le-a pus pe masă în chip de lumînări?

Bossuet, beat turtă, îşi păstrase liniştea.

Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, şi-i privea pe

cei doi prieteni. Deodată auzi îndărătul lui zarvă, paşi grăbiţi şi strigăte: „La arme!” Se întoarse şi zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mînă, pe Gavroche cu spada, pe Jean Prouvaire cu flinta, pe Combeferre cu puşca, pe Bahorel cu o carabină lungă şi toată mulţimea înarmată şi înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decît o bătaie de puşcă. Bossuet îşi duse mîinile pîlnie la gură şi strigă:

— Courfeyrac! he! Courfeyrac!

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet şi făcu cîţiva paşi în strada Chanvrerie, strigînd: „Ce vrei?” care se încrucişă cu: „Unde te duci?”

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici! Locul e bun! Fă-o aici!

— Ai dreptate, Aigle! strigă Courfeyrac..

Şi la un semn al lui Courfeyrac, mulţimea se repezi în strada Chanvrerie.

III

SE LASĂ NOAPTEA ASUPRA LUI GRANTAIRE

Într-adevăr, locul se potrivea de minune: strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustîndu-se, se înfunda, sugrumată de *Corint,* iar strada Mondétour fiind uşor de

închis la dreapta şi la stînga, nici un atac nu se putea da decît prin strada Saint-Denis, adică numai din faţă, şi complet descoperit. Bossuet, beat turtă, avusese ochiul lui Hannibal pe nemîncate.

La năvala mulţimii, spaima cuprinse toată strada. N-a rămas nici un trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Într-o clipă, în fund, la dreapta, la stînga, prăvălioarele, atelierele, porţile gangurilor, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începînd de la parter pînă la acoperişuri. O bătrînă înspăimîntată îşi proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să mai ia puterea gloanţelor. Numai porţile şi uşile cîrciumii rămaseră deschise, din pricina binecuvîntată că mulţimea dăduse buzna înăuntru.

— Vai, Doamne! vai, Doamne! suspina doamna Hucheloup.

Bossuet coborîse în întîmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă:

— Courfeyrac, trebuia să-ţi iei o umbrelă, ai să răceşti!

Între timp, în cîteva minute, fuseseră smulşi douăzeci de drugi de fier din faţada de zăbrele a cîrciumii şi zece stînjeni pătraţi de piatră din caldarîmul străzii; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mîna pe căruţa unui fabricant de var, un anume Anceau, şi o

răsturnaseră. În căruţă, erau trei butoaie pline de var, pe care le aşezară sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniţă, şi toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lîngă cele cu var. Feuilly, cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, grămădise lîngă buţi şi căruţe, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Erau pietre culese cine ştie de unde. Bîrnele fuseseră smulse din faţa unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Cînd Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decît înălţimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mîna poporului cînd e vorba să clădească din ceea ce dărîmă.

Matelote şi Gibelotte se amestecaseră printre lucrători, Gibelotte, moleşită ca totdeauna, ajuta la baricadă, umblînd de colo-colo, şi cărînd moloz. Servea pietrele de caldarîm cum ar fi servit vinul, cu acelaşi aer somnoros.

Un omnibus cu doi cai trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarîm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutînd „doamnele” să coboare, trimise la plimbare pe conductor şi se întoarse cu omnibusul, trăgînd caii de dîrlogi.

— Omnibusurile, spuse el, nu trec prin faţa *Corintului*. *Non licet omnibus adire*

Corinthum[140].

O clipă mai tîrziu, caii deshămaţi plecau la întîmplare pe strada Mondétour şi omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întîi. Avea privirea rătăcită şi se uita în jurul ei fără să vadă, strigînd pe şoptite. Răcnetele ei înspăimîntate nu îndrăzneau să-i iasă din gîtlej:

— E sfîrşitul lumii, murmura ea.

Joly depuse o sărutare pe gîtul gros, roşu şi zbîrcit al doamnei Hucheloup şi-i spuse lui Grantaire:

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gîtul unei femei ca ceva nespus de gingaş.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambei[141]. Întorcîndu-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei şi rîse cu hohote.

— Matelote e urîtă! striga el. Matelote e un vis al urîţeniei! Matelote e o himeră! Iată care e taina naşterii ei: un Pygmalion[142] gotic, care împodobea jgheaburile catedralelor cu capete de hidră se îndrăgosti într-o bună zi. Se rugă fierbinte de zeul Amor s-o însufleţească, şi aşa

---

140 . „Nu se cade oricui să ajungă pînă la Corint.” Expresie în limba latină cu înţelesul de stăvilire a pretenţiilor celor nechemaţi. Joc de cuvinte: *omnibus* – tuturor (lat.).

141 . Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.

142 . Sculptor grec care – după legendă – s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, şi a luat-o de soţie după ce a fost însufleţită de Venus-Afrodita.

se născu Matelote.

Priviţi-o, cetăţeni! Are părul de culoarea cromatului de plumb, ca şi iubita lui Tizian[143], şi e fată bună! Răspund eu că se va bate bine. În orice fată bună zace un erou! Cît despre madam Hucheloup e o bătrînă vitează. Uitaţi-vă ce mai mustăţi are. Le-a moştenit de la bărbatul ei. O adevărată femeie-husar! Are să se bată şi ea. Ele două vor băga mahalaua-n sperieţi. Camarazi, vom răsturna guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între acidul margaric şi cel formic sînt încă alţi cincisprezece acizi intermediari! De altfel, mie mi-e totuna Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decît la dragoste şi libertate. Eu sînt Grantaire, băiat bun! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu m-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci; aţi fi văzut voi! Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild[144]. Ce mult bine ar face? Sărută-mă Matelote! Eşti plină de voluptate şi sfioasă!

---

143 . Mare pictor veneţian din vremea Renaşterii (l477-1576), la V. Hugo, aluzie la portretul unei tinere cu parul castaniu deschis pictat de el şi cunoscută sub numele de „logodnica pictorului “.

144 . Bancher francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea, supranumit „bancherul regilor şi regele bancherilor”, a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanţat în mai multe rînduri guvernele monarhiei din iulie.

Obrajii tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit!

— Taci, bolobocule! îl întrerupse Courfeyrac.

Grantaire continuă;

— Sînt capitul[145] şi membru premiat al Academiei din Tuluza.

Enjolras, care sta cu puşca în mînă, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip serios şi aspru. Enjolras avea în el ceva spartan şi puritan totodată. Murise la Thermopile cu Leonida[146] şi dăduse foc Droghedei cu Cromwell[147].

— Grantaire, strigă el, du-te şi te culcă în altă parte. În beţia luptei nu e loc pentru beţivi. Nu dezonora baricada!

Acest cuvînt mînios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Părea că s-a trezit deodată. Se aşeză, se sprijini de o masă lîngă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioşie şi îi spuse:

— Eu cred în tine.

— Pleacă!

---

145 . Nume vechi al consilierilor comunali din Tuluza.

146 . Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărînd trecătoarea Thermopile din munţii Tesaliei, împotriva armatei persane a lui Xerxes (480 î.e.n.).

147 . Comparaţia evocă un episod sălbatic din campania de înnăbuşire a răscoalei irlandeze în timpul revoluţiei burgheze din Anglia. Cromwell, luînd cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei o dată cu populaţia oraşului, sub pretext că irlandezii sînt catolici.

— Lasă-mă să dorm aici!

— Du-te şi dormi în altă parte! strigă Enjolras.

Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeşi şi tulburi, răspunse:

— Lasă-mă să dorm aici, aşteptînd moartea.

Enjolras se uită la el cu o privire dispreţuitoare.

— Grantaire, tu nu eşti în stare să crezi, să gîndeşti, să trăieşti şi să mori

Grantaire răspunse cu glasul serios:

— Ai să mă vezi!

Mai bîlbîi cîteva cuvinte neînţelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă şi, cum se întîmplă de obicei în a doua parte a beţiei, spre care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cît ai bate din palme.

IV

ÎNCERCARE DE A ADUCE MÎNGÎIERE VĂDUVEI HUCHELOUP

La vederea baricadei, Bahorel strigă încîntat:

— Iată strada cu gîtul gol! Ce bine-i stă!

Tot devastînd cîte puţin cîrciuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mîngîie pe văduva cîrciumăreasă.

— Doamnă Hucheloup, nu te plîngeai dumneata mai zilele trecute că ţi s-a încheiat un proces-verbal de contravenţie pentru că

Gibelotte a scuturat un covoraş pe fereastră?

— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, Dumnezeule! Vrei să-mi vîri şi masa în grozăvia dumitale? Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul m-a mai altoit cu o amendă de o sută de franci pentru un ghiveci cu flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată batjocură?

— Lasă, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi!

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să cîştige din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită de soţ, s-a dus să se plîngă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus: „Tată, trebuie să plăteşti soţului meu jignirea cu aceeaşi monedă”. Tatăl o întrebă: „Pe care obraz te-a pălmuit?” „Pe cel stîng, tată.” El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse: „Te-am răzbunat. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata eu i-am pălmuit soţia”.

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruţi. Luptătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torţe de carbaval[148] şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui”, sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că aceste muniţii veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-

148 . Materie inflamabilă cu bază de cărbune.

l chema Pépin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis „precum şi toate lanternele din străzile învecinate: Mondétour, Cygne, Prêcheurs, la Grande şi la Petite-Traunderie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amîndouă rezemate pe clădirea cîrciumii *Corint* şi făcînd un unghi; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondétour, dinspre strada Cygne. Această din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decît din butoaie şi pietre din pavaje. Baricada era apărată de cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmaţi cu puşti, reprezentînd un împrumut forţat din prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat şi mai pestriţ decît mulţimea aceasta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie şi două pistoale de cavalerie; altul era în jiletcă, purtînd o pălărie rotundă şi o ploscă cu pulbere atîrnată la şold; un al treilea era căptuşit în chip de zale cu nouă foi de mucava şi înarmat cu o sulă de şelar. Era unul care striga: „Să-i nimicim pînă la unul şi să murim cu baioneta în mînă!” Omul n-avea însă baionetă. Un altul îşi încinsese peste redingotă un centiron cu diagonală şi o raniţă de guard naţional, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripţie cusută cu lînă roşie: *Ordinea publică.* O mulţime de puşti

purtau numere de legiuni: cei mai mulţi n-aveau nici pălărie, nici cravată, aveau braţele goale şi ici-colo cîteva suliţe. Veţi mai şti că erau de toate vîrstele, cu înfăţişări de tot felul, băieţi tineri, gălbejiţi şi pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, şi alţii. Toţi se grăbeau şi, ajutîndu-se unul pe altul, vorbeau de soartei de izbîndă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineaţa le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe nu ştiu care regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sînt fraţi. Nu-şi ştiau numele. Frumuseţea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrăţirea între necunoscuţi.

La bucătărie se aprinsese focul şi într-un tipar de gloanţe se topeau linguri, furculiţe, toate tacîmurile şi vasele de cositor ale cîrciumii. Iar în timpul acesta se şi bea. Capsele şi alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. În sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote şi Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gîfîind, cealaltă trezită de-a binelea, rupeau cîrpe şi făceau scame; trei răsculaţi le ajutau, nişte vlăjgani cu părul mare, bărboşi şi mustăcioşi, care destrămau pînza cu degete de lenjereasă şi le făceau pe cele trei femei să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuse Courfeyrac,

Combeferre şi Enjolras în clipa cînd se apropiau de mulţime la colţul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică. Dînd o mînă de ajutor, Gavroche lucra la cea mare. Cît despre tînărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă şi întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut cînd cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit de parcă avea aripi, îşi luase sarcina să-i înveselească pe toţi. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold? Da, negreşit, mizeria lui. Avea aripi? Da, ale veseliei lui. Gavroche era un vîrtej. Îl vedeai şi îl auzeai peste tot, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflîndu-se pretutindeni în acelaşi timp Era un fel de omniprezenţă aproape supărătoare, nu-ţi dădea răgaz să te opreşti. Uriaşa baricadă îl simţea în spinarea ei. Stînjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneşi, înviora pe cei osteniţi, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gînduri, pe unii îi înveselea, pe alţii îi îndemna, pe alţii îi înfuria, pe toţi îi punea în mişcare, înţepa pe un student, muşca pe un muncitor, se aşeza, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului şi sforţărilor, sărea de la unii la alţii şi-i sîcîia ca o muscă pe toţi cei înhămaţi la această uriaşă diligenţă a revoluţiei[149].

Era o mişcare neîntreruptă în braţele lui mici şi strigăte neîntrerupte în plămînii lui plăpînzi.

---

149 . Aluzie la fabula lui La Fontaine: *Diligenţa şi musca.*

— Haideţi! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintr-alea! Unde mai sînt? Un coş de moloz, să-mi astupaţi gura! E prea mică baricada voastră; trebuie înălţată! Puneţi de toate, băgaţi de toate, vîrîţi de toate! Dărîmaţi casa! O baricada e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, acolo e o uşă cu geamuri!

Un lucrător a strigat:

— O uşă cu geamuri! Ce vrei să facem cu o uşă cu geamuri, ageamiule?

— Geamgiu eşti dumneata! i-o întoarse Gavroche O uşă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stînjeneşte cînd e vorba să fie luată. N-aţi şterpelit niciodată mere trecînd peste un zid împănat pe creastă cu funduri de sticle sparte? O uşă cu gemuri taie bătăturile gărzii naţionale cînd o vrea să se caţere pe baricadă. Vezi bine! Sticla e înşelătoare. Ei, tovarăşi nu prea aveţi mintea ageră!

Gavroche era furios pe pistolul lui fără cocoş. Trecea de la unul la altul cerînd:

— O puşcă, vreau o puşcă! De ce nu-mi daţi o puşcă?

— Puşcă îţi trebuie ţie? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite! i-o întoarse Gavroche. Şi de ce nu? N-am avut una în 1830, cînd ne-am răfuit cu Carol al X-lea?

Enjolras dădu din umeri.

— Cînd vom avea destule pentru bărbaţi o

să dăm şi copiilor.

Gavroche se întoarse mîndru şi-i răspunse:

— Dacă te omoară înaintea mea, o iau pe-a ta.

— Puştiule! zîmbi Enjolras

Un filfizon rătăcit care căsca gura în coltul străzii, îi făcu să schimbe vorba.

Gavroche strigă:

— Hai cu noi tinere! Ce? Noi nu facem rimic pentru ţărişoara asta?

Filfizonul o luă la fugă.

V

PREGĂTIRILE

Ziarele timpului s-au înşelat spunînd că baricada din strada Chanvrerie – această cetate aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele – ajungea la înălţimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de şase sau şapte picioare Era clădită însă în aşa fel încît luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus închiderea sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rînd de pavele aşezate unele peste altele, ca nişte trepte în partea dinăuntru. În afară, faţada baricadei, alcătuită din grămezi de pietre şi din butoaie legate între ele cu grinzi şi scînduri vîrîte printre roţile căruţei lui Anceau şi ale omnibusului răsturnat,

avea o înfăţişare zbîrlită şi părea de nepătruns. Între zidul caselor şi capătul baricadei cel mai îndepărtat de cîrciumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieşire. Oiştea omnibusului era ridicată drept în sus şi înţepenită cu funii; un steag roşu, prins în vîrful ei, flutura pe baricadă.

Mica baricadă Mondétour, ascunsă în dosul cîrciumii, nu se vedea. Cele două baricade alcătuiau o adevărată redută.

Enjolras şi Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze şi celălalt capăt al străzii Mondétour, care avea o ieşire spre Hale, prin strada Prêcheurs, voind de bună seamă să păstreze cît de cît o legătură cu cei din afară şi temîndu-se prea puţin să fie atacaţi prin primejdioasa şi anevoioasa ulicioară Prêcheurs.

Lăsînd la o parte această ieşire, care în stilul strategic al lui Polard[150] s-ar fi numit şanţ de legătură, şi ţinînd seama de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cîrciuma semăna cu un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părţile. Între baricadă şi casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de paşi, aşa încît se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus pînă jos. Toată munca aceasta s-a îndeplinit fără greutate în mai puţin de o oră, şi fără ca vreunul din acei

150 . Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea.

oameni îndrăzneţi să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puţini la număr, care se mai încumetau să treacă în acele momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, îşi aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada şi iuţeau pasul.

Cînd cele două baricade fură gata şi drapelul înălţat, oamenii scoaseră din cîrciumă o masă, şi Courfeyrac se urcă deasupra. Enjolras aduse cufăraşul pătrat şi Courfeyrac îl deschise. Cufăraşul era plin de cartuşe. Cînd văzură cartuşele, un fior trecu printre cei mai curajoşi şi o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac împărţi cartuşele surîzînd.

Fiecare primi cîte treizeci. Mulţi aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanţele pe care le topeau. Cît despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, lîngă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfîrşise prin a nu mai fi decît un zgomot monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenţie. Zgomotul acesta se auzea cînd mai îndepărtat, cînd mai apropiat, cu ondulări lugubre.

Astfel pregătiţi, încărcară toţi puştile şi carabinele, fără grabă, cu o gravitate solemnă. Enjolras se duse să aşeze trei santinele dincolo de baricade: una în strada Chanvrerie, a doua în strada Prêcheurs, a treia în colţul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce au ridicat baricadele, au hotărît posturile. Şi-au încărcat puştile şi au pus santinelele la locul lor, oamenii aceştia au rămas singuri pe străzile temute, pe unde nimeni nu mai trecea; şi înconjuraţi de casele mute, moarte parcă, unde nu se mai simţea nici o mişcare omenească, învăluiţi în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul unui întuneric şi al unei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimîntător, şi prin care se simţea ceva înaintînd, izolaţi, înarmaţi, hotărîţi, liniştiţi, aşteptară.

VI

ÎN AŞTEPTARE

Ce-au făcut în acele ceasuri de aşteptare? Trebuie s-o spunem, pentru că e o pagină de istorie.

Pe cînd bărbaţii făceau cartuşe şi femeile scamă, pe cînd pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor destinat tiparului de gloanţe, pe cînd pe baricadă vegheau santinele cu arma în mînă, iar Enjolras, neclintit, păzea santinelele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet. Joly, Bahorel şi încă vreo cîţiva s-au căutat unii pe alţii şi s-au adunat ca în cele mai liniştite vremuri ale taifasurilor lor

studenţeşti; într-un colţ al cîrciumii, transformată în cazemată, la doi paşi de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate şi cu, capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceştia frumoşi, în pragul orei supreme, începură a spune versuri de dragoste.

Ce versuri? Iată-le.

„Îţi mai aduci aminte de zîmbitoarea viaţă,
De anii noştri tineri ca pomii înfloriţi,
Cînd ascultînd fierbinte de-a inimii povaţă,
N-aveam decît o grijă: să fim îndrăgostiţi?

Cînd vîrsta mea-mpreună cu vîrsta ta întreagă
Nu dau la adunare nici patruzeci de ani,
De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă,
Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!

O, zilele frumoase! cu Manuel cuminte,
Şi c-un Paris puternic şi vesel ca un zeu,
Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte,
Şi cu agrafa-aceea ce mă-nţepa mereu!

Toţi te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii,
Cînd la Prado vreodată puteam mînca şi noi.
Mi se părea că pînă şi-n urmă trandafirii
Îşi întorceau spre tine învoaltele lor foi.

O, cît e de frumoasă! şopteau atunci în pripă.
Şi ce frumos miroase, cu părul ei în vînt!
Sub pelerină are pesemne o aripă
Ce pare că n-aşteaptă decît să-şi ia avînt.

Cînd unul lîngă altul, pe uliţa bătrînă,
Noi rătăceam adesea, în legănat sfios,
Ar fi putut oricine să spună că se-ngînă
Aprilie şăgalnic cu maiul cel frumos.

Stam fericiţi în casă, Cu uşa încuiată,
Muşcînd cu lăcomie din bunul fruct oprit,
Iar gura mea o vorbă dacă-ţi şoptea, îndată
A ta îi da răspunsul atît de mult dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte şi pînă-n zori, deplin;
Iar hărţile iubirii găseau o aplicare
În dragostele noastre pe un ţinut latin.

O, pieţele iubite, Maubert, Dauphine, o casă
Scăldată-n soare proaspăt şi cu ferestre mici!
Cînd îţi trăgeai ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.

Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată
Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai

Îmi demonstrai că este, dar nu ca învăţată,
Ci doar prin floarea mică pe care-o dăruiai.

Ţi-eram supus în toate şi tu supusă-n toate...
O! casă aurită în care te vedeam,
Umblînd doar în cămaşă şi rezemată-n coate,
Privindu-ţi tinereţea în ciobul unui geam!

Şi cine poate-acuma să nu-şi aducă-aminte
De timpurile-acelea c-un cer mereu senin,
De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte
Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin!

Grădina noastră toată: ghiveciul cu laleaua,
Acopereai fereastra în grabă c-un jupon;
Iar ceaşca de argilă care era luleaua
Ţi-o prezentam drept ceaşcă de porţelan nipon.

Şi-atîtea mari necazuri de care-am rîs cît nouă,
Manşonul ars şi blana pierdută de la gît,
Cînd am vîndut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă,
Ca să uităm, o seară, de tot ce-a fost urît.

Eu îţi cerşeam într-una, iar tu erai miloasă,
Îţi sărutam pe fugă un cald şi fraged braţ,
Divina Comedie ne folosea drept masă

La suta de castane mîncate cu nesaţ.

Cînd pentru-ntîia oară, în mica mea odaie,
Ţi-am smuls o sărutare din gura ta de foc,
Tu ai plecat zbîrlită şi toată o văpaie,
Eu, palid şi cucernic, am stat uimit pe loc.

Îţi mai aduci aminte de-atîta fericire,
De şalurile-acelea ajunse cîrpe-acum?
O, lacrimile noastre de vis şi de iubire
Au luat şi ele astăzi al veşniciei drum!...”

Ceasul serii, locul şi acele amintiri care reînviau icoana din tinereţe, cîteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a marii aventuri ce se pregătea, dădea un farmec nespus versurilor murmurate în amurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, cum am spus, era un poet delicat.

Între-timp, în baricada cea mică se aprinsese un lampion, iar în cea mare o făclie de ceară, cum sînt cele care luminează drumul trăsurilor încărcate cu oameni mascaţi, mergînd spre *Courtille,* în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie închisă de trei părţi, ca să fie la adăpost de vînt şi îndreptată în aşa fel ca toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi

baricada rămîneau cufundate în întuneric şi nu se vedea decît drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă ascunsă.

Această lumină răsfrîngea asupra steagului roşu reflexe de purpură înfiorătoare.

VII

OMUL RECRUTAT ÎN STRADA BILLETTES

Se făcuse noapte de-a binelea, dar încă nu se întîmplase nimic. Nu se auzeau decît zgomote nelămurite şi din cînd în cînd, împuşcături rare, slabe şi îndepărtate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna forţele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.

Enjolras se simţi stăpînit de acel neastîmpăr care cuprinde totdeauna sufletele tari în preajma unor evenimente de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două lumînari aşezate din prevedere pe tejghea, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să umple cartuşe. Cele două lumînari nu aruncau nici o rază în afară şi răsculaţii avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era foarte preocupat în acele clipe. Dar nu numai de cartuşele lui.

Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se dusese să se aşeze la masa cea mai

puţin luminată. I se dăduse o puşcă model mare, pe care o ţinea între picioare. Gavroche, absorbit pînă atunci de o mulţime de lucruri „distractive”, nu apucase să-i vadă faţa.

Cînd intrase, Gavroche l-a urmărit fără să vrea cu privirea, admirîndu-i puşca, apoi, deodată, cînd omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pîndit pînă în acea clipă l-ar fi văzut pe omul acesta uitîndu-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la baricadă, la grupul de răsculaţi; dar de cînd a pătruns în sală părea cuprins de gînduri, şi nu mai vedea nimic din ce se întîmplă. Băiatul se apropie de acest personaj îngîndurat şi începu a-i da tîrcoale, în vîrful picioarelor, cum umbli pe lîngă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. În acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe faţa unui om bătrîn, toate acele strîmbături care înseamnă! „Ei drăcie! Nu se poate! Am orbul găinilor! Visez! Nu cumva e?... Nu, nu e! Ba da! Ba nu!” Gavroche se legăna pe călcîie, îşi strîngea pumnii în buzunare, îşi mişca gîtul ca o pasăre, îşi punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrîngînd-o cît putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-şi putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui vătaf de eunuci, care la tîrgul de sclave ar fi găsit o Veneră printre grăsane şi avea aerul unui amator de artă în clipa cînd ar

fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mîzgălituri. Toate rotiţele sufletului lui se puseseră în mişcare: instinctul care adulmecă şi inteligenţa care tălmăceşte. Era evident că lui Gavroche i se întîmplă ceva deosebit.

Era cu totul furat de aceste preocupări, cînd Enjolras se apropie de el.

— Tu eşti mititel, zise Enjolras, n-au să te vadă. Ieşi din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, ia-o pe străzi cam peste tot şi întoarce-te să-mi spui ce se petrece!

Gavroche se înălţă din şale.

— Va să zică tot sînt buni la ceva şi cei mici! Slavă Domnului! Mă duc. Pînă atunci, încredeţi-vă în cei mici şi feriţi-vă de cei mari!…

Şi Gavroche, ridicînd capul şi coborînd glasul, adăugă, făcînd un semn spre omul din strada Billettes:

— Îl vezi pe ăla mare de-acolo?

— Ei, şi?

— E un spion.

— Eşti sigur?

— Nu sînt nici cincisprezece zile de cînd m-a ridicat de urechi de pe marginea podului Royal, unde mă dusesem să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ştrengar şi şopti, foarte încet, cîteva cuvinte unui lucrător de pe cheiul vinurilor, care se afla acolo. Lucrătorul ieşi din sală şi se înapoie aproape numaidecît, însoţit de alţi trei. Fără să întreprindă nimic ce

ar fi putut trezi vreo îngrijorare, cei patru bărbaţi, patru hamali laţi în spate, se postară în dosul mesei la care şedea rezemat omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară asupra lui.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el şi-l întrebă:

— Cine eşti dumneata?

La întrebarea aceasta neaşteptată, omul tresări, îşi adînci privirea pînă în fundul ochilor senini ai lui Enjolras şi păru că-i ghiceşte gîndul. Surîse, cu surîsul cel mai dispreţuitor, mai energic şi mai hotărît de pe lume, şi îi răspunse de sus, cu gravitate.

— Am înţeles despre ce e vorba. Ei, da, aşa e!

— Eşti spion?

— Sînt agentul autorităţii.

— Te cheamă?

— Javert.

Enjolras făcu semn celor patru oameni. Într-o clipă, înainte ca Javert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pămînt, legat cobză şi scotocit prin buzunare.

S-a găsit la el un carton rotund lipit între două geamuri, avînd pe o parte gravată stema Franţei, cu această inscripţie: *Supraveghere şi control,* şi pe cealaltă menţiunea: JAVERT, *inspector de poliţie, vîrsta* 52 *de ani,* cu semnătura prefectului de poliţie de atunci, domnul Gisquet.

Mai avea asupra lui un ceasornic şi o pungă în care erau cîteva monede de aur. Îi lăsară ceasul şi punga. Pipăind în fundul buzunăraşului, unde-şi ţinea ceasul, au găsit-o hîrtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu şi unde citi aceste cinci rînduri scrise chiar de mîna prefectului de poliţie:

„*Îndată ce-şi va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredinţa, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lîngă podul Iéna*".

După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară în picioare, îl legară cu braţele la spate, în mijlocul sălii de jos, de faimosul stîlp care dăduse numele lui cîrciumii.

Gavroche, care fusese de faţă la toată întîmplarea aceasta şi îşi dăduse aprobarea mişcînd tăcut din cap, se apropie de Javert şi îi spuse:

— Şoarecele a prins pisica.

Totul se făcuse aşa de repede, încît se şi isprăvise pînă să-şi dea seama cei din jurul cîrciumii. Javert nu scoase nici un strigăt. Văzîndu-l pe Javert legat de stîlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre şi oamenii risipiţi prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stîlp, şi legat în frînghii atît de strîns, încît nu putea face nici o mişcare, îşi înălţă capul cu seninătatea îndrăzneaţă a omului care nu a minţit niciodată.

— E un spion, zise, Enjolras. Şi întorcîndu-se spre Javert: Vei fi împuşcat cu două minute înainte de căderea baricadei.

Javert întrebă, cu glasul cel mai poruncitor cu putinţă:

— De ce nu îndată?

— Facem economie de pulbere.

— E destul un cuţit.

— Spionule, zise frumosul Enjolras, noi sîntem judecători, nu ucigaşi. Apoi chemă pe Gavroche: Tu du-te la treaba ta. Fă ce ţi-am spus!

— Mă duc, strigă Gavroche. Şi, oprindu-se în clipa cînd să plece: Să nu uit! Să-mi daţi puşca lui! Şi adăugă: Vă las cîntăreţul, eu îi iau fluierul.

Băiatul salută milităreşte şi trecu voios prin despicătura baricadei celei mari.

VIII

CÎTEVA SEMNE DE ÎNTREBARE CU PRIVIRE LA NUMITUL LE CABUC, CARE POATE CĂ NU SE NUMEA AŞA

Tragica descriere nu ar fi întreagă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire a unei zguduiri sociale la început revoluţionar, între frămîntări sufleteşti şi încordări de voinţă, dacă n-am pomeni în schiţa aşternută aici, din fuga

condeiului, un incident străbătut de o groază epică şi de o măreţie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Vom aminti un lucru ştiut: mulţimea se strînge laolaltă aşa cum creşte un bulgăre de zăpadă rostogolit pe o vale ninsă, tîrînd în vălmăşagul ei tot alte şi alte cete zgomotoase de oameni. Aceşti oameni nu se întreabă niciodată unii pe alţii de unde vin şi unde se duc. Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă la umeri, care da din mîini şi făcea gălăgie mai rău ca un chefliu pornit pe gîlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, cu desăvîrşire necunoscut chiar celor care pretindeau că-l cunosc, beat sau prefăcîndu-se numai, se aşezase cu alţi cîţiva inşi la o masă, pe care o scoseseră afară din cîrciumă. În timp ce îndemna la băutură pe cei care se mai împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, care cu cele cinci etaje ale ei domina tot cartierul, făcînd faţa străzii Saint-Denis.

Deodată necunoscutul strigă:

— Ştiţi ce, tovarăşi! De aici, din casa asta, ar fi nimerit să tragem. Dacă ne aşezăm la ferestre, nici dracu n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.

— Da, dar casa e închisă, obiectă unul dintre

băutori.

— Să batem la uşă.

— Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem uşa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei şi bătu în ea cu ciocanul. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, nu răspunse nimeni. O a treia lovitura rămase tot fără ecou.

— Nu e nimeni aici? strigă Le Cabuc.

Nici o mişcare.

Atunci luă o puşcă şi începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, boltită, joasă, îngustă, ferecată, trainică, toată în stejar şi căptuşită înăuntru cu tablă groasă şi cu o armătură de fier; adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

S-ar fi părut, totuşi, că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de al treilea etaj se lumină şi se deschise. În cadrul ei apăru o lumînare aprinsă şi capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Bătăile în poartă încetară.

— Ce doriţi, domniior? întrebă portarul.

— Deschide! strigă Le Caduc.

— Nu se poate, domnilor!

— Deschide, îţi spun!

— Cu neputinţă, domnilor!

Le Cabuc ridică arma şi ţinti spre portar. Dar din pricina depărtării şi a întunericului cerberul

nu-l văzu

— Deschizi ori ba?

— Nu. Domnilor!

— Nu?

— Nu, dragilor…

Portarul nu sfîrşi vorba. Glonţul porni şi intrîndu-i pe sub bărbie îi ieşi prin ceafă. Bătrînul se prăbuşi fără să scoată un suspin. Lumînarea căzu şi se stinse. Nu se mai vedea decît un cap nemişcat atîrnînd pe marginea ferestrei şi o fîşie de fum aibicios care se ridica spre acoperiş.

— Aşa! făcu Le Cabuc, lăsînd să cadă patul puştii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunţă bine acest cuvînt, cînd simţi, pe umăr apăsîndu-l o mînă grea ca o gheară de vultur. Un glas poruncitor îi strigă:

— În genunchi!

Ucigaşul se întoarse brusc şi văzu în faţa lui obrazul palid şi hotărît al lui Enjolras.

La zgomotul detunăturii, Enjolras sosise în grabă, ţinînd pistolul în mîna dreaptă. Stînga şi-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzînd între degete bluza, cămaşa şi breteaua derbedeului.

— În genunchi! repetă el.

Şi cu un gest poruncitor, plăpîndul tînăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros şi voinic să se plece ca o trestie şi apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească; dar mîna tînărului părea că

avea o putere supraomenească.

Palid, cu gîtul gol, cu părul răvăşit şi cu obrazul lui de fată, Enjolras avea în acea clipă ceva din măreţia zeiţei Themis[151]. Nările dilatate şi ochii plecaţi dădeau profilului său grec tiparul mîniei şi în acelaşi timp al castităţii care, după cei vechi, era întruchiparea dreptăţii însăşi.

Întreaga baricadă alergase şi se aşezase în jur la oarecare distanţă, simţind că orice cuvînt e de prisos în faţa celor ce se vor întîmpla.

Învins, Le Cabuc nu mai încerca să se zbată şi tremura din toate mădularele. Enjolras îi dădu drumul şi scoase ceasornicul.

— Reculege-te! zise el. Roagă-te sau gîndeşte-te! Nu mai ai decît un minut!

— Iertare! murmură ucigaşul; apoi plecă fruntea şi îngâimă cîteva jurăminte fără şir.

Enjolras râmase cu privirile aţintite pe acele ceasornicului. Lăsă să treacă un minut, băgă ceasul în buzunarul de la vestă, apoi îl luă de păr pe Le Cabuc, care se zvîrcolea urlînd la picioarele sale, şi îi apropie revolverul de ureche. Mulţi din oamenii aceia îndrăzneţi care intraseră liniştiţi în cea mai năprasnică aventură, întoarseră capuL

Se auzi o detunătură; asasinul căzu pe pavaj cu fruntea înainte, iar Enjolras se ridică şi îşi roti privirea hotărîtă şi severă.

Apoi împinse cadavrul cu piciorul şi zise:

---

151 . Zeiţa justiţiei în mitologia greacă.

— Zvîrliţi-l de-aci!

Trei oameni ridicară trupul nemernicului, scuturat încă de ultimele pîlpîiri de viaţă, şi îl aruncară pe deasupra baricadei, în ulicioara Mondétour.

Enjolras râmase pe gînduri. Cine ştie ce adînc întuneric umbrea tragica lui seninătate!

Deodată glasul lui răsună din nou. Se făcu tăcere.

— Cetăţeni! zise el. Ceea ce a făcut acest om e groaznic, iar ceea ce am făcut eu nu e mai puţin înspăimînîător. El a ucis. Şi-am fost nevoit să-l ucid şi eu pe el. Nu s-a putut să n-o fac, căci revoluţia trebuie să aibă o disciplină. În aceste clipe, uciderea unui om e o crimă mai mult ca oricînd. Ne aflăm sub faldurile revoluţiei. Sîntem preoţi ai republicii, sacrificaţi ai datoriei, şi lupta noastră nu trebuie să fie pîngărită de nimeni. Am judecat şi am osîndit la moarte pe acest om. La rîndul meu, constrîns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat.

Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăşi soarta ta! strigă Combeferre.

— Fie! reluă Enjolras. Încă un cuvînt. Executînd pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea progresului spune că monştrii vor dispare în

faţa îngerilor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii. Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvîntul iubire. Dar mi-e totuna; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul! Moarte, mă slujesc de tine, dar te urăsc! Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici sălbatica neştiinţă, nici răzbunări sîngeroase. Nu vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. Nimeni nu va mai fi ucis, pămîntul va străluci de lumină, iar omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, cînd totul va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul acesta va veni! Şi pentru ca să vină, ne vom da viaţa.

Enjolras tăcu. Buzele sale de fecioară se strînseră. Rămase cîtva timp în picioare, într-o nemişcare de statuie, pe locul unde vărsase sînge omenesc. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strîngeau mîinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tînăr grav, călău şi preot, limpede cum e cleştarul şi neclintit ca o stîncă.

Putem adăuga de altfel, că mai tîrziu, cînd, după cele petrecute, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarul lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mînă, în 1848, raportul special, datat: anul

1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai spunem că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era altul decît Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nici o urmă; parcă intrase în pămînt. Viaţa îi fusese întunecată, iar sfîrşitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculaţilor era încă adînc mişcată de această judecată tragică, atît de repede hotărîtă şi atît de grabnic îndeplinită, cînd Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tînărul care de dimineaţă întrebase de Marius.

Băiatul acesta, avînd o înfăţişare îndrăzneaţă şi nepăsătoare, venise în toiul nopţii pentru a intra în rîndul răsculaţilor.

CARTEA A TREISPREZECEA

MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

I

DIN STRADA PLUMET PÎNĂ ÎN CARTIERUL SAINT-DENIS

Glasul care, în amurg, îl chemase la baricada din strada Chanvrerie, i se păruse lui Marius

însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormîntului, o mînă din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în faţa deznădejdii sînt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atîtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise: „Haidem!”

Nebun de durere, fără un gînd călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă, după cele două luni petrecute în beţia tinereţii şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decît o dorinţă: un cît mai grabnic sfîrşit.

Începu să meargă repede. Era înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Jâvert.

În furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tînârul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Élysées, apoi piaţa Ludovic al XV-lea şi pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii; lumea lua îngheţată la cafeneaua *Laiter* şi mînca prăjituri la cofetăria engleză. Cîteva diligenţe porneau în galop de la Hôtel des Princes şi de la Hôtel Meurice

Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honoré. Aici prăvăliile fuseseră închise; negustorii stăteau de vorbă în faţa

uşilor întredeschise, trecătorii îşi vedeau de drum, felinarele se aprinseră şi, începînd cu primul etaj; lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. În piaţa Palais-Royal zări cîteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honoré. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal ferestrele luminate erau tot mai rare, prăvăliile îşi trăseseră obloanele şi nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Trecătorii alcătuiau o mulţime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, dar din rîndurile ei se ridica un vuiet surd şi adînc.

Spre fîntîna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete”, un fel de grupuri nemişcate şi încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu nişte pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulţimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mişcat, puternic şi dens, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesaţi unii în alţii, vorbeau pe şoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre şi pălării rotunde, numai straie ţărăneşti, bluze de lucrători, şepci, capete zbîrlite şi pămîntii. Această mulţime tălăzuia nedesluşit în pîcla deasă a nopţii. Şoapta ei se desluşea răguşit ca un foşnet. Cu toate că nimeni nu înainta, se auzea un tropot surd de paşi în noroi. Dincolo de această mulţime încleştată, în strada Roule, în strada Prouvaires şi în prelungirea străzii Saint-Honoré, nu mai era nici o fereastră luminată.

Se zăreau, pierzîndu-se tot mai adînc în aceste străzi, şirurile singuratice şi descrescînde ale felinarelor.

Felinarele din vremea aceea semănau cu nişte stele mari roşii, spînzurate de sfoară, şi aruncau pe caldarîm umbre care aveau forma unui păianjen uriaş. Străzile însă nu erau pustii. Se vedeau puşti aşezate în piramidă, sclipiri de baionete şi trupe în bivuac. Nici un trecător curios nu depăşea această margine. Acolo înceta circulaţia. Acolo se sfîrşeau valurile mulţimii şi începea armata. Marius avea în suflet hotărîrea omului care şi-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat şi trebuia să se ducă. Izbuti să treacă prin mulţime şi prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule şi ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Béthisy şi se îndreptă spre Hale. În colţul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nici o lanternă.

După ce trecuse de hotarul mulţimii şi depăşise zona armatei, se găsea acum într-un loc înspăimîntător. Nici un trecător, nici un soldat, nici o lumină. Nimeni... Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care te cuprindea... Să intre într-o stradă era ca şi cum ar fi coborît într-o pivniţă.

Marius continuă să înainteze.

Făcu cîţiva paşi. Cineva trecu în goană pe lîngă el. Era un bărbat? O femeie? Erau mai mulţi? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse şi pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliţă, pe care o luă drept uliţa Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol. Întinse mîinile. Era o căruţă răsturnată. Intră cu piciorul în nişte băltoace, gropi şi pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută şi părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre şi trecu de cealaltă parte. Îşi continuă drumul mergînd pe lîngă trotuare şi călăuzindu-se după zidurile caselor. Puţin mai departe de baricadă i se păru că zăreşte în faţa lui o umbră albă. Apropiindu-se, umbra începu să capete formă. Erau doi cai albi – cai de la omnibusul deshămat dimineaţa de Bossuet – care rătăciseră la întîmplare din stradă în stradă şi sfîrşiseră prin a se opri în locul acela, cu răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înţeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înţelege pe cele mai presus de el.

Marius trecu de cei doi cai. În clipa cînd dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonţ de puşcă venit cine ştie de unde, străpungînd întunericul la întîmplare, şuieră pe lîngă el şi găuri, drept deasupra capului său, farfuria de alamă atîrnată în faţa dughenii unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1845, pe strada Contrat-Social, în colţul stîlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acel foc de armă mai fusese încă un semn de viaţă. După aceea nu mai întîlni nimic.

Drumul pe care mergea îi păru o coborîre pe trepte negre, Marius nu pregetă, totuşi, de a merge înainte.

II

PARISUL NOAPTEA, VĂZUT DIN ZBOR

Cineva care, în clipele acelea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniţă, ar fi avut în faţa ochilor o privelişte întunecată.

Vechiul cartier al Halelor, un fel de oraş în oraş, străbătut de străzile Saint-Denis şi Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucişate, şi din care răsculaţii îşi făcuseră reduta şi fortăreaţa lor, i-ar fi apărut, în întregul lui ca o groapă neagră şi enormă, săpată în mijlocul Parisului. În locul acela, privirea i s-ar fi afundat într-o prăpastie. Din pricina felinarelor sparte şi a ferestrelor închise, încetase orice licărire de viaţă, orice zgomot, orice mişcare. Nevăzuta poliţie a revoltei veghea pretutindeni şi menţinea ordinea, adică noaptea. Să îneci micul număr într-un vast întuneric, să înmulţeşti fiece luptător prin toate posibilităţile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecţiei. La căderea nopţii, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonţ. Lumina fusese stinsă, cîteodată locatarul ucis. În chipul acesta, nimeni nu

mişca. Iar pe străzi, un fel de groază tainică.

Nu se zăreau nici lungile şiruri de ferestre şi etaje, nici arhitectura dantelată a coşurilor şi a acoperişurilor, nici răsfrîngerile nelămurite lucind pe caldarîmul ud şi noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngrămădire de umbră ar fi întrezărit poate, ici şi colo, din loc în loc, lumini nedesluşite, făcînd să iasă în evidenţă linii frînte, ciudate, profilul unor construcţii curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de bezne, ceţos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălţau siluetele nemişcate şi lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry şi alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriaşi şi din care noaptea face fantome.

În jurul acestui labirint pustiu şi neliniştitor, prin cartierele unde circulaţia pariziană nu era suprimată şi unde tot mai licăreau cîteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scînteierea metalică a săbiilor şi baionetelor, huruiala surdă a artileriei şi forfota batalioanelor tăcute îngroşîndu-se din clipă în clipă, brîu năprasnic care se strîngea şi se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decît un fel de peşteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemişcat şi, precum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de

primejdii necunoscute şi de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozeşti şi să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi aşteptau, unde cei ce aşteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuţi ascunşi la fiecare colţ de stradă, guri lacome, ale mormîntului pîndind în întunericul nopţii Totul era sfîrşit Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decît fulgerele armeloi de foc, decît ivirea neîncetată şi fără de veste a morţii Unde? Cînd? Cum? Nu se ştia, dar era sigur şi de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărît pentru luptă, guvernul şi insurecţia, garda naţională şi societăţile populare, burghezia şi răscoala, veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca şi pentru ceilalţi, una şi aceeaşi necesitate. Biruinţa sau moartea era singura ieşire cu putinţă. Situaţia era atît de încordată şi apăsarea întunericului atît de puternică, încît pînă şi cei mai sfioşi se simţeau plini de hotârîre, iar cei îndrăzneţi plini de spaimă.

De altfel în amîndouă taberele aceeaşi furie, aceeaşi înverşunare, aceeaşi hotârîre. Pentru unii a înainta însemna a muri, şi nimeni nu se gîndea să dea înapoia. Pentru alţii a rămîne pe loc însemna a muri, şi nimeni nu se gîndea să fugă. Era neapărat necesar ca pînă a doua zi totul să ia sfîrşit, ca izbînda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluţie sau să râmînă o încăierare. Guvernul înţelegea

acest lucru, ca şi partidele. Cel mai mărunt burghez o simţea şi el. De aici pornea acel gînd de groază care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea şi acea îngrijorare şi mai mare din jurul acestei tăceri din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decît un singur zgomot, un zgomot sfîşietor ca un horcăit, ameninţător ca un blestem: clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decît vaietul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tînguia în întuneric.

Şi cum se întîmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stînjenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nori grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormînt.

În vreme ce o bătălie, încă politică, se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atîtea evenimente revoluţionare; în vreme ce tineretul, asociaţiile secrete, şcolile, în numele ideilor, şi clasa de mijloc în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se încleşta, şi a se trînti la pămînt; în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărîtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adîncul hrubelor de nepătruns ale

acestui bătrîn Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlînd înăbuşit glasul ca din adîncuri al poporului.

Glas înspăimîntător şi sfînt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvîntul lui Dumnezeu, glasul care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înţelepţi, glasul care vine deopotrivă, de jos, ca răcnetul leului, şi de sus, ca bubuitul tunetului.

III

PE MARGINEA PRĂPASTIEI

Marius ajunse la Hale.

Aici totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decît în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a mormîntului ieşise din pămînt şi se răspîndise sub cer.

O pată roşie se desena în acest fond negru pe acoperişul înalt al caselor care mărginea strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrîntă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Licărirea ei îl dusese pînă la Marché-aux-Poirées, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Prêcheurs. Mereu înainte. Santinela răsculaţilor, care pîndea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vîrful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondétour, acel

crîmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de trecere păstrată de Enjolras cu lumea din afară. În colţul ultimei case, în stînga, întinse capul şi privi spre străduţa Mondétour. Puţin mai departe de unghiul pe care-l făcea ulicioara cu strada Chanvrerie, aruncînd o largă fîşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarîm, care venea cam dinspre cîrciumă, mai îndărăt o lanternă care pîlpîia într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stînd ghemuiţi, cu puştile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stînjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cîrciumii, baricada cea mare şi drapelul.

Marius nu mai avea decît un pas de făcut.

Nefericitul tînăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişă braţele şi se gîndi la tatăl său.

Se gîndi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mîndru, care păzise, sub republică, hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul, Moscova; care lăsase pe toate cîmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sînge care curgea şi în vinele lui; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie; care îşi trăise viaţa cu sabia încinsă, cu epoleţii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu

fruntea încruntată sub cască, prin corturi, în tabere, în bivuac, în ambulanţe, şi care, după douăzeci de ani, se reîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu faţa zîmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franţa şi nimic împotriva ei.

Îşi zise că venise şi ziuă lui, că ceasul lui sunase în sfîrşit, că după tatăl său îi venise şi lui rîndul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneţ, să înainteze sub ploaie de gloanţe, să întîmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sîngele, să înfrunte pe duşman, să stea în faţă morţii, să meargă la rîndu-i şi el la război, să coboare pe cîmpul de bătaie, că acest cîmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, şi că acest război la care avea să ia parte era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în faţa lui şi simţi că în această prăpastie îşi va găsi moartea.

Gîndul acesta îl înfiora.

Îşi aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vînduse unui negustor de vechituri şi la care se gîndea cu atîta părere de rău. Îşi zise că bine făcuse această vitează şi curată sabie fugind de el şi pierzîndu-se mînioasă, în întuneric; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie fermecată care prevăzuse viitorul şi presimţise răscoala: războiul prin noroaiele străzilor, războiul pietrelor, al împuşcăturilor prin ochiuri de

pivniţă, al loviturilor date şi primite pe la spate; pentru că venind de la Marengo la Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că nu mai voia să fie pentru el ceea ce fusese pentru tatăl lui. Îşi zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicînd-o de la căpătîiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia şi s-o poarte în această luptă de noapte între francezi, la o răspîntie, desigur că i-ar fi ars mîinile şi s-ar fi învăpăiat deodată în faţa lui, ca sabia de foc a arhanghelului, îşi zise că se socotea fericit că nu o mai avea, că o pierduse fără urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vînduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său; că mai bine să fi fost strigată la licitaţie, vîndută la vechituri, aruncată la fier vechi, decît să facă să sîngereze trupul patriei.

Şi Marius se porni pe un plîns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă? Nu putea trăi fără Cosette. De vreme ce Cosette plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse cuvîntul lui de onoare că va muri? Ea plecase, cu toate că ştia aceasta. Ea voise ca Marius să moară. Era limpede că nu-l mai iubea, de vreme ce plecase, fără să-i dea de ştire, fără un cuvînt, fără o scrisoare, cu toate că îi ştia adresa. Şi apoi cum? Să fi venit pînă aci şi să dea înapoi? Să se fi apropiat de primejdie şi să fugă? Să fi venit să se uite la baricadă şi să se dea la o parte tremurînd şi spunînd: sînt sătul. Am

văzut şi mi-e destul; e un război civil şi-mi văd de drum. Să-şi părăsească prietenii care îl aşteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii lui care erau o mînă de oameni în faţa unei armate? Să păcătuiască în acelaşi timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvîntului dat? Să-şi scuze mişelia prin patriotism? Era cu neputinţă, şi dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit în întuneric, şi l-ar fi văzut dînd înapoi, l-ar fi lovit cu latul săbiei şi i-ar fi strigat; „Mergi înainte, mişelule!”

În prada acestui vălmăşag de gînduri, îşi lăsă capul în jos.

Deodată însă îşi înălţă fruntea. Era ca şi cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gîndirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormîntului. Apropierea morţii te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care avea să ia parte nu i se mai părea jalnică, ci măreaţă. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se ştie ce zbucium lăturalnic, în faţa ochilor minţii sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-l tulbure. Şi nu lăsă nici una fără răspuns. Oare de ce s-ar indigna tatăl său? Nu sînt şi împrejurări cînd răscoala se ridică pînă la înălţimea datoriei? Cu ce l-ar micşora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte? Nu mai era vorba de Montmirail sau de Champaubert[152]. Era altceva.

152 . Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814)

Nu mai era vorba de un pămînt sfînt, ci de o idee sfîntă. Patria plînge, fie! dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria plînge? Franţa sîngerează, dar libertatea zîmbeşte; şi în faţa zîmbetului libertăţii, Franţa îşi uită durerile. Şi privind lucrurile şi mai sus, ce se poate spune despre războiul civil? Războiul civil? Ce înseamnă război civil? Există vreun război între străini? Au nu e fiecare luptă între oameni o luptă între fraţi?. Războiul nu se poate califica decît prin scop. Nu există decît război nedrept şi război drept. Pînă în ziua cînd marea înţelegere între oameni va fi încheiată, războiul care înseamnă sforţarea viitorului grăbind trecutul care întîrzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război? Războiul nu devine o ruşine, spada nu devine un pumnal decît atunci cînd asasinează dreptul, progresul, raţiunea, civilizaţia, adevărul. Atunci, fie că e vorba de război civil sau de război împotriva străinului, e nedrept şi se cheamă crimă. În afară de acest lucru sfînt: dreptatea, pentru ce o formă de război ar dispreţui pe alta? Cu ce drept spada lui Washington ar renega suliţa lui Camille Desmoulins? Leonida împotriva străinului, Timoleon[153] împotriva tiranului. Care e mai mare? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul.

împotriva aliaţilor, care pătrunseseră în Franţa de nord.

153 . Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsînd amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalităţii.

Să vestejim, fără a ţine seamă de scop, orice acţiune înarmată în interiorul cetăţii? Atunci să socotim ca o ticăloşie fapta unui Brutus, a unui Marcellius, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny. Război de hăţişuri, război de stradă? De ce nu? E războiul lui Ambiorix[154], al lui Artevelde[155], al lui Marnix[156], al lui Pelage[157]. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde împotriva Franţei, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva Maurilor; toţi împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul; asuprirea este străinul; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul cînd a protesta nu mai e de ajuns. După gîndire trebuie să urmeze fapta. Forţa vie desăvîrşeşte ceea ce a schiţat ideea; *Prometeu înlănţuit* începe, Aristogiton sfîrşeşte. Enciclopedia

---

154 . Căpetenie a partidului naţional şi popular din Galia pe timpul lui Cezar. În anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Inducіomar cele mai multe triburi galice din nord, abia supuse.

155 . Căpetenie a răsculaţilor burghezi din Gand (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

156 . Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist şi agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania în timpul răscoalei Ţărilor de Jos împotriva dominaţiei spaniole. Prins în două rînduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat şi cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care le demasca intoleranţa şi cruzimea.

157 . Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VIII-lea).

luminează sufletele.

10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul[158], după Diderot, Danton. Mulţimile înclină să-şi primească stăpînul. Masele suflă prea des de nepăsare. O mulţime st integrează cu uşurinţă în supunere. Trebuie să pui mulţimile în mişcare, să le îmboldeşti; trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări; ochii lor trebuie să fie străfulgeraţi de adevăr, să li se dăruie lumina cu o mînă care nu pregetă. Trebuie să fie ei înşişi întrucîtva cutremuraţi de propria lor izbăvire – orbiţi de lumină, se trezesc. Să sune clopote de alarmă, să se dezlănţuie războaie! Trebuie să se ridice marii luptători şi să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor; să zgîlţîie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forţă, de fanatism, de puterea iresponsabilă şi de maiestăţile absolutiste; gloata îndobitocită care stă să privească, în scăpătata lor splendoare, aceste întunecate biruinţe ale nopţii. Jos tiranul! Care? De cine vorbiţi? Numiţi tiran pe Ludovic-Filip? Nu. Şi nici pe Ludovic al XVI-lea. Amîndoi sînt

---

158 . *Prometeu înlănţuit,* tragedie de Eschyl; conţine tirade însufleţite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertăţii în Atena antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol şi jumătate mai tîrziu, cînd „cei 30 de tirani” (un grup de aristocraţi ajunşi cu forţa la putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strîns o armată şi i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

ceea ce istoria obişnuieşte să numească regi buni; dar principiile nu se fărîmiţează, logica adevărului e rectilinie; adevărul nu urmăreşte să placă. Nici o concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrîntă. Dreptul divin există şi în Ludovic al XVI-lea, există, fiindcă e Burbon, şi în Ludovic-Filip. Amîndoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului şi, pentru a înlătura de pretutindeni uzurparea, trebuie să fie combătuţi. Franţa e întotdeauna ceea ce începe. Cînd în Franţa stăpînul se prăbuşeşte, el cade peste tot. Aceasta însemnează a restabili adevărul social, a restitui libertăţii tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reaşeza coroane pe creştetul Franţei, a restaura în deplinătatea lor raţiunea şi echitatea, a nimici orice sîmbure de învrăjbire, redînd fiecăruia propria sa fiinţă, a sfărîmă piedicile pe care regalitatea le pune în calea atotcuprinzătoarei înţelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălţimea dreptului său – ce cauză noate fi mai dreaptă şi, prin urmare, ce război poate fi mai mare? Sînt războaie care făuresc pacea. O fortăreaţă uriaşă de prejudecăţi, de privilegii, de superstiţii, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violenţe, de nedreptăţi, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dărîmăm. Trebuie să dărîmăm această cetate

monstruoasă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e o faptă uriaşă. Nu e nimeni care să nu fi observat asupra lui însuşi că sufletul – şi în aceasta constă minunea unităţii sale întregită de omniprezenţă – are însuşirea ciudată de a păstra o judecată aproape rece în situaţiile cele mai grele, şi se întîmplă adesea ca patima întristătoare şi deznădejdea adîncă, chiar în orele de tragică şi întunecată frămîntare, cînd omul stă de vorbă cu sine însuşi, să dezvolte şi să discute fel de fel de teze şi subiecte. Logica şi zbuciumul se amestecă necontenit, iar firul silogismului pluteşte fără să se rupă în furtuna lugubră a gîndirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Astfel gîndind, copleşit dar hotărît, şovăind totuşi şi, într-un cuvînt, fremătînd în faţa întîmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculaţii vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mişcare, şi fiecare simţea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrîngerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedesluşit. Nimic mai straniu în bătaia razelor palide, şovăitoare, decît această faţă galbenă,

nemişcată, sfîşiată, cu părul zbîrlit, cu ochii holbaţi, încremeniţi şi cu gura căscată, aplecată spre stradă şi părînd că priveşte totul cu o curiozitate încordată. Ai fi zis că mortul se uită la cei ce aveau să moară. O lungă dîră de sînge scurs din creştetul lui se prelingea răsfirîndu-se în şuviţe subţiri, roşiatice, de la ferestruică pînă la înălţimea primului etaj, unde se oprea.

CARTEA A PATRUSPREZECEA

MĂREŢIA DISPERĂRII

I

DRAPELUL: PRIMUL ACT

Nimic nu se întîmplase încă. La Saint-Merry sunase, ora zece. Enjolras şi Combeferre se postaseră cu carabinele în mîini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-şi vorbeau; ascultau cu încordare, căutînd să prindă chiar cel mai surd şi depărtat zgomot de paşi.

Deodată, în mijlocul acestei linişti de mormint, o voce limpede, tînără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cînte desluşit un fel de parodie glumeaţă pe vechea arie populară *La lumina*

Iunii, această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănînd cu cîntecul cocoşului:

„Nasul meu e-n lacrimi,
Tu, Bugeaud, de-ai vrea,
Să-mi trimiţi jandarmii
Să le spun ceva:
Îmbrăcată puica
Pe cap cu covrigu,
Uite bariera,
Cucu-cucurigu!”

Îşi strînseră mîna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de ştire, adăugă Combeferre.

Un tropot de paşi grăbiţi, tulbură liniştea străzii pustii. O fiinţă mai sprintenă ca o paiaţă se căţără pe deasupra omnibusului şi Gavroche sări gîfîind în baricadă.

— Daţi-mi puşca, zise el şi adăugă: Vin!

Un fior electric străbătu toată baricada Apoi se auzi mişcarea înfrigurată a mîinelor care-şi luau puştile.

— Vrei carabina mea? întrebă Enjolras pe Gavroche.

— Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche,

Şi luă puşca lui Javert.

Două santinele se retrăseseră şi se întorseseră o dată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi cea de ta Petite-

Truanderie. Santinela din ulicioara Prêcheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau cîteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaţilor ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare îşi luă poziţia de luptă.

Patruzeci şi trei de răsculaţi, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheaţi în baricada cea mare. Cu capul la înălţimea meterezului, cu ţevile puştilor şi carabinelor sprijinite pe parapetul de piatră, ca de crenelurile unei cetăţi, atenţi, tăcuţi, gata să tragă. Şase dintre ei, comandaţi de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului.*

Mai trecură cîteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsuraţi, numeroşi, grei, se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întîi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri şi întreruperi, cu o stăruinţă liniştită şi ameninţătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului lui *Don Juan* de Molière, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptînd laolaltă ideea unei mulţimi şi a unui strigoi. Parcă ar fi

pornit în marş cumplita statuie a Legiunii. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulţimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subţiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele reţele de scînteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa cînd adormi le urmăreşti pe sub pleoapele închise, în prima ceaţă a somnului. Erau baionetele şi ţevile armelor sub lumina şovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca şi cum şi de o parte şi de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă din fundul întunericului, un glas, cu atît mai sinistru cu cît nu vedeai pe nimeni şi-ţi părea că însuşi întunericul vorbeşte, se auzi:

— Cine-i acolo?

În acelaşi timp armele zăngăniră ameninţător.

Enjolras răspunse mîndru:

— Revoluţia franceză!

— Foc! răsună glasul.

Un fulger înroşi faţadele locuinţelor, ca şi cum uşa unui cuptor s-ar fi deschis şi s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roşu căzu. Descărcătura fusese atît de năprasnică, încît retezase prăjina

drapelului, cu alte cuvinte capătul oiştii omnibusului. Gloanţele care ricoşaseră de pe ciubucurile caselor pătrunseră în baricade şi răniră cîţiva oameni.

Impresia pricinuită de această primă salvă îngheţase pe toţi oamenii. Atacul era brutal şi pusese pe gînduri pînă şi pe cei mai curajoşi. Era vădit că aveau de-a face cu cel puţin un regiment.

— Camarazi! strigă Courfeyrac. Să nu irosim pulberea. Să nu răspundem decît atunci cînd vor intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate, spuse Enjolras, să ridicăm steagul!

Şi ridică drapelul care căzuse la picioarele sale.

Din depărtare se auzea zgomotul metalic al vergelelor în ţevile armelor. Soldaţii guvernului îşi încărcau puştile din nou.

Enjolras întrebă iar:

— Cine are curajul? Cine înfige din nou steagul pe baricadă?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă tocmai în clipa cînd armele erau îndreptate asupra ei, însemna moarte sigură. Omul cel mai viteaz şovăie să se osîndească singur.

Enjolras, el însuşi, se înfioră. Apoi repetă:

— Nu se prezintă nimeni?

II

DRAPELUL: ACTUL DOI

De la sosirea la *Corint* şi în timpul cît se construia baricada, nimeni nu se mai gîndise la moş Mabeuf, deşi acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în cîrciumă şi se aşezase după tejghea. Acolo se lăsase în prada unei adevărate prăbuşiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea şi nu mai auzea nimic. De cîteva ori, Courfeyrac şi ceilalţi îi dăduseră de ştire că se apropie primejdia şi-l îndemnaseră să se pună la adăpost. Dar el rămăsese nepăsător. Chiar cînd nimeni nu-i adresa un cuvînt, buzele sale se mişcau ca şi cum ar fi voit să răspundă, dar de îndată ce-i vorbea cineva, ele rămîneau nemişcate, iar privirea i se aţintea în gol, moartă, fără expresie. Cu cîteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziţie din care n-a mai ieşit: pumnii sprijiniţi pe genunchi şi capul puţin înclinat înainte, ca şi cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gîndul lui nu părea să fie la baricadă. Cînd fiecare îşi luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decît Javert, legat de stîlp, un muncitor cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, şi Mabeuf. În clipa atacului, cînd se auzise detunătura, zguduitura fizică îl zdruncinase şi, ca deşteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala şi, pe cînd Enjolras îşi repeta chemarea: „Nimeni nu se

prezintă?” bătrînul se ivi în pragul cîrciumii.

Prezenţa lui îi cutremură pe cei de faţă. Se ridică un strigăt:

— E votantul! E convenţionalul[159]! E reprentantul poporului!

El, pesemne, nu auzea,

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiţii, cu o tainică teamă, se dădeau la o parte din faţa lui, îi smulse drapelul din mînă. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi. Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, bătrînul de optzeci de ani, cu capul tremurînd, cu mersul sigur, începu să urce încet scara de pietre ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălţător, încît toţi cei din jurul lui strigară: „Descoperiţi-vă!” Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimîntător: părul lui alb, faţa zbîrcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de creţuri, ochii adînciţi în orbite, gura deschisă parcă de uimire, braţele lui slabe ridicînd drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însîngerată a torţei: părea spectrul marii revoluţii de la ’93 ieşind din pămînt, cu steagul Teroarei în mînă.

Iar cînd ajunse sus, pe ultima treaptă, cînd această cumplită fantomă se înălţă, clătinîndu-se, pe maldărul de dărîmături, în faţa celor o mie două sute de puşti din umbră, în faţa

159 . Adică: fost membru al Convenţiunii din 1792, care a votat moartea lui Ludovic al XVI-lea.

însăşi a morţii, ca şi cînd el ar fi fost mai tare decît ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfăţişare supranaturală şi măreaţă.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

În mijlocul acestei tăceri, bătrînul flutură drapelul roşu şi strigă:

— Trăiască revoluţia! Trăiască republica! Fraternitate! egalitate! şi moartea! I

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul unui preot cînd spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliţie, care făcea somaţiile legale la celălalt capăt al străzii:

Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase: „Cine-i acolo?” strigă:

— Înapoi!

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminaţi de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată:

— Trăiască republica!

— Foc! comandă vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie, se abatu asupra baricadei.

Bătrînul căzu în genunchi, apoi se ridică scăpă drapelul din mînă şi căzu înapoi, pe spate, pe caldarîm, ca o scîndură, întins cu braţele în cruce

Sîngele i se scurse în şuvoaie. Faţa lui bătrînă, palidă şi tristă părea că priveşte la cer.

Cuprinşi de una din acele emoţii care sînt

mai presus de om şi îl fac să uite chiar să se apere, răsculaţii se apropiară de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăştia! spuse Enjolras

Courfeyrac se plecă la urechea lui:

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entuziasmul celorlalţi, dar omul ăsta nu era de loc un regicid. L-am cunoscut. Se numea moş Mabeuf. Nu ştiu ce-a avut azi. Dar era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui!

— Cap de prostănac şi inimă de Brutus, răspunse Enjolras. Apoi ridică vocea: Cetăţeni! Acesta e exemplul pe care bătrînii îl dau celor tineri. Noi şovăiam, el a îndrăznit. Noi dam înapoi, el a mers înainte! Iată învăţătura pe care o dau cei ce tremură de bătrîneţe celor care tremură de frică. Bătrînul acesta e mare în faţa patriei. El a avut o viaţă lungă şi o moarte strălucită. Să adăpostim cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrînul acesta mort, ca şi cum ar apăra viaţa tatălui său şi prezenţa lui în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit!

Un murmur de încuviinţare, posomorît şi hotărît urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mîini capul bătrînului şi, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcîndu-i braţele şi umblînd cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă ca şi cînd s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de faţă găurile ei

însîngerate şi spuse:

— Iată drapelul nostru!

III

GAVROCHE AR FI FĂCUT MAI BINE SĂ PRIMEASCĂ CARABINA LUI ENJOLRAS

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup. Şase oameni făcură o targă din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceştia, cu totul absorbiţi de pioasa lor faptă, nu se mai gîndeau la primejdia în care se aflau.

Cînd trecură cu cadavrul pe lîngă Javert, rămas nepăsător ca pînă acum, Enjolras zise spionului:

— Îţi vine rîndul şi ţie.

În timpul acesta, micului Gavreche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămase de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată:

— Băgaţi de seamă!

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră în goană din cîrciumă. Era prea tîrziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rînduri strînse

baionete ce scînteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalţi la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalţi prin deschizătură, împingînd înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, cînd fluviul se ridică la nivelul digului şi cînd apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintîi soldat din gardă care intra şi, punîndu-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovituţă de baionetă. Un altul îl trîntise la pămînt pe Courfeyrac, care striga: „Ajutor!” Cel mai înalt dintre toţi, un fel de uriaş, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în braţele lui mici puşca cea mare a lui Javert, ochi cu hotărîre în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în rîs şi ridică baioneta asupra copilului. Înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, puşca scăpă din mîinile soldatului; un glonţ îl lovise drept în frunte şi căzu pe spate. Un al doilea glonţ îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, şi-l trînti la pămînt.

Trăsese Marius în clipa cînd intrase în baricada.

IV

BUTOIUL CU PULBERE

Marius ascuns în cotul străzii Mondétour, fusese de faţă la începuturile luptei, nehotărît şi înfiorat. Totuşi, nu se putuse împotrivi multă vreme acelei ispite misterioase şi atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. În faţa primejdiei ce se apropia, în faţa morţii de taină întunecată a domnului Mabeuf, în faţa lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigînd „Ajutor”, în faţa viteazului copil ameninţat, în faţa prietenilor săi, care trebuiau ajutaţi sau răzbunaţi, nu mai stătuse pe gînduri şi se aruncase în luptă cu pistoalele în mîini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împuşcăturilor, la strigătele soldaţilor răniţi, asediatorii se aruncaseră pe întărituri, pe al cărei vîrf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulţi la număr, soldaţi din garda municipală, soldaţi de infanterie, soldaţi din garda naţională, toţi cu puştile în mîini. Stăpîneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei. Ca şi cînd ar fi stat în cumpănă, temîndu-se de vreo capcană. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torţei nu lumina decît baionetele, chipiurile şi partea de sus a feţelor neliniştite şi întărîtate.

Marius nu mai avea arme, îşi aruncase

pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lîngă uşă, butoiaşul cu pulbere.

Pe cînd se întorcea pe jumătate, uitîndu-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. În clipa în care se pregătea să tragă, o mînă se lipi de capătul ţevii şi o astupă. Era tînărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonţul porni, străpunse mîna, şi poate şi pe lucrător, căci el căzu. Dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăriei şi mai degrabă erau întrezărite decît văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întîmplase. Zărise totuşi nelămurit, ţeava de puşcă îndreptată spre el şi mîna care o astupase; auzise împuşcătura.

Dar în clipe ca acelea, tot ceea ce vezi pîlpîie, tremură şi dispare iar. Nimic nu e în stare să te oprească. Te simţi împins tot mai mult spre haos şi totul e învăluit în neguri.

Răsculaţii, surprinşi, dar nu înspăimîntaţi, se regrupaseră. Enjolras strigase: „Staţi, nu trageţi la întîmplare!” Într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alţii. Cei mai mulţi se urcaseră la fereastra primului etaj şi la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărîţi, ca Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire şi Combeferre, se lipiseră îndîrjiţi cu spatele de casele din fund şi, fără nici o adăpostire, făceau faţă rîndurilor de soldaţi şi de oameni din gardă care invadaseră baricada.

Toate acestea se petrecuseră fără grabă, cu acea gravitate stranie şi ameninţătoare de dinaintea luptei.

Amîndouă părţile se luau la ochi, cu puştile aproape piept la piept; erau atît de aproape unii de alţii, încît şi-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. În clipa cînd prima scînteie era gata să scapere, un ofiţer cu apărătoare de oţel la gît şi cu epoleţi mari îşi întinse sabia şi spuse;

— Jos armele!

— Foc! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în acelaşi timp şi totul se învălui în fum.

Un fum acru şi înăbuşitor, în ceaţa căruia se tîrau cu gemete slabe şi surde muribunzi şi răniţi.

Cînd fumul se risipi, au apărut de amîndouă părţile combatanţii cu şirurile rărite, dar pe acelaşi loc, încărcîndu-şi în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga:

— Fugiţi, sau arunc baricada în aer!

Toate capetele se întoarseră spre partea de unde venise acel strigăt.

Marius intrase în sala de jos, luase butoiaşul cu pulbere, apoi folosindu-se de fum şi de ceaţa întunecată care umplea baricada, se strecurase de-a lungul ei pînă la grămada de pietre în care era înfiptă torţa. O smulse de la

locul ei, aşeză acolo o grămadă de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită. Marius le săvîrşise pe toate cît ai clipi din ochi; iar acum toată lumea, ostaşi din garda naţională, din cea municipală, ofiţeri, soldaţi, grămădiţi la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniţi la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torţa în mînă, cu faţa smeadă luminată de o hotărîre neînduplecată, înclina flacăra torţei spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi strigă cuvintele înspăimîntătoare:

— Fugiţi, sau arunc baricada în aer!

Chipul lui Marius pe baricadă, după acela al bătrînului octogenar, era viziunea tinerei revoluţii, după apariţia celei de altădată,

— Arunci în aer baricada, zise un sergent, şi pe tine împreună cu ea.

Marius răspunse:

— Şi pe mine cu ea!

Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.

Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, părăsindu-şi morţii şi răniţii, se retraseră, unii peste alţii şi-n dezordine, spre capătul străzii, unde se pierdură din nou în întuneric. Fugiră pînă la unul. Baricada era eliberată.

V

SFÎRŞITUL VERSURILOR LUI JEAN

PROUVAIRE

Cu toţii se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gîtul lui.

— Iată-te!

— Ce noroc! exclamă Combeferre.

— Ai venit la vreme! făcu Bossuet.

— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.

— Fără dumneavoastră aş fi păţit-o! adăugă Gavroche.

Marius întrebă:

— Unde e şeful?

— Şeful eşti tu, spuse Enjolras.

Toată ziua capul lui Marius fusese o vatră de jăratec, acum era un vîrtej. Vîrtejul acesta care îl cuprinsese i se părea că vine din afară şi îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viaţă. Cele două luni atît de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfîrşeau în acea prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul ca ajunsese şef de răsculaţi, toate i se păreau un vis urît. Trebuia să facă o sforţare pentru a-şi aminti că ceea ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puţin pentru a putea şti că nimic nu e mai aproape să ţi se întîmple decît ceea ce ţi se pare cu neputinţă, şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de faţă la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înţelegea.

În ceaţa care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert. Legat de stîlp, Javert, în tot timpul atacului nici nu clipise din ochi şi se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu măreţia unui judecător. Marius nici nu-l văzu.

Între timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Se auzeau umblînd şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri, înainte de a năvăli din nou asupra acelei redute de necucerit. Răzvrătiţii puseseră santinele, şi cîţiva dintre ei, studenţi în medicină, se grăbiseră să panseze pe răniţi.

Fuseseră scoase afară din cîrciumă toate mesele, rămînînd numai două: una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea Mabeuf; răsculaţii le folosiseră la baricadă şi le înlocuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele fură întinşi răniţii. Cît despre cele trei sărmane făpturi omeneşti care locuiau la *Corint,* nimeni nu ştia ce se întîmplase cu ele. Pînă la sfîrşit le găsiră ascunse în pivniţă.

O emoţie cumplită sfîşiase inimile tuturor şi întunecase bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre răzvrătiţi lipsea. Şi cine? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji: Jean Prouvaire. Îl căutară printre răniţi, nu era. Îl căutară printre morţi, nu era.

Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras:

— L-au prins pe prietenul nostru. Dar şi noi avem în mîna noastră pe un agent al lor. Ţii să moară acest spion?

— Da, răspunse Enjolras, dar ţin mai mult să-l scap cu viaţă pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrece în sala de jos, lîngă stîlpul lui Javert.

— Ei bine, reluă Combeferre, îmi pun batista în vîrful bastonului şi mă duc, în solie, să le ofer pe omul lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă! îl făcu atent Enjolras, punîndu-i mîna pe braţ.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înţeles.

Se auzi o voce bărbătească strigînd:

— Trăiască Franţa! Trăiască viitorul!

Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.

Sclipi un fulger şi se auzi o detunătură.

Se făcu din nou tăcere.

— L-au ucis! strigă Combeferre.

Enjolras îl privi pe Javert şi-i spuse:

— În clipa aceasta prietenii tăi te-au împuşcat.

VI

AGONIA MORŢII DUPĂ AGONIA VIEŢII

O caracteristică a acestui fel de război e că

atacul baricadelor se dă totdeauna din faţă şi că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă poziţiile, fie că se tem de trupe ascunse la pîndă, fie că nu se încumetă să se aventureze pe străzi întortocheate. Toată atenţia răzvrătiţilor s-a îndreptat spre baricada cea mare, care, fireşte, era punctul cel mereu ameninţat şi unde, fără greş, trebuia să reînceapă lupta. Marius cu toate acestea, se gîndi şi la baricada cea mică şi se duse acolo. Era pustie şi păzită doar de lampionul care se clătina între pietrele caldarîmului. De altfel în ulicioara Mondétour, ca şi la răspîntiile la Petite-Truanderie şi Cygne domnea cea mai adîncă linişte,

Tocmai dnd Marius, după ce-şi făcuse inspecţia, se pregătea să plece, îşi auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.

— Domnule Marius!

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Glasul acesta nu mai era acum decît o suflare.

Privi în jurul său şi nu mai văzu pe nimeni

Marius crezu, că se înşelase şi că era numai o părere născocită de mintea lui printre realităţile uluitoare ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede: se uită şi nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se apleca şi văzu în întuneric o formă omenească tîrîndu-se spre el. Se tîra pe caldarîm şi vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluşi o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale şi ceva ce semăna cu o baltă de sînge.

Marius întrezări o faţă palidă care se ridica spre el.

— Nu mă recunoşti?

— Nu.

— Éponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbăteşti.

— Cum ai ajuns aici? Ce faci acolo?

— Mor, îi spuse ea.

Sînt cuvinte şi întîmplări care trezesc şi pe cei mai copleşiţi. Marius strigă ca tresărind din somn:

— Eşti rănită! Stai puţin, să te duc în sală. Să te panseze. E grav? Cum să te iau ca să nu-ţi fac rău? Unde te doare? Ajutor! Doamne-Dumnezeuie! Ce căutai aici? Şi încercă să-şi treacă braţul sub ea ca s-o ridice.

Ridicînd-o, îi atinse mîna,

Ea dădu un strigăt slab.

— Te-a durut? întrebă Marius.

— Puţin,

— Nu ţi-am atins decît mîna.

Ea îşi ridică mîna spre ochii lui, şi Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.

— Dar ce ai la mînă? spuse el.

— E străpunsă.

— Străpunsă?

— Da.

— De ce?

— De un glonţ.

— Cum?

— N-aţi văzut o puşcă îndreptîndu-se spre dumneavoastră?

— Da, şi o mînă care i-a astupat ţeava,

— Eu eram.

Marius se cutremură.

— Ce nebunie! Biata copilă! Dar cu atît mai bine. Dacă nu-i decît asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonţ în palmă.

Ea şopti:

— Glonţul a trecut prin palmă, dar mi-a ieşit prin spate. Degeaba mă luaţi de aci. O să vă spun cum mă puteţi pansa mai bine ca un doctor. Aşezaţi-vă lîngă mine, pe piatra asta.

El îi dădu ascultare; ea îşi puse capul pe genunchii lui Marius şi, fără să-l privească, zise:

— O, ce bine! Ce bine mă simt! Uite! Nu mă mai doare! Tăcu o clipă, apoi îşi întoarse anevoie faţa şi se uită la Marius. Ştiţi ceva,

domnule Marius? De cîte ori intraţi în grădina aceea, eu sufeream puţin… era o prostie, de vreme ce eu vă arătasem casa, şi apoi, la urma urmei, trebuia să-mi spun că un tînăr ca dumneavoastră… Tăcu o clipă şi, trecînd peste şirul întunecat al gîndurilor care se desfăşurau în mintea ei, reluă cu un surîs sfîşietor: Sînt urîtă, nu-i aşa? Apoi urmă: Vă daţi seama, sînteţi pierdut! Nimeni n-are să mai poată ieşi din baricadă. Eu v-am adus aici, şi iată… O să muriţi. Nu-mi pare rău. Şi totuşi, cînd am văzut că vă lua la ochi, am pus mîna pe gura ţevii. Ce caraghios! Voiam să mor înaintea dumneavoastră! Cînd m-a lovit glonţul, m-am tîrît pînă aici, nu m-au văzut, nu m-au ridicat. Vă aşteptam şi-mi spuneam: „Nu mai vine odată?” Oh, dacă aţi şti! Îmi muşcam buza. Mă durea aşa de tare… Acum mi-e bine. Vă aduceţi aminte de ziua cînd am intrat în camera dumneavoastră şi cînd m-am privit în oglindă? Şi de ziua cînd v-am întîlnit pe bulevard lîngă spălătorese? Cum cîntau păsărelele! Nu e mult de-atunci. Mi-aţi dat cinci franci. Eu v-am spus: „N-am nevoie de banii dumneavoastră”. Aţi ridicat cel puţin banii de pe jos? Nu sînteţi bogat. Nu m-am gîndiţ să vă spun să-i ridicaţi. Era o zi cu soare, nu era frig. Vă amintiţi, domnule Marius? Oh, sînt fericită! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav şi sfîşietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, îşi apăsa

mîna străpunsă pe piept, unde era o altă gaură din care ţîşnea din cînd în cînd un val de sînge, cum ţîşneşte vinul dintr-o vrană deschisă.

Marius se uita la această fiinţă nenorocită cu o compătimire adîncă.

— Oh, reluă ea deodată, iar începe! Mă înăbuş!

Îşi apucă bluza şi şi-o muşcă; picioarele i se întindeau ţepene pe pavaj.

În clipa aceasta, glasul de cocoşel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-şi încărca puşca şi cînta vesel cîntecul aşa de popular pe-atunci:

„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim! Hai să fugim! Hai să fugim!

Éponine îşi săltă capul şi ascultă; apoi şopti:

— El e! Şi întorcîndu-se spre Marius: Fratele meu e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale? întrebă Marius, care se gîndea cu toată amărăciunea şi durerea inimii sale la obligaţiile faţă de Thénardier, pe care tatăl său i le lăsase moştenire. Cine e fratele dumitale?

— Băiatul.

— Cel care cîntă?

— Da.

Marius făcu o mişcare.

— Oh! Nu plecaţi! se rugă ea. N-o să mai dureze

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab şi întretăiat de sughiţuri. Din cînd în cînd era întrerupt de un horcăit. Îşi apropia cît putea mai mult faţa de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată:

— Ascultaţi. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese să o pun la poştă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtaţi pică, în curînd o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa? Iată scrisoarea!

Apucă cu înfrigurare mîna lui Marius cu mîna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mîna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius simţi acolo, în adevăr, o hârtie.

— Luaţi-o! spuse ea.

Marius luă scrisoarea.

Ea făcu un semn de mulţumire.

— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiţi-mi…

Şi se opri.

— Ce? întrebă Marius.

— Făgăduiţi-mi!

— Îţi făgăduiesc!

— Făgăduiţi-mi să mă sărutaţi pe frunte după ce voi muri. O să simt.

Îşi lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius şi pleoapele i se închiseră. Marius crezu că bietul ei suflet o părăsise. Éponine zăcea nemişcată. Deodată, în clipa cînd Marius o socotea adormită pentru vecie, deschise încet ochii în care se oglindea adîncul întunecat al morţii şi spuse cu un glas a cărui blîndeţe părea că vine din altă lume:

— Şi-apoi, domnule Marius, cred că eram puţin îndrăgostită de dumneavoastră.

Mai încercă o dată să surîdă şi îşi dădu sufletul.

VII

GAVROCHE PRICEPUT CALCULATOR AL DISTANŢELOR

Marius îşi ţinu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învineţită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare faţă de Cosette. Era un rămas bun îngîndurat şi blînd faţă de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luînd scrisoarea pe care i-o dăduse Éponine. Presimţise o întîmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o afle. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gîndea să desfacă scrisoarea şi s-o citească. O aşeză uşor pe Éponine din nou pe pămînt şi se depărtă. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească

scrisoarea în faţa acelui trup neînsufleţit. Se apropie de o lumînare din sala de jos. Era un bileţel îndoit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna:

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy, la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16".

Desfăcu pecetea şi citi:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.

Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Peste opt zile vom la Londra.

Cosette. 4 iunie."

Atît de nevinovată era dragostea aceasta, încît Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.

Cele întîmplate pot fi spuse în cîteva cuvinte. Éponine le făcuse pe toate. După seara de 3 iunie, îşi pusese în gînd două lucruri: să zădărnicească urzelile tatălui său şi ale bandiţilor asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrenţele de pe ea cu primul derbedeu întîlnit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeieşte în timp ce Éponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean pe Champs-de-Mars, sfatul şi îndemnul: „Mută-te!". Jean Valjean se

întorsese în adevăr acasă şi spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară şi ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme-Armé. Săptămîna viitoare vom fi la Londra.” Cosette, doborîtă de această lovitură neaşteptată, îi scrisese în grabă cîteva rînduri lui Marius. Dar cum să ducă scrisoarea la poştă? Ea nu ieşea niciodată singură, şi Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranţă scrisoarea domnului Fauchelevent. În neliniştea aceasta Cosette o zărise prin grilaj pe Éponine în haine bărbăteşti, care dădea tîrcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tînărul lucrător”, îi dăduse cinci franci, spunîndu-i: „Du numaidecît scrisoarea aceasta la adresa ei”. Éponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius nu pentru a-i da scrisoarea, ci – lucru pe care orice inimă geloasă şi îndrăgostită l-ar înţelege – „numai aşa de curiozitate”. Acolo îl aşteptase pe Marius, sau cel puţin pe Courfeyrac, tot numai „aşa”. Cînd Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade”, un gînd îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta şi să-l împingă în ea şi pe Marius. Îl urmase pe Courfeyrac, văzuse locul unde se ridica baricada şi, încredinţată – deoarece Marius nu primise nici o înştiinţare, iar ea oprise scrisoarea – că la căderea nopţii el va veni la întîlnirea din fiecare seară, se dusese în strada

Plumet, îl aşteptase acolo pe Marius şi îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă. Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius cînd n-o va mai găsi pe Cosette şi nu se înşela.

Apoi se întoarse şi ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care tîrăsc în moartea lor fiinţa iubită, spunînd: „Nimeni nu-l va avea!”

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. Îl iubea deci! O clipă se gîndi că nu mai trebuia să moară. Apoi îşi spuse. „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, şi bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic.” Visătorii ca Marius sînt supuşi acestor descurajări supreme, care duc la hotărîri deznădăjduite. Povara vieţii e neîndurătoare, moartea e mai uşoară. Atunci se gîndi că îi mai rămîn două datorii de îndeplinit: s-o înştiinţeze pe Cosette despre moartea lui, trimiţîndu-i un ultim rămas bun, şi să-l salveze de la prăbuşirea de neînlăturat, care se pregătea, pe acest biet copil, fratele Époninei şi fiul lui Thénardier. Avea la el un carnet, acelaşi în care aşternuse atîtea gînduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie şi scrise cu creionul aceste cîteva rînduri:

„Căsătoria noastră era cu neputinţă. Am

cerut bunicului meu încuviinţarea şi el a refuzat. Eu sînt sărac şi tu la fel. Am alergat acasă la tine şi nu te-am mai găsit. Ştii cuvîntul pe care ţi-l dădusem. Îl ţin. Mor. Te iubesc. Cînd vei citi aceste rînduri, sufletul meu se va întoarce lîngă tine şi-ţi va zîmbi.”

Neavînd cu ce pecetlui scrisoarea, se mulţumi s-o îndoaie în patru şi puse această adresă:

„*Domnişoarei Cosette Fauchelevent, la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.*”

După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gînduri, îşi scoase din nou carnetul, îl deschise şi scrise cu acelaşi creion, pe prima pagină, aceste patru rînduri:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu faţa lui veselă şi credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne-Dumnezeule, fără dumnea-voastră eram

pierdut!

— Vezi scrisoarea asta?

— Da.

— Ia-o! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit începu să se scarpine pe după ureche) şi mîine dimineaţă o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette la domnul Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Viteazul copil răspunse:

— Bine, dar pînă atunci vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decît în zorii zilei şi nu va putea să cadă decît cel mult mîine la amiază.

Asediatorii dăduseră în adevăr un nou răgaz baricadei.

Era la mijloc una din acele pauze care intervin adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.

— Ei bine, făcu Gavroche, dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mîine dimineaţă?

— Va fi prea tîrziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei putea ieşi. Du-te numaidecît!

Gavroche nu găsi nici un răspuns; sta pe loc, nehotărît şi scărpinîndu-se trist după ureche. Deodată, cu una din mişcările lui de fiinţă zburătoare, luă scrisoarea:

— Bine! spuse el.

Şi plecă alergînd prin ulicioara Mondétour.

Lui Gavroche îi venise deodată un gînd care îl şi hotărî, dar pe care nu-l spusese, de teamă că Marius să nu se împotrivească.

Iată gîndul acesta:

„Abia e miezul nopţii, strada l'Homme-Armé nu e departe, mă duc să duc scrisoarea de îndată şi am să fiu înapoi la vreme”.

CARTEA A CINCISPREZECEA

STRADA L'HOMME-ARMÉ

I

SUGĂTOAREA TRĂDĂTOARE

Ce înseamnă zvîrcolirile unui oraş pe lîngă răzvrătirile unui suflet? Omul e mai adînc decît poporul. În acea clipă, Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimîntătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpăstii fără fund. Tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Cîteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiinţa lui se învăluiseră dintr-o

dată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, se putea spune: Două puteri stau faţă-n faţă. Îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trîntă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt? Cine va învinge?

În ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoţit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Armé. O întîmplare neprevăzută îl aştepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de cînd trăiau unul lîngă altul voinţa Cosettei şi voinţa lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă ţintă. De o parte împotrivirea faţă de o propunere, de cealaltă hotărîre nestrămutată. Sfatul neaşteptat: „Mută-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase pînă într-atît încît îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette a fost nevoită să se supună.

Amîndoi sosiseră în strada l'Homme-Armé fără să-şi descleşteze dinţii şi fără să-şi spună un cuvînt, adîncit fiecare în grijile sale proprii. Jean Valjean atît de neliniştit, încît nu vedea tristeţea Cosettei, Cosette atît de tristă, încît nu vedea neliniştea lui Jean Valjean.

Jean Valjean luase cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile de pînă atunci. Se gîndise că ar fi fost cu putinţă să nu se mai întoarcă în strada Plumet şi nu

putea nici s-o lase pe Toussaint singură, nici să-i dezvăluie taina lui. De altfel, o simţea credincioasă şi sigură. De la slugă la stăpîn trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca şi cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gîngăvind şi în graiul ei de ţarancă din Barneville: „Eu sînt în fel şi fel; trebăluiesc ce-mi dă, nu mă amestec în tărîţe...” (Aşa sînt eu; îmi fac treaba mea; celelalte nu mă privesc.)

Cu prjlejul acestei plecări din strada Plumet – care semăna cu o o fugă – Jean Valjean nu luase nimic altceva decît micul cufăraş cu arome, botezat de Cosette *inseparabilul.* Cuferele ar fi trebuit duse de hamali, şi hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la poarta din strada Babylone şi plecaseră.

Cu mare greutate îi dăduse Jean Valjean lui Toussaint învoirea de a împacheta puţină rufărie, cîteva haine şi unele lucruri de toaletă. Cosette nu-şi luase decît hîrtia de scris şi mapa cu hîrtie sugătoare.

Pentru a spori taina acestei plecări, Jean Valjean făcuse în aşa fel încît să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decît în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să scrie biletul către Marius. Cînd ajunseră în strada l’Homme-Armé se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuinţa din strada l’Homme-Armé, într-o

curte din fund, la etajul al doilea, era alcătuită din două camere de culcare, o sufragerie şi o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruţă de scînduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată anticameră şi despărţea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuinţă.

Aşa e firea omului: se potoleşte aproape tot atît de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada l'Homme-Armé, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sînt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrîurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simţi că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, atît de strîmtă încît e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stîlpi de-a curmezişul; mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frămîntările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o sută de ani şi care tac ca nişte bătrîne ce sînt. În această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsuflă uşurat. Cum mai putea fi găsit aici?

Prima lui grijă fu să-şi pună *inseparabilul* lîngă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte; putem

adăuga: noaptea te linişteşte. A doua zi dimineaţa se deşteptă aproape vesel. Sufrageria urîtă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atîrna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi cîteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Într-unul din acele pachete se zărea printr-o ruptură a hîrtiei, uniforma de guard naţional a lui Jean Valjean.

Cosette ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decît seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo pînă colo, găsindu-şi felurite treburi prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara lui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mîncase cu poftă o aripă de pui, înseninîndu-se treptat. Stătea cu coatele sprijinite de masă şi simţea cum liniştea pune tot mai mult stăpînire pe el.

În timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rânduri, glasul gîngav al lui Toussaint, care îi spunea: „Domnule, e zarvă mare, în Paris se lasă cu răzmeriţă”. Dar, adîncit în tot felul de gînduri care-l frămîntau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o

auzise.

Se ridică şi începu să se plimbe de la fereastră la uşă şi de la uşă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

Pe măsură ce se liniştea, îi răsărea din nou în minte grija lui de căpetenie, Cosette. Nu doar că l-ar fi îngrijorat acea migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tînără, un nor trecător care se risipeşte grabnic, într-o zi sau două; dar se gîndea la viitor şi, ca de obicei, se gîndea cu duioşie. La urma urmei, nu vedea nici o piedică pentru ca viaţa lor fericită să-şi reia cursul. Sînt ceasuri cînd toate par cu neputinţă, alteori totul pare uşor. Jean Valjean era într-unul din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune şi contrast care este însuşi fondul naturii şi pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. În strada liniştită în care se adăpostise, Jean Valjean se desprindea de tot ceea ce îl neliniştise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atîta întuneric, începuse să zărească acum puţin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plumet fără încurcături şi piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înţelept să părăsească ţara, chiar pentru cîteva luni, şi să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franţa, a fi în Anglia, îi era totuna, numai s-o aibă pe Cosette lîngă el. Cosette era ţara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gîndul că el poate nu era

de ajuns pentru fericirea Cosettei, gîndul acesta, care altădată îi pricinuise zbucium şi nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conştiinţa durerilor lui trecute şi se afla într-o stare de optimism deplin. Fiindcă era lîngă el, Cosette i se părea a lui; o iluzie optică pe care toată lumea a încercat-o. Acum pregătea în gînd, cu tot felul de înlesniri posibile plecarea în Anglia împreună cu Cosette şi, în depărtările visului, îşi vedea fericirea reclădindu-se oriunde.

În timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea lui întîlni deodată un lucru ciudat.

Zări în faţa lui, în oglinda înclinată care atîrna deasupra bufetului, şi citi limpede aceste patru rînduri:

„*Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.*

Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Peste opt zile vom la Londra.

Cosette. 4 iunie."

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în faţa oglinzii şi, stăpînită de liniştea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-şi dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugătoare, pentru a le usca, cele

patru rînduri scrise de ea şi încredinţate tînărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugătoare. Oglinda răsfrîngea rîndurile scrise.

Era ceea ce în geometrie se numeşte imagine simetrică; astfel încît scrisul inversat pe sugătoare se răsfrîngea în oglindă îndreptat, înfăţişîndu-se în starea lui de la început; Jean Valjean avea în faţa ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu şi fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rînduri, dar nu-şi crezu ochilor. Era ca şi cînd ele ar ft apărut în lumina de fulger. O halucinaţie. Un lucru absurd. Nu se putea.

Puţin cîte puţin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei şi se trezi la realitate. Luă sugătoarea şi spuse: „Aici e tot secretul”. Cercetă cu înfrigurare cele patru rînduri întipărite pe sugătoare; răsturnarea literelor făcea din ele o mîzgălitură ciudată şi nu le găsi nici un înţeles. Îşi spuse: „Scrisul acesta nu înseamnă nimic, nu scrie nimic”. Şi răsuflă adînc, cu o uşurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de a fi epuizat toate iluziile. Ţinea sugătoarea în mînă şi o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să rîdă de halucinaţia care îl amăgise. Deodată privirea îi căzu din nou pe oglindă şi încă o dată avu aceeaşi

vedenie. Cele patru rînduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. De astă dată nu mai era un miraj. Revenirea acelei vedenii era o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. Înţelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugătoarea din mînă şi se prăbuşi în fotoliul de lîngă bufet, cu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. Îşi spuse că nu mai rămînea o îndoială şi că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna; acele cuvinte le scrisese Cosette cuiva. Atunci îşi auzi sufletul sălbăticit din nou, scoţînd din umbră un răcnet. Încercaţi să smulgeţi leului cîinele pe care îl ţine în peştera lui.

Lucru ciudat şi trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei; hazardul trădător i-o adusese lui Jean Valjean înainte de a o înmîna lui Marius.

Pînă în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborît de suferinţă. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nici o lovitură a nenorocului nu-l cruţase; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările şi tot dispreţul societăţii, pusese stăpînire şi se îndîrjise împotriva lui. Dar nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Îndurase, ori de cîte ori a trebuit, orice violenţă, îşi jertfise drepturile lui de om cucerite prin luptă, îşi dăruise libertatea, îşi riscase viaţa, pierduse totul, suferise totul şi rămăsese dezinteresat şi stoic în aşa măsură, încît în unele clipe l-ai fi putut crede străin de

el însuşi, ca un martir. Conştiinţa sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască adevărul: de data aceasta îşi pierduse curajul.

Din toate chinurile la care fusese supus în lunga mucenicie la care îl osîndise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strîns într-un asemenea cleşte, încerca tulburarea tainică a tuturor simţirilor care dormeau în el. Simţi zvîcnirea unei fibre necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, e pierderea fiinţei iubite!

Jean Valjean, bietul bătrîn, n-o iubea desigur pe Cosette altfel decît un tată; dar cum am arătat mai sus, în golul vieţii lui, această iubire părintească cuprinsese toate iubirile; o iubea pe Cosette ca pe copilul său, o iubea ca pe o mamă şi o iubea ca pe o soră. Cum nu avusese niciodată o amantă nici soţie, şi cum natura e un creditor care nu îngăduie nici un protest, acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neştiut, fără prihană din pricina neprihănitei lui orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc; mai mult un instinct decît un sentiment, mai mult un farmec decît un instinct, nesimţit şi nevăzut, dar adevărat – iubirea căreia nu i se spune decît astfel, făcea şi ea parte din

nemărginita şi duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat şi neatins de mîna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nici o căsătorie nu era cu putinţă între ei; nici măcar aceea a sufletelor, şi totuşi e sigur că ursita îi însoţise. În afară de Cosette, adică în afară de un copil, Jean Valjean nu cunoscuse în lunga sa viaţă nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile şi iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanţe de verde care se suprapun, verdele fraged peste verdele întunecat, sumbru ca pe frunzele plantelor de iarnă şi din sufletele bărbaţilor trecuţi de cincizeci de ani.

Într-un cuvînt, şi am spus-o nu numai o dată, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmăşag de simţiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobişnuit, întruchipat din bunicul, din fratele şi din soţul care se contopeau în Jean Valjean; părinte care era şi mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria şi raiul.

De aceea, cînd văzu că totul se sfîrşise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că îi scăpa din mîini, că nu mai era decît un nor, decît un talaz; cînd avu în faţa ochilor adevărul zdrobitor şi de netăgăduit, că un altul e alesul

inimii ei, altul este dorinţa vieţii ei, cînd nu mai putu pune nimic la îndoială, îşi zise: „Are un iubit, eu nu-i sînt decît tatăl! Eu nu mai sînt pe lume!” Cînd nu mai putu să se îndoiască, cînd îşi spuse: „Va pleca de la mine!”, durerea pe care o simţi trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici! Şi la ce? Pentru nimic! Atunci, după cum am spus-o, avu din creştet pînă-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simţi pînă şi în fiecare fir de păr, uriaşa trezire a egoismului şi toată fiinţa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sînt unele prăbuşiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura şi fărîma unele temelii adînci, care sînt uneori omul însuşi. Durerea, cînd ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forţelor conştiinţei. Acestea sînt răspîntii primejdioase. Puţini dintre noi ies din ele asemenea lor înşişi şi neclintiţi faţă de datoria lor. Cînd limita suferinţei e depăşită, virtutea cea mai statornică îşi pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugătoarea şi se convinse încă o dată; rămase aplecat şi ca împietrit, cu privirea aţintită asupra celor patru rînduri neîndurătoare; şi în el se lăsă o negură atît de deasă, încît îi păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire peste învolburarea gândurilor, cu acea linişte aparentă şi înspăimîntătoare, care a ajuns pînă

la nemişcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască; îşi aminti de temerile din vara trecută, risipite atît de uşuratic; recunoscu prăpastia; era aceeaşi, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adîncul ei.

Lucru cumplit şi uimitor: se prăbuşise fără să-şi dea seama. Toată lumina vieţii lui pierise, pe cînd credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înţelese îndată. Apropie anumite întâmplări, anumite date, anumite îmbujorări şi anumite palori ale Cosettei şi îşi spuse: „El e”. Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-şi greşeşte niciodată ţinta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoştea numele, dar găsi îndată omul. Îi apăru limpede în fundul necruţătoarei evocări a amintirii, plimbăreţul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri uşoare, acel pierde-vară romanţios, nătărăul, mişelul acela, căci este o mişelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lîngă ele un tată care le iubeşte.

După ce se încredinţă că în miezul acestei situaţii era tînărul acela şi că totul venea de la el, iată că Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atîta să-şi lumineze sufletul, omul care făcuse atîtea sforţări pentru a topi toată viaţa, toată mizeria şi toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuşi şi zări acolo un

strigoi: Ura.

Durerile mari sînt istovitore. Îţi taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibăreşte suferinţa simte că ceva îl părăseşte. În tinereţe ivirea ei e tristă, mai tîrziu e înspăimîntătoare. Vai! Dacă atunci cînd sîngele e fierbinte, cînd părul e negru, cînd capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, cînd fuiorul soartei e încă aproape întreg, cînd inima, plină de dragoste pătimaşă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, cînd omului îi mai e dat răgazul de a-şi îndrepta greşelile, cînd toate femeile îl înconjoară, şi toate zîmbetele, şi tot viitorul, cînd toată zarea e deschisă şi puterea vieţii întreagă, dacă şi atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrîneţe, cînd anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul de amurg, cînd încep să se zărească stelele mormîntului!

În timp ce sta dus pe gînduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică şi o întrebă:

— În ce parte e? Ştii?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decît:

— Poftim?

Jean Valjean continuă:

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?

— Ah! Da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mişcare automată, pornită fără ştirea noastră din străfundul cel mai adînc

al gîndurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de puteri, fără îndoială, de care abia îşi dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se aşezase pe stîlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II

ŞTRENGARUL, DUŞMAN AL LUMINILOR

Cîtă vreme trecu astfel? Care au fost fluxurile şi refluxurile acestei tragice meditaţii?

Îşi veni în fire? Rămase copleşit sub povară? Să fi fost lovitura atît de grea, încît îl zdrobise cu totul? Se putea încă ridica şi găsi un punct de sprijin în conştiinţa lui? Poate că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Cîţiva cetăţeni îngrijoraţi, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare îşi poartă grija lui în vremuri de restrişte. Lampagiul de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul din faţa porţii cu nr. 7 şi plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat ca nu-i om viu. Stătea

acolo, aşezat pe piatra de la poartă, încremenit în deznădejde, ca o arătare de gheaţă. Se auzea clopotul de alarmă şi zgomote nedesluşite ca de furtună. La zbuciumul clopotului şi la vuietul răscoalei se adăugă sunetul ornicului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul: ceasul e Dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean; rămase nemişcat. Deodată, aproape în aceeaşi clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale; o a doua urmă şi mai puternică. Era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopţii, Jean Valjean tresări; se ridică, întorcîndu-se înspre partea de unde venea zgomotul; apoi se prăbuşi din nou lîngă stîlp, îşi încrucişă braţele şi capul îi căzu iarăşi încet pe piept.

Şi din nou începu a tăinui cu sine însuşi.

Deodată ridică ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi paşi în apropiere şi, la lumina felinarului care străjuia partea străzii dinspre arhive, zări o faţă palidă, tînără şi plină da voioşie.

Era Gavroche, care ajunsese în strada l’Homme-Armé.

Băieţelul privea pe sus şi părea să caute ceva. Îl vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua

în seamă.

După ce se uită o vreme în sus, îşi îndreptă privirile cu atenţie în jos; ridicîndu-se în vîrful picioarelor, începu să pipăie uşile şi ferestrele de jos ale caselor; toate erau închise, încuiate, ferecate. După ce a cercetat cinci sau şase faţade baricadate astfel, ştrengarul dădu din umeri şi intră în vorbă cu sine însuşi cam în felul acesta:

— Drace!

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar nimănui, se simţi împins să vorbească acestui copil.

— Puştiule, zise el, ce ai?

— Am că mi-i foame, răspunse tăios Gavroche şi adăugă: Puşti eşti dumneata!

Jean Valjean vîrî mîna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită! Pe aici aveţi încă felinare! Nu sînteţi în regulă, dragii mei! Asta se cheamă dezordine. Ia să le spargem!

Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot atît de mare, încît cîţiva cetăţeni, ghemuiţi după perdele în casa din faţă, strigară: „S-a întors ’93!”

Felinarul se clătină şi se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Aşa, uliţă bătrînă, făcu Gavroche, pune-ţi scufia de noapte! Şi întorcîndu-se spre Jean Valjean: Cum îi ziceţi monumentului ăluia uriaş pe care-l aveţi colo, la capătul străzii? Sînt Arhivele, nu? Coloanele ălea barosane, dacă le-am mototoli niţel, ce mai baricadă am face din ele!

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmanul de el, zise cu vocea pe jumătate, vorbind pentru sjne, îi e foame!

Şi îi puse în mînă piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acelui gologan: se uită la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite; se bucurau de o mare faimă; fu încîntat să vadă una de aproape şi exclamă:

— Ia să vedem pataca! Cîteva clipe se uită la ea ca vrăjit, apoi, întorcîndu-se spre Jean Valjean, îi întinse moneda şi îi spuse cu demnitate: Burghezule, prefer să sparg felinare. Luaţi-vă pataca înapoi! Pe mine nu mă cumpără nimeni. O fi avînd ea cinci gheare, dar pe mine nu mă zgîrie.

— Ai mamă? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse:

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, păstrează banul pentru maica-ta.

Gavroche se simţi înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat? spuse el. Nu mi-l daţi ca să nu mai sparg felinarele?

— Sparge cîte vrei.

— Sînteţi un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse piesa de cinci fraci într-unul din buzunare. Încrederea lui crescînd, adăugă: Sînteţi de pe strada asta?

— Da, de ce?

— Aţi putea să-mi arătaţi unde e numărul şapte?

— Ce ai cu numărul şapte?

Aici copilul se opri, temîndu-se că a spus prea mult; îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulţumi să răspundă:

— Aşa!

Un gînd trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului:

— Tu îmi aduci scisoarea pe care o aştept?

— Dumneavoastră! zise Gavroche. Dumneavoastra nu sînteţi femeie.

— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i aşa?

— Cosette… mormăi Gavroche. Da, cred că e chiar numele ăsta caraghios.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o!

— Atunci trebuie să ştiţi că sînt trimis de la baricadă?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche îşi vîrî mîna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hîrtie împăturită în patru.

Apoi salută milităreşte.

— Onorul la depeşă! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace! zise Jean Valjean:

Gavroche ţinea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiţi că e vorba de un bileţel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi respectăm femeile. Noi nu sîntem ca cei din lumea mare, unde domnişorii trimit răvaşe dulci puicuţelor.

— Dă-mi-o!

— Într-adevăr, păreţi un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede!

— Poftiţi! Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi grăbiţi-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cutărică aşteaptă.

Gavroche fu încîntat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă:

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul?

— Ai face o boroboaţă din cele mai mari! strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetăţene!

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau

mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi cînd ar fi făcut o gaură în el, cu iuţeala unui proiectil; uliţa l'Homme-Armé fu din nou tăcută şi pustie; cît ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste cîteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-o dată pe burghezii mînioşi. Gavroche trecea pe strada Chaume.

III

ÎN VREME CE COSETTE ŞI TOUSSAINT DORM

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric, ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredintă că, după cît se părea, Cosette şi Toussaint dormeau. Mîna îi tremura atît de tare, încît trebui să strice trei sau patru beţe pînă să aprindă bricheta *Fumade*; ceea ce făcuse el era un fel de furt. În sfîrşit, aprinse lumînarea, se aşeză

cu coatele rezemate de masă, deschise hîrtia şi citi.

Cînd eşti foarte tulburat nu citeşti, chinuieşti hîrtia pe care o ţii în mînă, o sugrumi ca pe o victimă, o mototoleşti, îţi înfigi în ea unghiile mîniei sau bucuriei tale; te repezi la sfîrşitul ei, sari la început; mintea ţi-e cuprinsă de friguri, înţelege una peste alta cam despre ce e vorba, prinde o parte şi tot restul îl pierde. În biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decît aceste cuvinte:

…„*Mor. Cînd vei citi acestea, sufletul meu va fi lîngă tine.*”

În faţa acestor două rînduri, avu o clipă de ameţeală groaznică; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, ameţit; avea în faţa ochilor lucrul acesta minunat, moartea fiinţei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Aşadar, se sfîrşise. Deznodămîntul sosea mai repede decît ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Fiinţa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voinţă. Fără ca el, Jean Valjean să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, omul „aeela” avea să moară. Poate că şi murise. Înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că

scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineaţă; după cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece şi miezul nopţii n-a mai urmat nimic; baricada nu va fi atacată decît în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „omul acela” e amestecat în viitoarea răscoalei e pierdut; e prins în vîrtej, fără scăpare. Jean Valjean se credea mîntuit. O să fie deci iarăşi singur cu Cosette. Vrăjmaşul dispărea; viitorul începea din nou. N-avea decît să păstreze biletul în buzunar. Cosette nu va şti niciodată ce s-a întîmplat cu „omul acela”. „Ajunge să laşi lucrurile să se împlinească. Nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire!”

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă din nou.

Coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valjean ieşea pe poartă, în uniformă de guard naţional şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurinţă prin vecini cu ce să-şi completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o cartuşieră plină. Se îndreptă spre Hale.

IV

EXCESELE DE ZEL ALE LUI GAVROCHE

În timpul acesta, lui Gavroche i se întîmplase ceva neobişnuit.

După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada Chaume, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes şi, nevăzînd „ţipenie de om”, găsi prilejul bun ca să intoneze toate cîntecele pe care le ştia. Pasul lui, în loc să se încetinească prin cîntec, se iuţea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimîntate aceste cuplete incendiare:

„Bîrfea pe-aleile umbroase
O pasăre pe Atala:
C-ar fi plecat un rus cu ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Spui vorbe, Pierrot, geloase,
Fiindcă-alaltăieri Mila,
În geam bătîndu-mi mă striga.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Stricatele sînt graţioase,
Otrava lor ce mă-mbăta
L-au ameţit şi pe Orfila.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Vreau dragostele năzuroase
Pe Agnès şi pe Paméla,
Pe Lise ce s-a aprins şi ea,
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Văzîndu-ţi haina de mătase,
Tot sufletu-mi, o, Zéila,
În cutele ei se pierdea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Amorul cu mîini luminoase
Îţi pune flori în păr, Lola,
În locul lui m-aş blestema.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Privea-n oglinda cea lucioasă,
Cînd o zării pe Jeana mea,
Şi-acum mi-e inima la ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

În serile misterioase
Cu stelele vorbeam aşa:
Priviţi şi voi la Stela mea:
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.”

Gavroche cînta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcînd strîmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decît găurile unei rufe zdrenţuite în bătaia unui vînt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, nici n-au fost văzute, nici nu se puteau vedea. Sînt şi astfel de bogăţii pierdute.

Deodată se opri.

— Să întrerupem romanţa, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră în fundătura unei porţi mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziţie, adică o fiinţă şi un lucru: lucrul era un cărucior, iar fiinţa era un auvergnat[160] care dormea în el.

Braţele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghemuia pe acest plan înclinat, şi picioarele îi atingeau pămîntul.

Gavroche, cu experienţa sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un beţiv.

Era vreun comisionar din colţ, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sînt de folos nopţile de vară, se gîndi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei”.

Un gînd năstruşnic îi fulgeră prin minte:

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada

160 . Locuitor din provincia Auvergne.

noastră!”

Auvergnatul sforăia.

Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică pe picioare; şi după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul căzuse în mîinile lui Gavroche.

Obişnuit să întîmpine în orice fel neprevăzutul, ştrengarul avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unul din buzunare şi scoase un petic de hîrtie, apoi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher şi scrise:

„Republica franceză,
Primit căruciorul.”

Şi iscăli: *Gavroche.*

Puse hîrtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amîndouă mîinile şi plecă spre Hale, împingînd înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Primejdia era serioasă. La Imprimeria regală se afla un post de santinelă. Gavroche neglijase acest amănunt, postul era ocupat de guarzii naţionali aduşi de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniştită şi capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cîntecul intonat în gura mare erau prea mult pentru nişte străzi

atît de fricoase, care se culcă o dată cu asfinţitul şi care suflă în lumînari devreme. De un ceas, ştrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculiţe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aştepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat al căruciorului întrecu măsura aşteptării şi-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaştere.

— Trebuie să fie o ceată întreagă! spuse el. Să înaintăm cu băgare de seamă.

Era limpede că hidra anarhiei ieşise din ascunzătoarea ei şi-şi făcea de cap prin cartier.

Şi sergentul îndrăzni să iasă din post cu paşi înăbuşiţi.

Deodată, Gavroche, împingînd căruciorul, în clipa cînd era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se pomeni faţă în faţă cu o uniformă, un chipiu, un pampon şi o puşcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite, zise Gavroche, ea e! Salut, ordine publică!

Mirările lui Gavroche erau scurte şi se lămureau repede.

— Unde te duci, pungaşule? strigă sergentul.

— Cetăţene, zise Gavroche, eu încă nu ţi-am zis burghez. De ce mă insulţi?

— Unde te duci, caraghiosule?

— Domnule, reluă Gavroche, poate că ieri ai fost un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineaţă.

— Te întreb unde te duci, derbedeule?

Gavroche i-o întoarse:

— Ce drăguţ vorbeşti. Drept să-ţi spun, nimeni nu ţi-ar da vîrsta pe care o ai. Ar trebui să-ţi vinzi părul cu o sută de franci firul. Ai face rost de cinci sute de franci.

— Unde te duci? Unde te duci? Unde te duci, banditule? Gavroche nu se lăsă intimidat:

— Ce vorbe urîte! Prima oară cînd ţi s-o da să sugi, să te şteargă mai bine la gură!

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticălosule?

— Domnule general, zise Gavroche, mă duc să caut doctorul pentru soţia mea, care e în durerile facerii.

— La arme! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, iată meşteşugul oamenilor tari! Dintr-o ochire, Gavroche îşi dădu seama de situaţie. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

În clipa cînd sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil şi aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie, şi sergentul, lovit drept în pîntece, cădea pe spate în şanţ, în timp ce puşca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieşiră grămadă; împuşcătura stîrni o salvă generală, la întîmplare; oamenii încărcări armele din nou şi începură iarăşi.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ţinu un

sfert de oră şi sparse cîteva ochiuri de geam.

Între timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cît îl ţineau picioarele, se opri la cinci-şase străzi mai departe şi se aşeză gîfîind sub stîlpul de la colţul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puţin, se întoarse înspre partea unde împuşcăturile continuau cu furie, îşi ridică mîna stîngă la înălţimea nasului şi şi-o avîntă de trei ori înainte, pe cînd cu dreapta se lovea în ţeasta capului, mai sus de ceafă; gest atotcuprinzător în care ştrengarul din Paris a concentrat ironia franceză, gest fără îndoială priincios, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară:

„Da, îşi zise el, eu pufnesc, mă strîmb de rîs nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc şi va trebui să fac un ocol. Numai de-aş ajunge la timp la baricadă!”

Şi o luă iarăşi la goană.

„Ei, unde rămăsesem?” spuse el alergînd. Şi începu din nou să-şi cînte cîntecul, pierzîndu-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cîntecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric:

„Mai sînt Bastilii ticăloase,
Dar mîine tot se va schimba
În ordinea de astăzi rea.

O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Nu-mi plac popicele băţoase,
Şi lumea veche va cădea
Cînd va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

O, bun popor cu cîrji gheboase,
Să spargem Luvru-n care, da,
Monarhia se-nzorzona.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Am rupt zăbrele şi mai groase;
Azi Carol cel al zecelea
Se simte rău şi va zbura.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la."

Fapta de armă a postului de pază n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit şi beţivul făcut prizonier. Cel dintîi fu vîrît în depozit şi cel de-al doilea fu, mai tîrziu, urmărit puţin de consiliul de război pentru complicitate. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societăţii.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiţia cartierului Temple, e una din cele mai

groaznice povestiri ale bătrînilor burghezi din Marais, şi în amintirea lor poartă numele: Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

PARTEA A CINCEA

JEAN VALJEAN

CARTEA ÎNTÎI

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

I

ÎNTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE ŞI SCILLA MAHALALEI TEMPLE[161]

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste baricade, amîndouă simboluri sub aspecte

161 . Scilla şi Caribda – stîncă şi vîrtej din strîmtoarea Messinei, între Italia şi Sicilia; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici şi ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreşit victimă celeilalte; de aici expresia „din Scilla în Caribda” (din lac în puţ).

diferite, ale unor întîmplări înfricoşătoare, au ieşit ca din pămînt în timpul răzmeriţei nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.

Se întîmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, împotriva chiar a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznădejdilor, ale duhorilor, ale neştiinţei şi ale întunericului ce o bîntuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun; ochlocraţia[162] se ridică împotriva demosului[163].

Asemenea zile sînt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există şi o parte de sinucidere; cuvintele care vor să fie de ocară, ca: derbedei, golănime, ochlocraţie, gloată, mărturisesc, vai! mai degrabă greşeala privilegiaţilor decît a dezmoşteniţilor.

În ce ne priveşte, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere şi fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adînceşte faptele pe care le exprimă, găseşte adesea, alături de

---

162 . Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă: *ochlos* – gloată şi *cratos* – putere).
163 . Popor (greaca veche).

mizerie, multă măreţie. Atena era o ochlocraţie; Olanda a fost făurită de golănime[164]; mulţimea a salvat nu o dată Roma; şi gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gînditor care să nu fi contemplat uneori măreţiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfîntul Ieronim[165] s-a gîndit la golănimea aceasta şi la toţi aceşti bieţi oameni, la vagabonzii şi nenorociţii din care s-au ridicat apostolii şi martirii, cînd a rostit cuvintele pline de înţeles: *Fex urbis, lex orbis*[166].

Disperarea acestei mulţimi care suferă şi sîngerează, violenţele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sînt însăşi viaţa, toate faptele sale săvîrşite împotriva legilor, constituie lovituri de stat populare şi trebuie înăbuşite. Omul cinstit se devotează mulţimii şi tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu cîtă înţelegere o iartă, în timp ce-i ţine piept! Cît de mult o slăveşte, în timp ce-i stă împotrivă! Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simţi o pornire care-ţi

---

164 . Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al răscoalei Ţărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili şi burghezi din Flandra şi Olanda s-au întrunit la Breda şi au hotărît să lupte pentru înlăturarea inchiziţiei spaniole. Puţin după aceea, o delegaţie s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia îi tratã obraznic pe postulanţi drept *gueux* (calici, golani). Răsculaţii adoptară această insultă ca o denumire cu care se mîndreau.

165 . Scriitor creştin din secolul al IV-lea.

166 . Drojdia cetăţii, legea lumii (lat.).

tulbură convingerile şi aproape că te sfătuieşte să nu mergi mai departe; stăruieşti pentru că trebuie, dar conştiinţa împăcată e tristă şi îndeplinirea datoriei se împleteşte cu o strîngere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit şi aproape cu neputinţă de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simţit sfînta nelinişte a muncii care-şi cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăşi republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuşi.[167]

Cînd nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nici o digresiune. Aşadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenţia cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepţionale, despre care am pomenit şi care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple; niciodată nu le vor uita cei în faţa cărora s-au înălţat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era uriaşă; înaltă de

---

167 . În iunie 1848, de fapt, masele muncitoreşti pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

trei caturi şi lată de şapte sute de picioare[168], închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi; brăzdată de şanţuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriaşă, susţinută de movile de pămînt, care erau şi ele bastioane, cu capete care ieşeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două ieşinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi[169], în fundul faimoasei pieţe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simţi nesfîrşita suferinţă, agonia foburgului în acel ultim ceas cînd deznădejdea se prăbuşeşte în catastrofă. Din ce era făcută baricada? Din prăbuşirea a trei case cu şase etaje, dărîmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvîrşită de toate mîinile, spuneau alţii. Avea înfăţişarea jalnică a tuturor construcţiilor urii: era o ruină. Ai fi putut întreba: cine a clădit aşa ceva? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine: cine a distrus-o? Clocotul improvizase. Iată! Poarta asta! grilajul ăsta! streaşina asta! pervazul ăsta! plita asta sfărîmată! oala asta hîrbuită! Daţi tot! Azvîrliţi tot! Împingeţi, rostogoliţi, săpaţi, decimaţi, răsturnaţi, surpaţi

---

168 . Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.3248 m.

169 . Care, prin proporţiile ei, pare a fi opera unor ciclopi; aceştia erau, după legenda mitologică, nişte uriaşi.

tot! Se însoţeau aici pavajul, piatra de construcţie, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpătînile de varză, cîrpele şi blestemele. Era ceva măreţ şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adîncul. Masa materiei lîngă atom; pereţi smulşi şi străchini sparte; toate cioburile îşi dădeau mîna ameninţătoare: Sisif îşi aruncase stîncă[170], iar Iov[171], hîrbul. Într-un cuvînt: înfiorător! Era Acropola[172] golanilor. Povîrnişul era împiedicat de căruţe răsturnate; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această faţadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă în vîrful grămezii, ca şi cum arhitecţii acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimîntător o notă ştrengărească; îşi întindea oiştea fără hamuri spre un ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion[173] a tuturor revoluţiilor;

---

170 . Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stînca lui Sisif simbolizează o muncă grea şi neproductivă.

171 . Personaj biblic menţionat de Vechiul Testament: un bogătaş arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

172 . Cetăţuia mai multor oraşe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălţime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon şi Erehteion, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

173 . Ossa şi Pelion, munţi în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii,

’93 peste ’89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial[174], 1848 peste 1830. Piaţa merita osteneala, şi baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărîmată Bastilia. Dacă oceanul şi-ar face diguri, aşa şi le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val? Mulţimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriaşe şi întunecate ale progresului, în roi dezlănţuit, ca şi cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniş uriaş? O bacanală? O fortăreaţă? Părea că ar fi construit-o în goană un vîrtej. În această redută era ceva de cloacă, şi în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmăşag bezmetic, grinzi de acoperişuri, frînturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărîmături

---

răsculîndu-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită cînd e vorba de greutăţi şi sforţări inutile.

174 . Date importante, cotituri în mersul revoluţiei din Franţa*;* în
1789 a izbucnit revoluţia; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792; la 9 termidor grupul reacţionar al Conventiunii a smuls puterea din mîinile lui Robespierre; vandemiar şi prerial sînt încercări de răsturnare a Conventiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795—1799) – una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calendarului republican; directoratul a fost desfiinţat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

cu geamurile neatinse aşteptînd tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, şi mii de rămăşiţe ale sărăciei, gunoaie pe care le-ar azvîrli şi un cerşetor, care aveau în ele ceva de furie şi de neant. Ai fi spus că sînt zdrenţele unui popor, zdrenţe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, şi că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porţile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriaşă şi ridicînd o baricadă din propria ei mizerie. Bolovani ca nişte buturugi, lanţuri smulse, stîlpi cu umeri răsfrînţi ieşind din dărîmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societăţii; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdii. Carabinele care apărau această redută, printre cîteva espingole[175], erau încărcate cu cioburi de faianţă, oscioare, nasturi de haină, pînă şi rotiţe de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită; uneori, cînd se ridica să înfrunte puterea armatei, forfotea şi bubuia; arunca pînă la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare; se umplea ca un furnicar; avea o creastă spinoasă de puşti, săbii, ciomege, securi, suliţe şi baionete; un uriaş

175 . Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

drapel roşu flutura cu plesnet în vînt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plînsete de femei şi hohotele de rîs întunecat ale flămînzilor. Era nemăsurată şi vie; şi, ca din spinarea unui animal electrizat, ieşeau din ea vîlvătăi de fulger. Duhul revoluţiei acoperi cu norii lui creştetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu; o măreţie ciudată se desprindea din acest uriaş coş de moloz. Era un maldăr de gunoi şi totodată era muntele Sinai.

Aşa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluţiei. Dar ce lovea? Revoluţia. Baricada aceasta, care însemna voia întîmplării, dezordinea, tulburarea, neînţelegerea, necunoscutul, avea în faţa ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, naţiunea, republica: era *Carmagnola*[176] care sfida *Marseieza.*

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bătrîn cartier al Parisului e un erou.

Cartierul şi reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizuia pe cartier. Uriaşa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de care se sfărîmase strategia

---

176 . Cîntec revoluţionar din 1792, care evoca desfiinţarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară decît *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreţ faţă de *Marseieza,* devenită imn al monarhiei burgheze.

generalilor Africii[177]. Văgăunile, ridicăturile, umflăturile, cocoaşele ei se strîmbau, ca să spunem aşa, şi rînjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învălmăşeală, se scufundau, se pierdeau; ghiulelele nu izbuteau să treacă decît prin găuri; la ce bun să tragi cu tunul în haos? Iar regimentele, obişnuite cu cele mai fioroase privelişti ale războiului priveau cu ochi neliniştiţi la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreţ şi uriaşă cît un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colţul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ţi arunci ochii dincolo de vitrina magazinuiui Dallemagne, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville[178] în vîrf de tot, un zid ciudat ridicîndu-se pînă la etajul al doilea al faţadelor, un fel de trăsura de unire între casele din dreapta şi cele din stînga, ca şi cum strada şi-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarîm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu

---

177 . Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înnăbuşi în sînge insurecţia muncitorească din iunie 1848, se făcuseră cunoscuţi în expediţiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

178 . Temple, Castelul de apă, Belleville – puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sînt situate în est, în cartiere muncitoreşti.

echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigida arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălţime. Cornişa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafaţa lui cenuşie crăpături aproape nevăzute, ca nişte fire negre de aţă. Aceste crăpături erau despărţite unele de altele prin spaţii egale. Strada era pustie cît vedeai cu ochii. Toate ferestrele şi toate porţile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaş, care păzea strada; zid nemişcat şi liniştit; nu vedeai pe nimeni, nu auzeai venind nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această privelişte cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela şi zăreai baricada, oricît ai fi fost de îndrăzneţ, era cu neputinţă să nu rămîi pe gînduri în faţa acestei apariţii tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric şi funebru. O împletire de ştiinţă şi beznă. Simţeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea şi vorbeai în şoaptă.

Din cînd în cînd, dacă îndrăznea cineva – vreun soldat, vreun ofiţer sau vreun reprezentant al poporului – să treacă pe acel drum singuratic, se auzea un fluierat ascuţit şi

slab, şi trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonţul, alteori un proiectil biscaian[179] nimerea într-un oblon tras, între două pietre de construcţie, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei îşi făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de ţeavă de fontă, astupate la un capăt cu cîlţi şi cu lut. Nu risipeau darnic praful de puşcă. Mai toate proiectilele îşi atingeau ţinta. Ici-colo zăceau cîteva cadavre, şi pe pavaj bălţi de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace şi încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înţesate de răniţi.

Te simţeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai şi simţeai că toată lungimea străzii era o ţintă.

Îngrămădiţi îndărătul povîrnişului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldaţii coloanei de atac observau, gravi şi reculeşi, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în sus de cotul podului, avînd grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada şi se înfiora. „Ce bine-i clădită! spunea el unui deputat. Nici o piatră nu iese

179 . Glonţ de calibru mare, tras de o puşcă de meterez sau de un tun.

mai în afară decît alta. Parcă e de porţelan.” în acel moment, un glonţ îi sfărîma decoraţia de pe piept şi colonelul căzu.

— Laşii! spuneau unii. Să se arate odată! Să-i vedem! Nu îndrăznesc! Se ascund!

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea şi la Constantine[180], se străpunseră casele, soldaţii se urcară pe acoperişuri, şi baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de „laşi” nu se gîndi să fugă; fură ucişi cu toţii, afară de şeful lor, Barthelémy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcaşul lunetelor; baricada Temple era însăşi tăcerea. Diferenţa între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară; cealaltă, o mască.

Admiţînd că răscoala uriaşă şi întunecată din iunie a fost alcătuită din mînie şi dintr-o pornire de neînţeles, simţeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni şi anume Cournet şi Barthelémy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine. Barthelémy, pe cea de la Temple. Fiecare din

180 . Localităţi din Algeria, apărate cu îndîrjire de arabi în rezistenţa lor faţă de coloniştii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la faţă, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneaţă, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi tulburătoare. Activ, energic, iute la mînie, furtunos, era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofiţer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean şi că ieşea din furtună; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthelémy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băieţandru întunecat, care, pălmuit odată de un gardian, îl pîndise, îi ieşise înainte şi-l omorîse. Astfel, la şaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.

Mai tîrziu, printr-o ciudăţenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthelémy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puţin timp, prins în vîrtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată şi patima, prăbuşiri în care justiţia franceză găseşte circumstanţe uşurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decît moartea, Barthelémy fu spînzurat. Mohorîta orînduire socială e construită în aşa fel încît, datorită

unui deznodămînt al faptelor şi mulţumită întunecării morale, acel nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligenţă limpede, poate chiar o inteligenţă mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franţa şi să sfîrşească cu spînzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthelémy nu arbora decît un singur drapel: drapelul negru.

II

CE POŢI FACE ÎNTR-O PRĂPASTIE DECÎT SĂ STAI DE VORBA?

În învăţătura subterană a răscoalei, şaisprezece ani înseamnă mult şi iunie 1848 ştie mai multe decît iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrerie, deşi numai o schiţă, un embrion, faţă de cele două baricade uriaşe despre care am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.

Răsculaţii, sub priveghere lui Enjolras, pentru că Marius nu mai ştia pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopţii. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălţaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipţi în pavajul străzii, păreau lănci în cumpănire. Tot felul de sfărîmături, adăugate şi aduse din toate părţile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă iscusinţă în zid pe dinăuntru şi în desiş

ţepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculaţii avuseseră grijă şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de puşcă strînsă de pe jos şi de pe mese, gloanţele fuseseră topite, se umpluseră cartuşe, se făcuseră scaune, se împărţiseră armele luate de la duşman, se curăţise interiorul redutei, se strînseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morţii fuseseră puşi grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mîinile răsculaţilor. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morţi erau patru inşi din garda naţională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras îşi sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripţie pe zidul din faţa cîrciumii:

TRĂIASCĂ POPOARELE!

Aceste două cuvinte, zgîriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopţii ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculaţi să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniţi puteau şi voiau încă să lupte. Pe un aşternut făcut dintr-o saltea şi două grămezi de paie în bucătăria ambulanţei se aflau atunci cinci oameni grav răniţi, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansaţi mai întîi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, şi Javert, legat de stîlp.

— E sala morţilor, spuse Enjolras.

Aşa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiştea omnibusului, deşi scurtată de împuşcături, era încă în picioare, şi-ai fi putut agăţa de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atîrnă de prăjină haina găurită şi însîngerată a bătrînului ucis.

Nu mai era chip să mănînce. N-aveau nici pîine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de şaisprezece ceasuri de cînd erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cîrciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei.* Trebuiră să întîmpine foamea cu

resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, cînd, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculaţii care cereau pîine, strigă tuturor: „La ce bun? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morţi cu toţii!”

Pentru că nu mai aveau ce să mănînce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul şi drămui rachiul.

Găsiseră în pivniţă vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras şi Combeferre le cercetară. Pe cînd urca, Combeferre spuse: „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întîi băcan”. „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Grantaire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două”. În ciuda murmurelor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle şi, pentru ca nimeni să nu cuteze, şi să fie oarecum sfinţite, le puse sub masa pe care zăcea bătrînul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci şi şapte.

Începea să mijească de ziuă. Stinseră torţa şi o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă şi semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mişcau încoace şi încolo, ca nişte umbre negre. Deasupra acestui

înfricoşător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schiţau vinete: sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanţă fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiş un reflex trandafiriu. La ferestruica celui de-al treilea cat, vîntul dimineţii flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sînt încîntat că am stins torţa, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vînt mă sîcîia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torţelor seamănă cu înţelepciunea laşilor: luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau minţile, aşa cum deşteptau din somn păsărelele; toţi stăteau de vorbă.

Joly, văzînd o pisică plimbîndu-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filozofică.

— Ce e pisica? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe şoarece, bunul Dumnezeu a spus: „Uite, am făcut o prostie!” Şi a plămădit pisica. Pisica este erata şoarecelui. Şoarecele şi apoi pisica sînt şpaltul revăzut şi corectat al creaţiunii.

Combeferre, înconjurat de studenţi şi de muncitori, vorbea despre cei morţi, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc şi de neînduplecata mîhnire a lui Enjolras. Spunea:

— Harmonius şi Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toţi au avut, după isprava lor[181], o clipă de spaimă. Inima noastră e atît de sensibilă şi viaţa omenească atît de misterioasă, încît, chiar într-o crimă cetăţenească, chiar în săvîrşirea unei crime liberatoare, dacă aşa ceva există, remuşcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

Şi iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai tîrziu, cînd versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiectul, şi Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor,* pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre[182], mai ales minunata moarte a lui Cezar; şi prin acest cuvînt: Cezar, conversaţia se întoarse la Brutus.

---

181 . Aceste „isprăvi” ale lor sînt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra lui Harmodius şi Aristogiton, Brutus, Cromwell şi Charlotte Corday, vezi explicaţiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercînd apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacţionar Kotzebue, agent al Sfintei Alianţe. Fapta lui, evocată de Puşkin în poemul *Pumnalul,* a fost socotită ca un avertisment dat reacţiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

182 . *Raux*, *Cournand*, *Delille*, *Malfilâtre* – traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele,* una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille şi Malfilâtre sînt socotiţi astăzi printre poeţii minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738-1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733-1767), tradusese anterior din acel poem numai cîteva fragmente.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvînt. Cicero a fost sever cu Cezar, şi a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă[183]. Cînd Zoil îl insultă pe Homer, cînd Maevius îl insultă pe Virgiliu, cînd Visé îl insultă pe Molière, cînd Pope îl insultă pe Shakespeare, cînd Fréron[184] îl insultă pe Voltaire, se adevereşte vechea lege a invidiei şi a urii; geniile atrag injurii, oamenii mari sînt mai mult sau mai puţin huiduiţi. Dar Zoii şi Cicero nu sînt acelaşi lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gîndire, aşa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul şi a împărţit, ca şi cum ar fi fost ale lui, demnităţile care veneau de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare cînd intrau senatorii, făcea, aşa cum spune Eutropiu[185], lucruri regeşti şi aproape tiranice: *regia ac pene tyrannica.* A fost un om mare; cu atît mai rău, sau cu atît mai bine; lecţia e mai înaltă. Cele douăzeci şi trei de răni ale lui mă mişcă mai puţin decît scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cît ocara e mai mare, cu atît simţi mai mult divinitatea.

---

183 . Pamflet violent.

184 . *Zoil*, *Maevius*, *Visé*, *Pope*, *Fréron* – critici răuvoitori, veninoşi, care au atacat opere şi autori de seamă.

185 . Istoric roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre; a lăsat un breviar (prescurtare) al istoriei romane.

Bassuet, care îi domina pe vorbitori din vîrful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mînă:

— O, Cydathenaeum! O, Myrrhinus! O, Probalinthus! O, haruri ale Aeantidei![186] Ah! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteon[187]!

III

LUMINĂ ŞI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaştere. Ieşise prin strada Mondétour, furişîndu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculaţii erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să dispreţuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl aştaptau zîmbind. Nu se îndoiau de izbînda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredinţaţi că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu uşurinţa profetică şi biruitoare, care e una din forţele luptătorului francez, ei împărţeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice: la şase dimineaţa un regiment „care a fost lucrat” va da înapoi; la

186 . Forme latine ale numelor unor localităţi situate în diferite puncte ale Aticii.

187 . Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale preţioase.

amiază va izbucni răscoala întregului Paris; la asfinţitul soarelui, revoluţia.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranţele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel şi ameninţător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorîta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu braţele încrucişate, cu o mînă la gură. Apoi, proaspăt şi îmbujorat în lumina crescîndă a dimineţii, spuse:

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflaţi. Pe deasupra mai e garda naţională. Am văzut chipiurile celui de-al cincilea regiment de linie şi steguleţele legiunii a şasea. Într-o oră veţi fi atacaţi. În ce priveşte poporul, a clocotit ieri; dar în dimineaţa asta nu se clinteşte! Nu-i nimic de aşteptat, nimic de nădăjduit. Nici un cartier şi nici un regiment. Sîntem părăsiţi!

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor şi avură acelaşi efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuţiră cu toţii. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colţul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras:

— Fie! Să ridicăm baricada la o înălţime de douăzeci de picioare şi să rămînem aici. Cetăţeni, să murim pe baricadă cu toţii! Să arătăm că nici atunci cînd poporul părăseşte pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul!

Cuvintele acestea culegeau gîndul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a ştiut niciodată numele celui care a vorbit astfel: era un muncitor, neştiut, necunoscut, uitat, un erou care trece; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omeneşti, în genezele sociale şi care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotăritor, după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul şi pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărîre nestrămutată se potrivea atît de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculaţii scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat în dezbaterile procesului care a urmat: „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa ucişi pînă la unul!”

Aşa cum se vede, cele două baricade, deşi izolate în spaţiu, aveau, totuşi o legătură între

ele.

IV

CINCI MAI PUŢIN, UNUL MAI MULT

După ce acel necunoscut, care hotărîse „să moară pe baricadă cu toţii”, sfîrşise de vorbit şi rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulţumit şi înspăimîntător, cu un înţeles funebru şi cu un accent de biruinţă.

— Trăiască moartea! Rămînem aici toţi!

— De ce toţi? spuse Enjolras.

— Toţi! Toţi!

Enjolras vorbi din nou:

— Poziţia e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni. De ce să jertfim patruzeci?

Ei îi răspunseră:

— Pentru că nici unul n-o să vrea să plece.

— Cetăţeni, strigă Enjolras, şi vocea lui vibra aproape mînioasă, republica nu e atît de bogată în oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria uşoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-şi îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricît de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Şef pînă în vîrful unghiilor, văzînd că ceilalţi şovăie, el stărui. Începu cu autoritate:

— Cei care se tem că rămînem numai treizeci, s-o spună!

Murmurele se înteţiră:

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e uşor să vorbeşti de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, şi prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piaţa Innocents.

— Şi acolo, urmă o altă voce din grup, te înhaţă. Nimereşti drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecînd pe unul cu bluză şi şapcă. „Mă, de unde vii tu? Nu cumva de la baricadă? Şi-o să se uite la mîinile tale. Miroşi a praf de puşcă? Împuşcaţi-l!”

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, şi amîndoi intrară în sala cea scundă.

Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile şi chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rînduri şi scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Şi aruncă pe pămîntul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul:

— Haideţi! spuse el. Trebuie să vă fie puţin

milă. Ştiţi voi despre ce e vorba? E vorba de femei. Iată! Sînt femei, da sau nu? Copii, da sau nu? Mame care împing leagănele cu piciorul şi care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sînul unei femei care alăptează, să ridice mîna. Aşa! Vreţi să vă lăsaţi ucişi, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafiile femeilor frîngîndu-şi mîinile. Vreţi să muriţi, fie, dar nu-i faceţi şi pe alţii să moară! Sinucideri ca aceea care se va săvîrşi aici sînt sublime, dar sinuciderea are o margine şi de îndată ce se întinde, asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gîndiţi-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ascultaţi! Acum cîteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colţul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptînd. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece, să se grăbească să se ducă şi să-i spună maică-si: „Iată-mă, mamă!” Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm şi fără el. Cînd îi susţii cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificîndu-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ţi renegi familia. Şi cei care au fete, care au surori! Vă gîndiţi voi? Lăsaţi să vă ucidă! Iată-

vă morţi! Foarte bine, şi mîine? Fete tinere care n-au ce mînca – e îngrozitor! Un bărbat mai cerşeşte, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste făpturi încîntătoare, atît de gingaşe, atît de blînde, cu bonete de flori, care cîntă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste făpturi care sînt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăţia fecioarelor de pe pămînt, Jeana, Liza sau Mimi, fiinţe minunate, cinstite, care sînt binecuvîntarea şi mîndria voastră, vai, Dumnezeule, să se sfîrşească de foame! Ce vreţi să vă mai spun? Există un negoţ de carne omenească şi mîinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vîndă. Gîndiţi-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin faţa cărora femeile trec încoace şi încolo, decoltate şi întinate. Şi ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gîndească la ele. Mizeria, prostituţia, sergenţii de stradă, Saint-Lazare[188], iată în ce au să cadă fetele acestea gingaşe şi frumoase, fragile minuni de sfială, de bunătate şi de frumuseţe, mai proaspete decît liliacul de mai. A! v-aţi lăsat ucişi! A! nu mai sînteţi! Foarte bine: aţi vrut să scăpaţi poporul de regalitate şi v-aţi dat fetele pe mîna poliţiei. Prieteni, luaţi seama, fie-vă milă! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndeşte la ele! Ne bizuim pe aceea că nu li s-a dat învăţătura noastră, a bărbaţilor, le împiedicăm

188 . Închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică; le veţi împiedica oare, diseară, să meargă la morgă şi să vă recunoască cadavrele? La naiba! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înţeles, să ne strîngă mîna, să plece şi să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Ştiu bine că-ţi trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cît e mai greu, cu atît meritul e mai mare. Voi ce spuneţi? Am o puşcă, sînt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămîn! Ce-o fi o fi, spuneţi voi la repezeală. Prieteni, există un mîine. Mîine voi nu veţi mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Şi cîte suferinţe! Uite, un copilaş frumos, sănătos, cu obrajii ca nişte mere, care gîngureşte, ţipă, trăncăneşte, rîde, pe care, cînd îl săruţi, îl simţi fraged, ei bine, ştiţi voi ce se întîmplă cu el cînd îl părăsiţi? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atît de înăltuţ. Taică-său murise. Nişte oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. Îl vedeai ducîndu-se lîngă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilaşul desprindea cu degeţelele lui cîte puţin pămînt de pe vatră şi-l mînca. Avea răsuflarea răguşită, faţa vînătă, picioarele moi şi pîntecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai şi nu-ţi răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut şi eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sînt printre voi taţi, a căror fericire e să se plimbe

duminica ţinînd în mîna lor puternică mînuţa copilului lor, să-şi închipuie fiecare dintre ei că acel copilaş a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul ţînc, parcă-l văd cînd l-au pus în pielea goală pe masa de disecţie, avea coastele ieşite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinţi avea cenuşă. Haide, să ne cercetăm cugetele şi să ne sfătuim cu inima noastră: Statisticile spun că dintre copiii părăsiţi cincizeci şi cinci la sută mor. Repet: e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbeşte despre voi? Se ştie bine cine sînteţi; se ştie bine că sînteţi cu toţi viteji, pentru Dumnezeu! Se ştie bine că sufletele voastre sînt pline de bucuria şi de mîndria de a vă da viaţa pentru marea noastră cauză; se ştie bine că vă simţiţi aleşi pentru o moarte folositoare şi măreaţă, şi că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sînteţi singuri pe lume. Mai sînt şi alţii la care trebuie să vă gîndiţi. Nu trebuie să fim egoişti!

Toţi îşi plecară capetele îngînduraţi.

Ciudate sînt contradicţiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. Îşi aducea aminte de mamele celorlalţi şi o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist”.

Marius, flămînd, zbuciumat, desprins, rînd pe rînd, de orice speranţă, naufragiat pe malurile

întunecoase ale durerii, copleşit de emoţii puternice şi simţind că se apropie sfîrşitul, se adîncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede totdeauna ora din urmă, acceptată de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creştere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută şi clasată de ştiinţă, şi care este pentru suferinţă ceea ce este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea îşi are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petrecea ca orice privitor; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate; desluşea întregul, dar nu-şi dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace şi încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuşi, scena aceasta îl mişcă. Era în ea o emoţie care-l străpunse şi îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd; să moară – şi nu voia să se gîndească la altceva; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci cînd te pierzi pe tine însuţi nimic nu te opreşte să scapi pe un altul.

Ridică vocea:

— Enjolras şi Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile! Mă alătur lor, şi trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt printre voi unii care

au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rînduri!

Nimeni nu se clinti.

— Bărbaţii însuraţi şi capii de familie afară din rînduri! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era şeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon! strigă Enjolras.

— Vă rog! spuse Marius.

Atunci, zguduiţi de vorbele lui Combeferre, răscoliţi de ordinul lui Enjolras, mişcaţi de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunţe unii pe alţii: „Aşa e! spunea unul mai tînăr, altuia mai copt. Eşti tată de familie. Du-te!” „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două surori pe care le întreţii.” Şi începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase daţi afară din mormînt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea tîrziu.

— Cetăţeni, urmă Enjolras, aici e republică şi domneşte votul universal. Arătaţi-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După cîteva minute, cinci inşi, arătaţi de toţi ceilalţi, ieşeau din rînduri.

— Sînt cinci! strigă Marius.

Nu erau decît patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămîne.

Se întreceau acum care să rămînă şi care să găsească motive pentru ca ceilalţi să plece.

Cearta generoasă începu din nou: „Ai o nevastă care te iubeşte.” „Tu ai o mamă bătrînă.” „Nu mai ai părinţi, dar ce-au să se facă cei trei frăţiori ai tăi?” „Tu eşti tatăl a cinci copii.” „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme.”

Marile baricade revoluţionare au fost locul de întîlnire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alţii.

— Hai, repede! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigară, din rînduri, lui Marius:

— Numeşte dumneata pe cel care trebuie să rămînă!

— Da, spuseră cei cinci. Alege! Te ascultăm!

Marius nu credea să mai poată avea emoţii. Cu toate acestea, la gîndul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morţii, tot sîngele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu putinţă, ar fi pălit şi mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zîmbeau, şi fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adîncurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi striga:

— Eu! Eu! Eu!

Şi Marius numără prosteşte; erau mereu tot cinci! Apoi privirea i se lăsă în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întîmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional trecuse cu uşurinţă.

Paza pusă de răsculaţi pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunîndu-şi: „Poate că e o înălţime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier”. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie şi să părăsească postul său de observaţie.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l zărise nimeni, toate privirile fiind aţintite asupra, celor cinci aleşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scoase hainele, aruncîndu-le peste grămada celorlalte.

Emoţia fu de nedescris.

— Cine e omul acesta? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalţi, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă:

— Îl cunosc.

Această garanţie le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetăţene! Şi adăugă: Ştii că aşteptăm moartea…

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

V

CE SE VEDE DIN VÎRFUL BARICADEI

Situaţia tuturor în acel ceas hotărîtor şi în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-însul plenitudinea revoluţiei: totuşi îi lipsea ceva, atît cît poate absolutului să-i lipsească. Avea, prea mult din Saint-Just şi nu destul din Anacharsis Cloots[189]; totuşi, în societatea *Prietenii A.B.C.ului* suferise o oarecare influenţă a ideilor lui Combeferre; de cîtva timp părăsea încetul cu încetul forma strînsă a dogmei şi se lăsa dus de vederile largi ale progresului; ajunse să accepte, ca pe o evoluţie definitivă şi măreaţă, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cît despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele se desfăşurau sub semnul violenţei, le voia violente; nu admitea nici o abatere; făcea parte din acea şcoală epică şi de temut, pe care o rezumă cuvintele: o mie

189 . Fraza trebuie înţeleasă astfel: Enjolras era un doctrinar prea rigid şi nu avea destul spirit internaţionalist, ca Anacharsis Cloots, revoluţionar din extrema stîngă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hébert.

şapte sute nouăzeci şi trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în ţeava carabinei. Se gîndea: tresărea, ca şi cum ar fi trecut pe lîngă el duhuri; locurile unde sălăşluieşte moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adînc, apăreau un fel de scînteieri mocnite. Deodată îşi ridică fruntea şi părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă:

— Cetăţeni, vă închipuiţi voi viitorul? Străzile oraşelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, naţiunile înfrăţite, oamenii drepţi, bătrînii binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioşii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuşi, conştiinţa umană – altar; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăţi cu şcoala, faima publică va fi şi pedeapsă şi răsplată; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi; nu se va mai vărsa sînge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite! Primul pas e stăpînirea materiei; al doilea – realizarea idealului. Gîndiţi-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omeneşti vedeau cu groază trecîndu-le prin faţa ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al

văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur şi cu gheare de tigru; lighioane înspăimîntătoare care stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenţei, şi a pus pînă la urmă mîna pe monştri. Am supus hidra: e vaporul de astăzi; am supus balaurul şi l-am numit locomotivă; sîntem pe cale să-l supunem şi pe zmeu, îl avem chiar în mînă, şi-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfîrşită, şi cînd omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinţei, sale tripla himeră antică – hidra, balaurul şi zmeul – el va stăpîni apa, focul şi văzduhul şi va fi pentru restul creaţiunii însufleţite ceea ce erau zeităţile odinioară pentru el însuşi. Curaj, şi înainte! Încotro mergem, cetăţeni? Spre ştiinţa care cîrmuieşte, spre forţa lucrurilor care e singura forţă publică, spre legea naturală, a cărei sancţiune şi penalitate sălăşluiesc în ea însăşi şi sînt consfinţite de evidenţă; spre zorii adevărului, care sînt asemeni zorilor dimineţii. Mergem spre uniunea popoarelor; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri; nu vor mai fi paraziţi. Ceea ce e adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizaţiei se vor întinde pînă în creştetul Europei, şi mai tîrziu, pînă în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenţei. S-a mai văzut o dată ceva

asemănător. Amficţioniile[190] se întruneau de două ori pe an: o dată la Delfi, lăcaşul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcaşul eroilor. Europa va avea amficţioniile ei; globul pămîntesc va avea amficţioniile lui. Franţa poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieşi din plămada veacului al XIX-lea. Ceea ce a fost schiţat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franţa. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ţie! Tu vezi limpeda vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly! Ţi-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, şi ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetăţeni, orice s-ar întîmpla astăzi, prin înfrîngerea sau prin victoria noastră noi vom înfăptui o revoluţie! Şi, aşa cum incendiile luminează un oraş întreg, revoluţiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluţie vom face? Am spus-o: revoluţia Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decît un singur principiu: atotputernicia omului asupra lui însuşi. Această atotputernicie a eului asupra lui însuşi se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la, nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăşi pentru a forma dreptul comun. Cantitatea

190 . Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei îşi trimiteau delegaţii pentru a discuta probleme de interes comun.

rămîne aceeaşi pentru toţi. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decît ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asudra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecţie al tuturor acestor suveranităţi care se strîng laolaltă se cheamă Societate. Această intersecţie fiind un punct de unire, e în acelaşi timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social; e acelaşi lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înţelegem asupra egalităţii căci, dacă libertatea este vîrful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetăţeni, nu este ca o vegetaţie crescută la aceeaşi înălţime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă şi din stejari pitici; din invidii învecinate pornind să se mutileze unele pe altele, din punct de vedere ăl fiecăruia luat în parte,. Înseamnă posibilităţi egale pentru toate aptitudinile; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce priveşte religia, egalitate de drepturi pentru toate conştiinţele. Egalitatea are un singur organ: învăţămîntul gratuit şi obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Şcoala primară să fie impusă tuturor, şcoala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din şcoli identice iese o societate egală. Da, învăţămînt! Lumină!

Lumină! Totul izvorăşte din lumină şi se întoarce în lumină! Cetăţeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de rivalităţi între naţiuni înarmate, de întreruperea civilizaţiei care să atîrne de o căsătorie între regi, de apariţia tiraniilor ereditare, de o împărţire a popoarelor făcută la cine ştie ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecaţi, pe puntea infinitului; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituţia pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită şomajului, de eşafod şi de sabie, de războaie şi de toate tîlhăriile pe care întîmplarea le săvîrşeşte în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toţi vor fi fericiţi. Specia umană îşi va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc şi le îndeplineşte pe ale lui; se va restabili armonia între astru şi suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat; dar aşa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluţie e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat şi mîngîiat! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile

jertfei? O, fraţilor, aci e locul de întîlnire al celor ce gîndesc şi al celor ce suferă: baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier; e făcută din două grămezi: una de idei şi alta de suferinţe. Suferinţa se întîlneşte aici cu idealul. Ziua îmbrăţişează noaptea şi-i spune: voi muri împreună cu tine şi tu vei renaşte dimpreună cu mine. Credinţa se naşte din îmbrăţişarea tuturor deznădejdilor. Aici suferinţele îşi aduc agonia iar ideile, nemurirea. Agonia şi nemurirea se vor contopi şi vor plămădi moartea noastră. Fraţilor, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, şi mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineţii.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se mişte, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, ceea ce-i făcu pe ceilalţi, care erau atenţi şi căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar şoaptele ţinură multă vreme. Cuvîntul e suflare, şi freamătul gîndului seamănă cu al frunzelor.

VI

MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să arătăm ce se petrecea în mintea lui Marius.

Amintiţi-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decît

vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simţea intrat în mormînt. I se părea că se află de cealaltă parte a zidului şi nu mai vedea feţele celor în viaţă decît cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent? De ce venise? Ce voia să facă? Marius nu-şi puse nici una din aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori şi pe ceilalţi, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.

În ce-l priveşte pe domnul Fauchelevent, acesta nici nu-i vorbi, nici nu-l privi şi păru că nu aude cînd Marius ridică glasul pentru a spune: „Îl cunosc”.

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de stări sufleteşti, am spune că-i plăcu. Simţise totdeauna că nu-i va fi cu putinţă să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de cînd nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi reţinută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleşi să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara

Mondétour; semănau leit cu gărzile naţionale. Unul dintre ei mergea plîngînd. Înainte de plecare îi îmbrăţişaseră pe cei ce rămîneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiţi vieţii, Enjolras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Ai vreo dorinţă? îl întrebă Enjolras.

— Cînd mă veţi ucide? răspunse Javert.

— Aşteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartuşele.

— Atunci daţi-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă şi, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stîlp. N-aţi fost prea drăguţi lăsîndu-mă să-mi petrec noaptea aici. Legaţi-mă cum vreţi, dar aţi putea să mă culcaţi pe o masă, ca pe celălalt.

Şi-i arătă cu o mişcare din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare şi lungă, pe care fuseseră topite gloanţele şi umplute cartuşele. Fiindcă pulberea fusese întrebuinţată şi cartuşele împărţite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculaţi îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ţinea o baionetă proptită în piept. Îi lăsară mîinile legate la spate şi îi strînseră picioarele cu o curea de

bici, subţire şi trainică, ce-i îngăduia să facă paşi mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eşafod. Îl duseră aşa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, şi-l legară strîns, de-a curmezişul trupului.

Pentru mai multă siguranţă, deşi felul cum îl legaseră făcea cu neputinţă orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, şi care, înnodate de o frînghie fixată în jurul gîtului, se bifurcau de la ceafă pe burtă şi, după ce treceau printre picioare, cuprindeau şi mîinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenţie ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii şi îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos cu mîndrie şi se mărgini să spună: „Fireşte!”

VII

SITUAŢIA SE ÎNRĂUTĂŢEŞTE

Ziua creştea văzînd cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea şi nici o uşă; erau zorile, nu deşteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe; părea liber şi se deschidea în faţa trecătorilor cu o linişte înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca

sfinxul din Teba[191]. Nici o vietate la răspîntiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decît lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mişca ceva misterios. Nu mai era nici o îndoială că se apropia clipa hotărîtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decît la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculaţii o înălţaseră şi mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neaşteptat prin spate, luă o hotărîre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strîmt al străduţei Mondétour, care pînă atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul cîtorva case şi, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada Chanvrerie în faţă, străzile Cygne şi Petite-Truanderie la stînga, şi strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închişi în ea. Avea trei laturi, dar nici o ieşire. „Fortăreaţă şi cursă de şoareci", spuse Courfeyrac rîzînd.

Enjolras grămădi lîngă uşa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă", cum spunea

---

191 . Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) şi oprea călătorii punîndu-le întrebări grele: cînd nu primea răspunsuri satisfăcătoare îşi sfîşia interlocutorii intimidaţi de privirile lui fixe şi tăcerea lui ameninţătoare.

Bossuet.

Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încît Enjolras aşeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o raţie de rachiu.

Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregăteşte să înfrunte asaltul. Toţi îşi aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac strapontine din bolovani. Te supără colţul unui zid, te dai la o parte; te ajută un perete fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stîngacii sînt preţioşi; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulţi preferă să lupte stînd jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil ca să moară.

În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculaţi, un straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, adusese cu el un jilţ Voltaire, în care şi-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează; s-a sfîrşit forfoteala de la unii la alţii, grupurile şi discuţiile în doi. Nimeni nu se mai izolează de ceilalţi; tot ce se găseşte în minţile oameniloc se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos; în primejdie e disciplină. Primejdia menţine ordinea.

Din clipa în care Enjolras îşi luă carabina cu

două focuri şi se aşeză în dreptul unui crenel pe care şi-l alesese, toţi ceilalţi amuţiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un ţăcănit uşor, nedesluşit, mici zgomote surde. Se încărcau puştile.

De altfel, oamenii erau mai mîndri şi mai siguri decît oricînd; prinosul de sacrificiu întăreşte; nu mai nădăjduiau, erau disperaţi. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărîrile supreme. Cîteodată, cînd te îmbarci în moarte scapi de naufragiu şi capacul sicriului e o scîndură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenţia tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat desluşit.

Aşteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanţuri, murmurul neliniştitor al unei mulţimi de oameni, un clinchet de aramă săltînd pe pietrele caldarîmului, un fel de huruit solemn şi prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră rărunchii străzilor vechi şi liniştite, croite şi clădite pentru o rodnică circulaţie a bunurilor şi a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roţile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, aţintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziţie de tragere. Scutul dinainte fusese detaşat; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roţi, iar alţii veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc! strigă Enjolras.

Toată baricada trase şi se auzi o detunătură înfricoşătoare; un val de fum acoperi şi făcu să dispară tunul şi soldaţii care îl purtau; după cîteva secunde norul se risipi şi apărură din nou; servanţii apropiau tunul, încet, în faţa baricadei, în ordine şi fără să se grăbească. Nu fusese nici unul lovit. Apoi şeful de tun, apăsînd culasa pentru a înălţa tirul, începu să îndrepte ţeava spre ţintă cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.

— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.

Şi toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziţie de tragere. O gură uriaşă stătea căscată asupra baricadei.

— Aşa da! spuse Courfeyrac! Vine dihania! Întîi un bobîrnac şi pe urmă ghiontul! Armata întinde spre noi coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgîlţîită serios. Puştile te pipăie, tunul îţi dă brînci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur: dacă la o sută de părţi aramă se toarnă mai mult de zece părţi cositor, pot să

explodeze. Prisosul de cositor le micşorează rezistenţa. Rămîn în ţeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri şi scobituri care-o slăbesc. Pentru a se ocoli această primejdie şi pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea, adică la strîngerea pe dinafară a piesei cu o serie de cercuri de oţel nesudate, de la culasă şi pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta înlături cusurul aşa cum poţi; ajungi să-ţi dai seama unde sînt golurile şi scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici". Un instrument mai bun e steaua mobilă a lui Gribeauval[192].

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se măreşte forţa balistică, dar se micşorează precizia tirului. Nu numai atît, dar în tirul la mică distanţă traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi ţintele apropiate, ceea ce e una din necesităţile luptei, a căror importanţă creşte o dată cu apropierea inamicului şi cu cadenţa tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesităţile balisticii, de

192 . Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din ţevile armelor de foc.

rezistenţa afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forţa e uneori o slăbiciune. Un obuz nu face decît şase sute de leghe pe oră; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcaţi armele! spuse Enjolras.

Ce avea să se întîmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului? Va izbuti obuzul să facă o spărtură? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculaţii îşi încărcau din nou armele, artileriştii încărcau tunul.

Înăuntrul redutei domnea o îngrijorare adîncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntrul ei.

Venea dinspre strada Cygne; trecuse cu uşurinţă peste baricada mai mică ce se afla faţă în faţă cu răscrucea de la Petite Traunderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decît obuzul.

Obuzul se pierduse în şanţul dărîmăturilor. Sfărîmase o roată de omnibus şi prefăcuse în ţăndări vechea căruţă Anceau. Baricada izbucni în rîs.

— Continuaţi! le strigă Bossuet artileriştilor.

VIII

ARTILERIŞTII TREBUIE LUAŢI ÎN SERIOS

Îl înconjurară cu toţii pe Gavroche.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, şi Marius, tremurînd, îl trase deoparte.

— Ce cauţi aici?

— Ei! spuse copilul. Dar dumneata?

Şi-l privi ţintă pe Marius, cu binecunoscuta lui semeţie. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru:

— Cine ţi-a spus să te întorci? Mi-ai dus cel puţin scrisoarea la adresă?

Gavroche avea oarecare remuşcări în privinţa scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decît o dusese la destinaţie. Era silit să-şi mărturisească singur că o încredinţase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse faţa. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuşi... Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se temea de mustrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu: minţi cu neruşinare.

— Cetăţene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Cînd se va deştepta va primi scrisoarea.

Trimiţînd acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri: să-şi ia rămas bun de la Cosette

şi să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulţumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezenţa domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. I-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche:

— Îl cunoşti pe omul acesta?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decît în umbra nopţii.

Bănuielile dureroase şi tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile domnului Fauchelevent? Poate că era republican. Altminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigînd: „Puşca mea!”

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche îşi preveni „tovarăşii”, cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecurase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Traunderie, ţinea sub observaţie aripa dinspre strada Cygne. În partea opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În faţă, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă:

— Vă autorizez să le trageţi o chelfăneală zdravănă!

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea aţintită, pîndea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încîntaţi de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldaţii scoteau pavajul de pe drum şi construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălţime şi se afla faţă în faţă cu baricada. În colţul din stînga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pîndă, păru că distinge zgomotul caracteristic pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din chesoane şi văzu pe şeful de tun schimbînd linia de ochire şi înclinînd uşor ţeava tunului spre stînga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Şeful apucă el însuşi şomoiogul aprins şi-l apropie de ţeavă.

— Aplecaţi capetele, lipiţi-vă de perete! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei!

Răsculaţii, care erau împărţiţi în faţa cîrciumii şi îşi părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alţii spre baricadă; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoşător al mitraliei. Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoşase pe zid şi lăsase doi morţi şi trei răniţi.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să

mai reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Şi, aplecîndu-şi carabina, îl ochi pe şeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificînd şi fixînd defintitv linia de ochire.

Şeful de tun era un sergent chipeş, foarte tînăr, cu faţa blîndă, cu un aer inteligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care cînd va deveni desăvîrşită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuşi războiul.

Combeferre, în picioare lîngă Eljolras, se uita la tînărul sergent.

— Păcat! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt măcelurile! Ei, cînd nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie! Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici nu te uiţi la el. Închipuie-ţi că e un băiat încîntător şi de ispravă; se vede că e un om care gîndeşte, tinerii din artilerie sînt foarte instruiţi; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi cinci de ani, ţi-ar putea fi frate.

— Îmi şi este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e şi al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă! Ce trebuie, trebuie!

Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonţul fulgeră. Artileristul se învîrti de două ori în loc, cu braţele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rînă, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glonţul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo şi să-l înlocuiască. Răsculaţii mai cîştigară cîteva minute.

IX

FOLOSUL UNUI VECHI TALENT DE BRACONIER ŞI AL ÎMPUŞCĂTURII FĂRĂ GREŞ CARE A INFLUENŢAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

Înăuntrul baricadei se ţinea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să aşezăm o saltea! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniţii pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă cîrciumă, cu puşca între genunchi,

nu luase parte pînă atunci la cele ce se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculaţii care spuneau în jurul lui: „Uite o armă care nu-i bună la nimic!”

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrînă îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanţe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată puţin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei şi proptită pe două prăjini de rufe, era susţinută de două frînghii care de departe păreau nişte sforicele, prinse în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda şi trase.

Una dintre cele două frînghii se rupse.

Salteaua nu mai atîrna decît de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară:

— Uite o saltea!

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o

ia?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediaţi şi asediatori. Moartea sergentului de tunari îndîrjise trupa, iar soldaţii se culcaseră pe burtă în spatele şirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuţise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aşteptînd să se întregească numărul servanţilor. Răsculaţii, ca să-şi economisească muniţiile, nu răspundeau împuşcăturilor. Gloanţele se opreau în zidul baricadei; dar în stradă, unde se înteţea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieşi prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanţe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare şi se întoarse la baricadă.

Aşeză el însuşi salteaua la deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încît artileriştii să n-o vadă.

După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.

Ea nu întîrzie. Tunul îşi vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoşă, se opri în saltea. Obţinuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetăţene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, republica îţi mulţumeşte.

Bossuet rîdea cuprins de admiraţie.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atîta putere! E victoria lucrului care se îndoaie asupra celui care trăsneşte. N-are a face! Slavă

saltelei care închide gura tunului!

X

ZORI

În clipa aceşa Cosette se trezea.

Odaia ei era strîmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraş în ajun, şi apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese: „Se pare că e zarvă mare!”

Cosette dormise numai cîteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate şi datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în faţa ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, făcînd-o să creadă la început că visul continuă.

Ieşind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simţi liniştită. Ca şi Jean Valjean cu cîteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să ştie de ce. Apoi i se strînse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Îşi spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că ştia unde se află şi că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate

chiar în dimineaţa aceea. Se făcuse ziuă de-a binelea; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziş, crezu că e foarte devreme şi că trebuie totuşi să se scoale, ca să-l întîmpine pe Marius.

Simţea că nu putea trăi fără Marius, că atît era de ajuns şi că Marius avea să vină. Nici o îndoială nu era cu putinţă. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, şi-i va aduce o veste bună. Aşa e tinereţea; îşi strînge repede ochii; găseşte că durerea e un lucru inutil şi nu se-mpacă cu ea. Tinereţea e zîmbetul viitorului în faţa unui necunoscut, care e însuşi viitorul, şi e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranţă.

Cosette nu izbutise să-şi amintească ce-i spusese Marius despre această absenţă, care nu trebuia să ţină decît o zi; şi nici ce explicaţie dăduse. Toţi am băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos şi cu cîtă artă ştie să se facă negăsită. Sînt unele gînduri care ne joacă acelaşi renghi; se ghemuiesc într-un ungher al creierului, şi gata, sînt pierdute; şi memoria nu mai poate pune mîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforţare zadarnică pe care o făcea ca să-şi aducă aminte. Îşi spunea

că e foarte urît din partea ei şi că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat şi-şi curăţi sufletul şi trupul, făcîndu-şi rugăciunea şi spălîndu-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nupţială, dar nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile; proza nu se cuvine s-o facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curăţenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atîta vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfîntă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăşi, piciorul alb care se adăposteşte în pantof, pieptul care se acoperă în faţa oglinzii, ca şi cum oglinda ar avea ochi, cămaşa care se grăbeşte să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosneşte sau o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, şireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încîntătoare a mişcărilor, neliniştea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veşmîntului, tot atît de încîntătoare ca norii dimineţii, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit: e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în faţa unei fecioare care se ridică din pat decît în faţa unei stele care se ridică pe

cer. Putinţa de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în şi mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sînt grosolane pe lîngă fecioara care nici măcar nu ştie că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră uşoară. A privi înseamnă a pîngări.

Aşadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deşteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa cînd se desfăcea şi că de ruşine s-a făcut rumen. Noi sîntem dintre aceia care amuţesc în faţa fecioarelor şi a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, cînd femeile nu-şi umflau buclele şi bandourile cu perniţe şi butoiaşe şi nu-şi puneau crinoline în păr. Deschise fereastra şi-şi plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colţ de casă sau de trotuar şi să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decît cîteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sînt respingătoare şi pentru

prima oară în viaţa ei găsi că florile sînt urîte. Cea mai neînsemnată părticică din şanţul străzii merita mai mult să fie privită. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gîndit că Marius putea veni şi de acolo.

Pe neaşteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile ei erau întretăiate de suferinţă. Simţi nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întîmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zîmbet neştiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăiţa portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti fireşte că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputinţă. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduiri surde şi îşi spunea: „E ciudat că porţile se deschid şi se închid aşa de devreme”. Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La cîteva picioare sub fereastra Cosettei, în

vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele; marginea cuibului ieşea puţin în afara cornişei, în aşa fel încît puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducînd în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colţ fericit, marea poruncă: „Înmulţiţi-vă!” se împlinea acolo, surîzătoare şi măreaţă, şi această taină suavă se desăvîrşea în taina dimineţii. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe dinafară de auroră, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gîndea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

XI

O ÎMPUŞCĂTURĂ CARE NU DĂ GREŞ, DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI

Focul asediatorilor continua. Gloanţele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a faţadei cîrciumii *Corint*; ferestruica de la primul etaj şi mansardele de pe acoperiş, ciuruite de gloanţe şevrotine şi biscaiene[193], îşi pierdeau

193 . Gloanţe sferice cu care se încărcau puştile pe vremea

înfăţişarea încetul cu încetul. Luptătorii care se aşezaseră acolo, fură nevoiţi să se retragă. De altfel, aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor; sînt hărţuite îndelung, ca să se epuizeze muniţiile răsculaţilor, cînd aceştia fac greşeala să răspundă. Cînd se vede, după împuşcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanţe, nici pulbere, porneşte asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă; baricada nu răspundea la împuşcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche îşi umfla obrazul cu limba, în semn de dispreţ.

— Foarte bine, spunea el, rupeţi pînza, că tot ne trebuie scame.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atît de slab, şi-i spunea tunului:

— Scuipi din ce în ce mai împrăştiat, jupîne!

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniştească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine ştie ce surprindere şi să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întîmplă îndărătul acelui zid nepăsător care primea loviturile fără să răspundă. Răsculaţii zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare pe un acoperiş învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt şi părea că face de santinelă. Privea drept

---

aceea; primele erau nişte alice mari folosite mai ales la vînătoarea de câprioare; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuinţau la război.

înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stînjeneşte! spuse Enjolras. Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el puşca.

Fără să spună o vorbă, ţinti pompierul şi peste o clipită casca lovită de glonţ căzu cu zgomot în stradă. Înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofiţer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofiţerului după aceea a soldatului. Ofiţerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înţeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiş; asediatorii renunţară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofiţer? îl întrebă Bossuet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA – APĂRĂTOARE A ORDINII

Bossuet şopti la urechea lui Combeferre:

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse Combeferre.

Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda naţională din

împrejurimile Parisului a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Orice cîrciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette[194] al cărui „local” îşi pierdea muşteriii din pricina răscoalei, se preschimba în leu, văzîndu-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză şi eroică totodată, în faţa ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii. Caracterul prozaic al ţinutei nu ştirbea cu nimic măreţia faptelor. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte *Marseieza.* Omul îşi vărsa liric sîngele pentru tarabă, iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian[195].

Fondul acestor întîmplări era, de altfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinei). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neaşteptate, la comanda cutărui sau cutărui colonel al gărzii naţionale, căruia aşa i se năzărise; cutare căpitan mergea să lupte după

---

194 . Localităţi din jurul Parisului.

195 . Adică spartan; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiţi pentru spiritul lor de sacrificiu.

inspiraţie, iar cutare soldat al gărzii naţionale se bătea pentru „idee” şi pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari”, fiecare asculta nu atît de sfaturile ce porneau de la şefi, cît de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevăraţi luptători de guerilă: unii cu spada, ca Fannicot, alţii cu condeiul, ca Henri Fonfrêde[196].

Civilizaţia, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cîrdăşie de interese decît printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie; scotea strigăte de alarmă, şi oricine se socotea răspunzător să o apere, îi dădea ajutor şi o ocrotea după capul lui; primul-venit lua asupra-şi salvarea societăţii.

Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naţionale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca şi executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizaţie de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Nici un partid n-are dreptul să impute celorlalte sălbatica lege a lui Lynch[197], deoarece e aplicată atît în republicile Americii, cît şi în monarhiile Europei. Legea lui Lynch se mai complica şi cu alte greşeli. Într-o

---

196 . Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opoziţie curajoasă regimului restauraţiei. După revoluţia din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.

197 . Adică linşajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetăţenilor săi această metodă barbară folosită şi azi de către rasiştii din S.U.A. împotriva negrilor.

zi de răscoală, un poet tînăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost fugărit pînă în piaţa Regală cu baioneta în coastă, şi nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga: „Iată încă un saint-simonist!” şi voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braţ un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon[198].

Un soldat din garda naţională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon şi strigase: „La moarte!”

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naţionale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie şi fiindcă aşa avea poftă, în strada Chanvrerie. Faptul, oricît de curios ar părea, a fost constatat de instrucţia judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător şi îndrăzneţ, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist” fanatic şi nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie şi nici

---

198 . Curtean al lui Ludovic al XIV-lea şi demnitar al regenţei lui Filip de Orléans (1675-1755). A lăsat nişte voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul şi procedeele lor artistice; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760-1825) aparţine altei ramuri ale aceleiaşi familii şi începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, cînd saint-simoniştii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc şi produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza şi-l socotea subversiv.

ambiţiei de a lua baricada singur, adică el şi compania lui. Scos din fire de apariţia succesivă a drapelului roşu şi a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus şi tare pe generalii şi şefii de unitate care se aflau în consiliu şi nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei". Cît despre el, găsind că baricada e „coaptă" şi că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda nişte oameni tot atît de hotărîţi ca şi el, „nişte turbaţi", după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeaşi care-l împuşcase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai mult zel decît strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu îmtîmpinată de o şarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi care alergau în frunte, fură răniţi chiar la picioarele redutei şi îndrăzneaţa gloată a gărzilor naţionale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea priceperea militară, fu nevoită să se retragă după oarecare şovăire, lăsînd cincisprezece cadavre pe caldarîm. Această clipă de şovăire dădu timp răsculaţilor să-şi încarce armele şi o a doua şarjă ucigătoare surprinse compania

mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri, primind în piept şi salva tunului în baterie, care, neavînd alt ordin, nu-şi încetase tragerea. Întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborît de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decît serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii! spuse el. Îşi ucid oamenii şi ne consumă muniţiile pe degeaba.”

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculaţi ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuieşte repede, n-are de tras decît un număr de lovituri şi nu dispune decît de un număr limitat de combatanţi. O cartuşieră goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, avînd de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi stăpînă pe Vincennes[199], nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atîtea regimente, cîţi oameni are baricada, şi atîtea arsenale cîte cartuşiere au răsculaţii. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfîrşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor; afară numai dacă revoluţia, izbucnind pe neaşteptate, nu azvîrle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se

---

199 . În fortăreaţa cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniţii, produse ale arsenalului din acelaşi loc.

întîmplă şi aşa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulţesc. Parisul tresaltă atotstăpînitor, *quid divinum*[200] se iveşte, un 10 august pluteşte în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare ţîşneşte, botul căscat al forţei dă înapoi şi armata, leul, vede în faţa ei, în picioare, liniştit, profetul, adică Franţa.

XIII

LICĂRIRI TRECĂTOARE

În haosul simţămintelor şi pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate: vitejie, tinereţe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverşunarea jocului de noroc, şi mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranţă străbătu deodată, în clipa cea mai neaşteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultaţi, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pîndă, mi se pare că Parisul se deşteaptă!

200 . Ceva divin, o forţă supranaturală (lat.).

În dimineaţa de 6 iunie, răscoala cunoscu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpăţînarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleţi unele încercări. Pe străzile Porier şi Gravilliers fură înjghebate cîteva baricade. În faţa porţii Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe şeful escadronului şi se întoarse zicînd: „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău!” Fu spintecat cu săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împuşcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossonnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartuşe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice şi neprevăzute întîmpinară un regiment de cuirasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne[201]. Pe strada Planche-Mibray fură azvîrlite de pe acoperişuri asupra trupei cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie; semn rău; cînd i se dădu raportul mareşaluluii Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gînduri, amintindu-şi

201 . Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Burbonilor, care l-au făcut baron de Baragne şi inspector general al cavaleriei.

cuvintele rostite de Suchet[202] la Saragossa: „Cînd babele ne varsă oale de noapte în cap înseamnează că sîntem pierduţi.”

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou cuvîntul, scînteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniştiră pe comandanţii militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înăbuşirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuée, Chanvrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele şi să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stînga, cînd încet şi cu grijă, cînd în pas alergător de atac. Armata spărgea porţile caselor de unde se trăsese; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată şi popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Văzuse apoi în capul străzii trecînd tărgi cu răniţi şi-i spusese

202 . Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decît casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanţilor francezi.

lui Courfeyrac: „Răniţii aceştia nu-s dintre ai noştri”.

Speranţa ţinu puţin; licărirea se stinse repede. În mai puţin de o jumătate ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculaţii simţiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjiţilor părăsiţi.

Mişcarea mulţimii, care părea că se schiţase oarecum, se stinse, iar atenţia ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras:

— Mi-e foame. O să murim aşa, pe nemîncate?

Eniolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviinţare.

XIV

ÎN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lîngă Enjolras, batjocorea mai departe tunul şi, de cîte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie, îl întîmpina zeflemitor:

— Îţi spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Ăsta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui rîdeau.

Courfeyrac şi Bossuet, a căror dispoziţie vitejească creştea o dată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume[203] şi, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăieşte singur, de aceea e puţin cam trist; Enjolras se plînge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăştialalţi, avem, de bine de rău, cîte o iubită, care ne înnebuneşte, adică ne face să fim curajoşi. Cînd eşti îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te baţi ca un leu. E şi asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuţele noastre. Roland s-a dus la

---

203 . Françoise d'Aubigné, viitoarea soţie morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinereţe cu poetul Paul Scarron, ţintuit în pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri şi totuşi casa soţilor Scarron era foarte frecventată în anii 1650-1660, oaspeţii fiind atraşi nu de banchete, ci de spiritele fine şi buna dispoziţie a gazdelor. Ceva mai mult, obişnuiţii casei aduceau ei înşişi băutură şi mîncare la acele sindrofii.

moarte ca s-o întărîte pe Angelica[204]. Toate vitejiiie ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoş; femeia îl pune pe bărbat în mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheaţa şi îndrăzneţ ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas: „Patria”.

Bossuet mai rîdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! Şi luîndu-şi o voce de portărel care vesteşte, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

Era a doua gură de foc.

Artileriştii făcură la repezeală o manevră forţată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintîi.

Acest lucru indica deznodămîntul.

După cîţeva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susţinea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanţă. În timp ce amîndouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una

204 . Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic.

Cîinii întunecaţi ai războiului lătrau unii la alţii.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau – una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încît ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculaţi în sfărîmături de mitralie.

Procedeul acesta de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniţi din vîrful baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cârciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, şi strigă: Foc asupra artileriştilor!

Erau gata cu toţii. Baricada care tăcea de

atîta vreme deschise pătimaş focul; şapte sau opt descărcături se succedară şi, după cîteva minute, se putu zări tulbure, prin pîcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau la pămînt, sub roţile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea şi răspunse:

— Încă un sfert de ceas de noroc de ăsta şi n-o să mai avem nici zece cartuşe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV

GAVROCHE AFARĂ

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanţe.

Gavroche luase din cîrciumă un coş pentru sticle, ieşise din deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naţionali, ucişi sub povârnişul redutei, în coşul cu care venise.

— Ce faci acolo? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul:

— Cetăţene, îmi umplu coşul.

— Tu nu vezi mitralia?

— Plouă foarte bine! Ei, şi? răspunse

Gavroche.

Courfeyrac strigă:

— Înapoi!

— Numaidecît, zise Gavroche.

Şi, dintr-o săritură, fu în stradă.

Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se lăsase în urma ei o dîră de cadavre.

Vreo douăzeci de morţi zăceau ici şi colo pe caldarîm pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.

În stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rînduri întunecate de case. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alţii de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.

Pîcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui văl de fum, mulţumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.

Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinţi; se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea raniţa sau cartuşiera aşa cum o maimuţă ar fi desfăcut o nucă.

Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenţia asupra lui. Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulbere.

— Bun cînd ţi-e sete, spuse el vîrîndu-l în buzunar.

Tot mergînd înainte, ajunse în locul unde fumul împuşcăturilor devenea străveziu.

Trăgătorii de linie, înşiruiţi şi la pîndă îndărătul ridicăturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masaţi la colţul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartuşe un sergent ce zăcea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonţ.

— Fir-ar să fie! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morţii!

Un al doilea glonţ scînteie pe pietriş, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coşul.

Gavroche se uită şi văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vînt, cu mîinile în şolduri, cu privirea aţintită asupra guarzilor naţionali care trăgeau, şi începu să

cînte:

„De eşti urît la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De eşti prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau.”

Îşi ridică apoi coşul de pe jos şi, fără să piardă vreunul, îşi puse înapoi toate cartuşele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau şi se apucă să golească o altă cartuşieră. Acolo, nici al patrulea glonţ nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar:

„Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toţi cu huo,
De vină e doar Rousseau.”

Un al cincilea glonţ nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet:

„Sînt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sînt îmbrăcat mişto,
De vină e doar Rousseau.”

Şi asta merse aşa cîtva timp.

Priveliştea era înfiorătoare şi plină de farmec. Gavroche, ţinta, îi necăjea pe ţintaşi. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care

ar ciuguli vînătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau într-una şi dădeau greş de fiecare dată. Gărzile naţionale şi soldaţii rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porţi, ţîşnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea mitraliei cu tifla şi fără încetare, prăda cartuşe, golea cartuşiere şi-şi umplea coşul. Răsculaţii, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat: era un spiriduş ştrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanţele alergau după el, dar el era mai iute decît ele. Juca nu ştiu ce joc groaznic de-a v-aţi ascunselea cu moartea; de cîte ori se apropia de el faţa rînjită a morţii, copilul îi dădea un bobîrnac.

Totuşi, un glonţ mai bine ţintit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstruşnic. Îl văzură pe Gavroche clătinîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt: dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu[205]; ştrengarul cînd atingea caldarîmul era ca uriaşul cînd atingea pămîntul; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonţul şi

---

205 . Personaj mitologic: un uriaş, care de cîte ori atingea pămîntul dobîndea forţe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în braţe şi apoi l-a doborît.

începu să cînte:

„De-am căzut, nu-i un mister,
De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de...”

Nu isprăvi. Al doilea glonţ al aceluiaşi puşcaş îl opri scurt. De data asta căzu cu faţa la pămînt şi nu mai mişcă. Un suflet mare îşi luase zborul.

XVI

CUM DIN FRATE POŢI AJUNGE TATĂ

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului – căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni – doi copii se ţineau de mînă. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite; cel mare îl conducea pe cel mic; erau zdrenţăroşi, palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea: „Tare mi-e foame”. Cel mare, ajuns întrucîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ţinea un beţigaş.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porţile închise, ca măsură poliţienească, din pricina răscoalei. Trupele care-şi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceştia acolo? Scăpaseră

din vreun post militar slab supravegheat? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului[206] sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie: *Invenerunt parvulum pannis involutum*[207], se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii şi să fi petrecut noaptea într-unul din chioşcurile în care se citesc ziare? Fapt e că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii şi să pari liber înseamnă să fii pierdut. Aşa şi era: copiii aceştia erau pierduţi.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Copiii soţilor Thénardier, găzduiţi de Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum – frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vînt.

Veşmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte faţă de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrenţe.

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduţi”, pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe caldarîmul Parisului.

---

206 . Puncte din sudul Parisului.
207 . Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine ascunsă (lat.).

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice; cu toate astea lumea ar trebui să se gîndească: sînt copii şi au dreptul la flori.

Aceştia se aflau acolo mulţumită porţilor închise. Erau contravenienţi. Se strecuraseră în grădină şi rămăseseră acolo. Porţile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie şi se odihneşte; paznicii, tulburaţi şi ei de încordarea generală şi preocupaţi mai mult de ce se întîmpla afară decît înăuntru, nu se mai uitară în grădină şi nu-i văzură pe cei doi delicvenţi.

În ajun, şi chiar în dimineaţa aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plîns. Vara, pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

În acel moment al solstiţiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipeşte şi se suprapune pe suprafaţa pămîntului, ca şi cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă; ploaia e băută la iuţeală Dimineaţa toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.

Nimic mai încîntător decît verdeaţa spălată de ploaie şi ştearsă de soare; e o prospeţime

caldă. Grădinile şi cîmpiile, cînd au apă la rădăcină şi soare în flori, se schimbă în cădelniţe cu tămîie şi înalţă toate miresmele deodată. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simţi uşor ameţit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sînt unele făpturi care nu cer mai mult; fiinţe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul; visători care, absorbiţi în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare faţă de bine şi rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci cînd pot să viseze sub copaci se smulg cu încîntare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alţii se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocîrjit al unui copilaş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrenţele fetelor zgribulite de frig; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrăţişările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu putinţă progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea faţă în faţă cu nesfîrşitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viata lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătăţit; la ea nu intră întregul; adevăratul întreg rămîne în

afară; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt? Omul suferă, se prea poate; dar ia uitaţi-vă că se ridică Aldebaran[208]! O mamă nu are lapte, îi moare copilaşul abia născut; nu vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat cînd îl priveşti atent la microscop! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gînditori uită să iubească. Constelaţiile îi preocupă atît de mult, încît uită să se întoarcă spre copilaşul care plînge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. El formează o familie de spirite mici şi mari. Aşa erau Horaţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron; cărora soarele le ascunde rugul; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena asta efecte de lumină; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atîta vreme cît vor fi deasupra capului lor nori de purpură şi aur, şi care sînt sortiţi să fie fericiţi atît timp cît nu vor dispare strălucirea stelelor şi cîntatul păsărilor.

Oamenii aceştia sînt nişte fericiţi întunecaţi. Ei nu bănuie că sînt de plîns. Şi fără îndoială că sînt. Cine nu plînge, nu vede. Trebuie să-i

---

208 . Stea din constelaţia Taurului, care răspîndeşte o vie lumină roşietică.

admirăm şi să-i plîngem aşa cum am plînge şi am admira o făptură care ar fi în acelaşi timp noapte şi zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi şi care în mijlocul frunţii ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gînduri ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este şi infirmitate. Poţi fi nemuritor, dar şchiop; ca dovadă, Vulcan. Poţi fi mai mult decît om şi mai puţin. Nedesăvîrşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb?

Dar atunci cui să te încredinţezi? *Solemquis dicere falsum audeat?*[209] Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe pămînt, atîta lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc? Nu e deznădăjduitor? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui? Dumnezeirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineaţa, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrăţişeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se căţărau de-a lungul

---

209 . Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător? (lat.).

castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarţei. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrînele ciori ale Mariei de Médicis[210] se iubeau prin copacii înalţi. Soarele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sînt altceva decît toate varietăţile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învîrteau albinele, ca nişte scîntei ale acestor flori-flăcări. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi caprifoliul, nu avea nimic neliniştitor; rîndunelele te ameninţau graţios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire; viaţa mirosea frumos; din toată natura se desprindea nevinovăţie, siguranţă, atenţie, paternitate, mîngîiere, zori. Gîndurile care coborau din cer erau blînde ca o mînuţă de copil pe care o săruţi.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină; zeităţile erau zdrenţuite de soare; de toate părţile le atîrnau raze. În jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars.

---

210 . Aceste păsări au o viaţă foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele vieţuiau tocmai de pe vremea cînd s-a clădit palatul Luxembourg şi cînd s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Medicis, văduva lui Henric al IV-lea.

Vîntul ridica ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părînd că se zbenguie.

Risipa de lumină avea ceva liniştitor. Se revărsa viaţă, sevă, căldură, efluvii; simţeai îndărătul creaţiunii cît de uriaş îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrîngeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simţeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseţii, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de nori; datorită ploii, nu era nici un fir de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pămînt în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreţie era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia; cîteva flori erau întîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu; avangarda fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariargarda fluturilor albi de mai.

Plantele îşi schimbau pielea. Vîntul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentînd arma şi în mare ţinută”.

Toată natura prînzea; creaţiunea era la masă; era ceasul; marea faţă de masă albastră era pusă pe cer şi marea faţă de masă verde, pe pămînt. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sămînţă de cînepă, vrabia găsea grăunţele de mei, sticletele găsea rocoţel, prigoria găsea viermişori, albina găsea flori, musca – infuzorii, şi vrabia – muşte. Se mîncau niţeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiţi ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburaţi întrucîtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în faţa măreţiei, fie ea şi impersonală; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit ţipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decît împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceştia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas: „Mi-e foame!”

Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mînă un omuleţ de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omuleţul de şase ani ţinea în mînă un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau cîte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduinţă a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur dintr-una din acele case.

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul” şi se ascunseseră şi mai mult.

Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceaţa iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lîngă acelaşi mare bazin „să se ferească de excese”. Părea politicos şi mîndru, şi avea o gură care zîmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puţină piele, arată mai degrabă dinţii decît sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmeriţă, băiatul purta uniforma gărzii naţionale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudenţă.

Tatăl şi fiul se opriră lîngă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admiraţie specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea lor principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuţi ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înţeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului:

— Omul înţelept se mulţumeşte cu puţin. Uită-te la mine, fiule! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur şi cu pietre scumpe; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adînci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot şi zarvă.

— Ce e asta? întrebă copilul.

— Saturnale[211], răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe fei doi copilaşi zdrenţăroşi, nemişcaţi în dosul căsuţei verzi a lebedelor:

— Iată începutul! spuse el. Şi după o clipă de tăcere adăugă: În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plîngă.

— De ce plîngi? îl întrebă taică-său.

---

211 . În antichitate, sărbători desfrînate în cinstea zeului Saturn.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zîmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ţi fie foame ca să mănînci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei?

— Nu.

Tatăl îi arătă lebedele.

— Arunc-o acestor palmipede.

Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman! urmă tatăl. Trebuie să-ţi fie milă de animale.

Şi luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozonăcelul.

Burghezul, simţind că prăjitura putea să se piardă, ; mişcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel şi; chip de gesturi şi atrase, în sfîrşit atenţia lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca nişte corăbii ce sînt şi se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreţie ferice care se potriveşte atît de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele[212], spuse

---

212 . Joc de cuvinte: în limba francezi, *cygne* (lebădă) şi *signe* (semn) sînt omonime.

burghezul bucuros că face un spirit.

În acea clipă vuietul îndepărtat se înteţi din nou, pe neaşteptate. Dar de data asta fu grozav. Sînt unele adieri de vînt care vorbesc mai desluşit decît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împuşcăturile plutoanelor şi răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă şi ale tunului. Şi, în acelaşi timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele. Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mîna băiatului şi apoi urmă: De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanţa care desparte regalitatea de nobilime; adică nu e mult. Are să plouă cu gloanţe – privi norul – şi poate că are să vină şi ploaie; se mai amestecă şi cerul; ramura cadetă[213] e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede!

— Aş vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuinţă, îi răspunse tatăl.

Şi-l luă cu el pe micuţul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul

213 . Descendenţii dintr-un colateral mai tînăr; aici este vorba de dinastia Bourbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludivic-Filip, ramura principală a Bourbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl şi fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desişului dinspre strada Madame.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţinîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mîna dreaptă beţigaşul spre prăjitură. Lebedele, văzînd duşmanul, se grăbiră şi, grăbindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar; apa, despicîndu-se în faţa lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre beţigaşul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, beţigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi beţigaşul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Era udă; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărţi cozonăcelul în două; într-o bucată mare şi alta, mică; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frăţiorului său şi-i spuse:

— Dă-i drumu pe gît!

XVII

MORTUUS PATER FIL1UM MORITURUM EXPECTAT[214]

214 . Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (lat.).

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea tîrziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe; Marius aduse copilul.

„Vai, îşi spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata!” Numai că Thénardier îl adusese pe taică-său viu; el îl aducea pe copil mort.

Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe braţe, avea, ca şi copilul, faţa plină de sînge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonţ îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea. Îl puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amîndouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn şi pentru copil.

Combeferre împărţi cartuşele din coşul pe care îl adusese.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.

Cînd Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.

— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse Combeferre, încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a fi în baricadă şi de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

— Eroismul are originalii lui, adăugă

Combeferre.

Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă:

— E de alt soi decît moş Mabeuf.

Trebuie să ţinem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război, nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrtesc încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunîndu-i, în mijlocul împuşcăturilor: „Sîntem ca la un chef între băieţi”. Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripeţiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziţia ei din primejdioasă devenise ameninţătoare şi din ameninţătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situaţia se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tînăr spartan care-şi închina spada goală în faţa geniului întunecat Epidotas[215].

Combeferre, cu şorţul dinainte, pansa răniţii; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; şi Bossuet îi spunea Jui Feuilly: „Vom lua în curînd diligenta spre o altă

---

215 . Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

planetă”. Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care şi le păstrase lîngă Enjolras, îşi potrivea şi îşi rînduia un întreg arsenal, un bastonaş cu şiş, a puşcă, două pistoale de oblînc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul-din faţa lui. Un muncitor îşi lega pe cap, cu o sforicică, o pălărie mare de pai mătuşii Hucheloup, „ca să-l apere de insolaţie”, spunea el. Tinerii din Cougourde d’Aix sporovăiau vesel între ei, ca şi cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, îşi cerceta limba. Cîţiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăţi de pîine aproape mucedă, le mîncau cu lăcomie. Marius era neliniştit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII

VULTURUL A AJUNS PRADĂ

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata linişte interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuşi pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic,

pîcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică; revoluţiile sînt ca un sfinx, şi cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simţi el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea; e mai mult, dar şi mai puţin decît viaţa. După ce ai ieşit dintr-o baricadă, nu mai ştii ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ţi dai seama. Ai fost înconjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omeneşti; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate şi stafii în picioare. Ceasurile erau nesfîrşite şi păreau ceasuri ale veşniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau? Ai văzut mîini pătate de sînge; era un zgomot înfricoşător, dar şi o linişte groaznică; guri căscate care strigau şi alte guri căscate care tăceau; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adîncurilor necunoscute; te uiţi la ceva roşu care ţi-a rămas sub unghii. Nu-ţi mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem în strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfîrşise de bătut douăsprezece, cînd Enjolras sări în picioare şi scoase, din vîrful baricadei, acest strigăt răsunător:

— Căraţi pietre în casă! Puneţi-le pe

pervazul ferestrei şi mansardelor! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre! Nici o clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decît capul unei coloane; dar al cărei coloane? Fireşte, al unei coloane de atac; pompierii însărcinaţi să dărîme o baricadă merg totdeauna înaintea soldaţilor însărcinaţi s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre[216] o numea în 1822 „lovitura cea mare”.

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două cîmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. În mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cîrciumii *Corint* fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Cîteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această întărire a ferestrelor

216 . Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restauraţiei şi ministru al marinei în 1822, cînd reacţiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziţiei liberale din Cameră şi împotriva libertăţilor cetăţeneşti.

putu să se facă cu atît mai uşor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt.

Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu caire se fereca pe dinăuntru uşa cîrciumii, noaptea, fură puşi la îndemînă.

Fortăreaţa era desăvîrşită. Baricada era zidul fortificat, iar cîrciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sînt totdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decît în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, devreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius:

— Noi sîntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămîi afară şi observă

Marius se aşează în observaţie pe creasta baricadei.

Enjolras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanţa.

— Să nu-i atingă nimeni pe răniţi, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă – repede, dar liniştit.

Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:

— La primul etaj să aveţi pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem?

— Da, răspunse Feuilly.

— Cîte?

— Două securi şi o bardă.

— Bine. Sîntem douăzeci şi şase de luptători. Cîte puşti avem?

— Treizeci şi patru.

— Opt în plus. Puştile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, şi puse la îndemînă. La centiron săbiile şi pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunşi la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să deschidă focul asupra duşmanului, prin spaţiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sân. Acum, peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziţii, se întoarse

spre Javert şi-i spuse:

— Nu te uit. Şi punînd un pistol pe masă, adăugă:

— Ultimul care va ieşi de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Mondétour. Nu are decît patru picioare lăţime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo şi executat.

În clipa aceea era cineva şi mai nepăsător decît Enjolras: Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaţilor. Ieşi dintre rînduri şi-i spuse lui Enjolras:

— Dumneata eşti comandantul?

— Da.

— Mi-ai mulţumit acum cîteva minute.

— În numele republicii. Baricada a fost salvată de doi oameni: de Marius Pontmercy şi de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată?

— Fireşte.

— Atunci, cer una.

— Anume.

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mişcare uşoară şi spuse:

— E drept să fie aşa.

Enjolras începuse să-şi încarce carabina; îşi

plimbă privirile în jurul lui.

— N-are nimeni nimic de zis? Apoi se întoarse spre Jean Valjean. Ia-l pe spion!

Fără să mai aştepte, Jean Valjean puse stăpînire pe Javert, aşezîndu-se pe marginea mesei. Luă pistolul şi un clinchet slab vesti că-l încărcase.

Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.

— Alarmă! strigă Marius din vîrful baricadei.

Javert începu să rîdă, cu acel rîs fără zgomot care îi era caracteristic, şi, privindu-i ţintă pe răsculaţi, le spuse:

— Nu vă merge mai bine decît mie.

— Afară cu toţii! strigă Enjolras.

Răsculaţii se repeziră într-un iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert:

— Pe curînd!

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNĂ

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frînghia cu care era legat prizonierul şi de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorităţii înlănţuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgîndu-l după el, ieşi din cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît paşi foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mînă.

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculaţii, preocupaţi de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colţul caselor îi ascundea de privirea răsculaţilor. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la cîţiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morţi se putea deosebi o faţă vînătă, un păr desfăcut, o mînă străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Javert se uită pieziş la moartă şi spuse cu o voce scăzută, foarte liniştit:

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braţ şi-şi aţinti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe, pentru a spune: „Javert, eu sînt”.

— Răzbună-te! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuţit din buzunar şi îl deschise.

— Un cuţit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ţi se potriveşte mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea la încheieturile mîinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicîndu-se, îi spuse:

— Eşti liber!

Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stăpîn era pe sine, se emoţionă. Rămase cu gura căscată, nemişcat.

Jean Valjean urmă:

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întîmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauchelevent în strada l’Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbîrli ca un tigru. Întredeschise gura strîmbă şi şopti între dinţi:

— Ia seama!

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus? întrebă Javert. Fauchelevent, strada l’Homme-Armé?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Îşi încheie redingota, îşi înţepeni iar umerii, milităreşte, se întoarse în loc, încrucişă braţele, ţinîndu-şi bărbia într-o mînă, şi porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După cîţiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Valjean:

— Mă scoţi din sărite, dumneata! Mai bine ucide-mă!

Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean:

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărtă cu paşi înceţi. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă şi spuse:

— S-a făcut!

Între timp iată ce se întîmplase:

Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenţie pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. Îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.

Amintirea aceasta era totuşi înceţoşată şi tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu făcea o afirmaţie, îşi punea numai o întrebare: „Nu e oare inspectorul de poliţie care mi-a spus că-l cheamă Javert?”

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să ştie dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei:

— Enjolras!

— Ce e?

— Cum îl cheamă pe omul acesta?

— Pe care?

— Agentul de poliţie. Nu ştii cum îl cheamă?

— Fireşte că da. Ne-a spus-o.

— Cum îl cheamă?

— Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă: „S-a făcut!” Un fior de gheaţă străbătu inima lui Marius.

XX

MORŢII AU DREPTATE ŞI CEI VII NU SE ÎNŞALĂ

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreţia tragică a acestei clipe supreme; mii de zgomote, tainice în aer,

suflul maselor înarmate, puse în mişcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mişcare, focurile susţinute şi canonadele care se încrucişau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperişurilor, cîte un ţipăt îndepărtat, nedesluşit, înspăimîntător, ameninţări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare şi de nori, frumuseţea zilei şi îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri fioroase; porţi închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atît de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrşească cu o situaţie care ţinuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o ţară legată, cînd mînia generală îmbiba atmosfera, cînd oraşul consimţea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească şoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunşi de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreaţa improvizată, care se bizuia pe ea. Dar cînd situaţia nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimţită,

cînd masele nu voiau să-şi însuşească mişcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, oraşul se preschimba în deşert în jurul revoltei, sufletele îngheţau, adăposturile se ferecau şi strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poţi face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decît vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculaţii devin ciumaţi. O casă e un povîrniş rîpos, o poartă e un refuz, o faţadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă şi să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te priveşte şi te osîndeşte. Ce lucru întunecat e o casă închisă! Pare moartă, deşi e vie. Viaţa ei pare suspendată, şi totuşi continuă. De douăzeci şi patru de ore n-a ieşit nimeni din ea, dar nimeni nu lipseşte dinăuntru. În interiorul acestei stînci oamenii umblă; se culcă, se scoală: sînt în familie; beau şi măpîncă; le e frică, lucru groaznic! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate; circumstanţa ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut şi asta, frica se schimbă în patimă; spaima se poate schimba în furie, ca prudenţa în turbare; de unde şi zicala atît de adîncă: „Turbaţii aceia de moderaţi”. Sînt unele vîlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mînia. „Ce vor oamenii aceştia? Nu sînt

niciodată mulţumiţi. Îi compromit pe cei liniştiţi. Ca şi cum n-am fi sătui de revoluţii deastea! Ce caută aici? Să se descurce singuri! Cu atît mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decît ceea ce merită. Nu ne priveşte pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanţe! O ceată de golani. Nu deschideţi uşa!” Şi casa ia o înfăţişare de mormînt. Răsculatul trage să moară în faţa acestei uşi; vede cum se apropie mitralia şi săbiile scoase din teacă, ştie că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni; sînt aici ziduri care l-ar putea apăra, sînt aici oameni care l-ar putea scăpa, şi zidurile acestea au urechi de carne, şi oamenii aceştia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze?

Pe nimeni şi pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, şi din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas[217]. Utopia care n-are răbdare şi se preschimbă în răscoală ştie ce o aşteaptă; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează şi primeşte cu stoicism prăbuşirea în locul triumfului. Îi slujeşte pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, şi chiar dezvinovăţîndu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunţe. E neclintită în faţa

217 . Cele două aspecte ale aceleiaşi zeiţe din mitologia greco-romană: înţelepciunea şi războiul. Minerva este numele latin al zeiţei greceşti Pallas Atena.

piedicilor şi blîndă în faţa nerecunoştinţei.

Dar e oare vorba de nerecunoştinţa?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viaţa speciei umane, în general, se cheamă progres. Păşirea izolată a omenirii se numeşte progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească şi pămîntească, spre ceresc şi divin; îşi are popasurile lui, în care îşi adună turma întîrziată; îşi are opririle, cînd meditează în prezenţa unui minunat Cannan[218] oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul; îşi are nopţile lui, cînd doarme; şi una dintre cele mai dureroase nelinişti al gînditorului se naşte atunci cînd sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit”, îi spunea într-o zi Gérard de Nerval[219] celui ce scrie aceste rînduri, confundînd progresul cu Dumnezeu şi luînd întreruperea mişcării drept moartea fiinţei supreme.

Cel ce deznădăjduieşte se înşală. Progresul se trezeşte fără doar şi poate şi, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că şi prin somn a mers

---

218 . Pămîntul făgăduinţei; În Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.

219 . Poet romantic francez (1808-1855). De la inspiraţia patriotică şf populară din tinereţe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică şi mistică, pe placul simboliştilor, care au văzut în el un precursor.

pentru că a crescut. Cînd îl vezi din nou în picioare, îl găseşti mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veşnic liniştit; nu ridicaţi zăgazuri, nu prăvăliţi stînci în drumul lui; obsacolul face să spumege apa şi să fiarbă, omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuşi o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia şi unitatea vor domni, progresul va avea revoluţiile drept etape.

Ce este progresul? Am spus-o. Este viaţa permanentă a popoarelor.

Se întîmplă însă, uneori, ca viaţa indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieţii eterne, a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul îşi are interesul său limpede şi are dreptul să-l susţină, fără să păgubească pe altul, şi să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism; clipa de faţă are drepturile ei şi nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generaţia care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-şi scurteze trecerea pentru generaţiile – de altfel, egale cu ea – ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toţi. Sînt tînăr şi sînt îndrăgostit, sînt bătrîn şi vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă şi copii, toate

îmi plac, vreau să trăiesc, lăsaţi-mă în pace!” Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înţelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acţionează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Îşi complică eroismul cu o violenţă de care se cuvine să fie răspunzătoare; violenţă întîmplătoare şi expedient, contrară principiilor, şi pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mînă; împuşcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă fiinţe vii şi le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujeşte de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forţa ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbeşte cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăişuri; cine răneşte cu unul se răneşte cu celălalt.

Cu această rezervă şi cu toată asprimea, ne este însă cu neputinţă să nu-i admirăm pe glorioşii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrînţi sînt vrednici de slavă, şi poate că învinşi au şi mai multă măreţie. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului; o înfrîngere eroică merită, în

schimb, compătimirea lui. Una e măreaţă, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, şi Pisacane[220] mai mare decît Garibaldi.

Trebuie neapărat ca cineva să ţină cu învinşii.

Lumea e nedreaptă cu aceşti mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.

Revoluţionarii sînt acuzaţi că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intenţiile lor, şi conştiinţa lor este pusă la îndoială. Sînt mustrări că ridică, construiesc şi îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăţi, de uri, de deznădejdi şi că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor şi a lupta. Li se strigă: „Stricaţi pardoseala iadului!” Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenţii bune”.

Desigur, cea mai bună soluţie este cea pacifică. În definitiv, să ne înţelegem, cînd vezi piatra te gîndeşti la urs[221] şi societatea e

---

220 . Revoluţionar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decît ale altor făuritori ai unităţii italiene din 1860. A fost ucis pe cînd încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Burbonilor. (Pentru ceilalţi, vezi notele anterioare).

221 . Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul şi grădinarul*, în care

neliniştită tocmai din pricina acestei bunăvoinţe. Dar mîntuirea societăţii depinde de ea însăşi; noi apelăm tocmai la bunăvoinţa ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prieteneşte, să se constate şi să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinşi, mai ales învinşi, sînt măreţi oamenii care, în toate colţurile lumii, cu ochiul aţintit asupra Franţei, luptă pentru ţelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului; care îşi dăruiesc viaţa pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeaşi dezinteresare cu care un actor şi-ar da replica. Ei primesc şi lupta deznădăjduită şi dispariţia stoică, pentru a împinge măreaţa mişcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele şi supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincţiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol: există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluţii, şi revoluţii respinse, care se numesc mişcări. O răscoală care izbucneşte este o idee care îşi dă examenul în faţa poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

Popoarele nu intră în război la orice somaţie şi ori de cîte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi

---

morala e: mai bine un duşman deştept, decît un prieten prost.

şi de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie: de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care ţinteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calităţile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluţie; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică; iar în Franţa, prin răsturnarea regalităţii, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoţi. Aşa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în faţa efortului; era, însă, mare.

Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificaţi, sînt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranţa omenească. Răsculaţii poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice îmbătaţi de ce

au să facă. Cine ştie? Poate că vor izbuti. Sînt în minoritate; au împotriva lor o armată întreagă: dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaşte renunţare a fiecăruia asupra lui însuşi, justiţia, adevărul şi la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quijote ci la Leonida. Merg înainte şi, odată porniţi nu dau înapoi; se aruncă cu gîtul încordat, nădăjduind o victorie nemaipomenită, revoluţia desăvîrşită, progresul repus în libertate, măreţia speciei umane, eliberarea universală şi, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută şi am spus pentru ce. Mulţimea este potrivnică exerciţiîlor cavalereşti.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puţin prietene cu idealul şi cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreţia şi frumuseţea Franţei constau în faptul că Franţa e mai puţin pîntecoasă decît alte popoare: îşi strînge cureaua mai uşor. E prima care se trezeşte şi ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decît punctul culminant al logicii, aşa cum frumosul nu este altceva decît culmea adevărului. Popoarele artiste sînt totodată popoare înţelepte. A iubi frumosul însemnează a vrea lumina. Din

această pricină făclia Europei, adică civilizaţia, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franţei. Divine popoare pioniere! *Vitae lampada tradunt*.[222]

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizaţie se măsoară după cantitatea de imaginaţie. Numai un popor civilizator trebuie să rămînă un popor viril. Corintul[223] da; Sybaris[224], nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos; trebuie să fii artist. În materie de civilizaţie nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiţia asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă şi mijloacele lui în ştiinţă. Numai prin ştiinţă se va realiza viziunea superioară a poeţilor: frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizaţia, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, şi sentimentul artistic nu numai că este servit, dar şi completat prin ştiinţă; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul,

---

222 . Poartă făclia vieţii (lat.).

223 . Una din cele mai bogate cetăţi din Grecia veche, în Peloponez; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei şi a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

224 . Colonie greacă din sudul Italiei, celebră pentru viaţa inactivă, molatică, a locuitorilor ei; distrusă la sfîrşitul secolului al VI-lea al erei noastre.

trebuie să aibă ca punct de plecare ştiinţa, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de cîştig nu pot sta la conducerea civilizaţiei. Îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voinţa în acţiune. Contemplaţia sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzîndu-i nivelul şi-i retrag înţelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează naţiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopţii grele a veacurilor, aureole de civilizaţie.

Franţa are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreţie. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decît alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă cînd ea nu vrea decît să umble, sau care umblă cînd ea vrea să se oprească. Franţa are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreţia franceză şi sînt mari cît Missouri sau

Carolina de Sud[225]. Ce e de făcut? Uriaşa se joacă de-a pitica; uriaşa Franţă face nazuri de ţînc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sînt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistenţa eului.

Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormîntul în exil sînt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiţi să se lase părăsiţi, exilaţii să se lase exilaţi, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la raţiune, să se alunece prea mult pe povîrniş.

Materia există, clipa există, interesele există, pîntecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înţelepciune. Viaţa din clipa asta îşi are dreptul ei, fără doar şi poate, dar viaţa permanentă şi-l are pe al ei. Vai! Faptul că te-ai urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decît am vrea. O naţiune e vestită; ea gustă din ideal, apoi muşcă din noroi şi zice că e bun; şi dacă o întrebi cum de-l înlocuieşte pe Socrate cu Falstaff[226], îţi răspunde: „Pentru că îmi plac

225 . State din S.U.A.
226 . Adică spiritualitate (Socrate) cu preocupările vulgar-

oamenii de stat”.

Încă un cuvînt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decît o zvîrcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios şi are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întîlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act şi antract totodată, ale acestei drame care se învîrteşte în jurul unui comandament social şi al cărui nume adevărat este „Progresul”.

Progresul!

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg; şi în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conţine are de trecut prin mai multe încercări, nu este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vălul, cel puţin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate şi în amănunt, oricare ar fi întreruperile şi scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conştiinţă, de la putreziciune la viaţă, de la bestialitate la

---

materiale, plăcerile trupeşti, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespeareian din piesele *Henric al IV-lea* şi *Nevestele vesele din Windsor*.

datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare: materia; capătul: sufletul. La început balaurul, la sfîrşit îngerul.

XXI

EROII

Deodată toba anunţă asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca şarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputinţă; de altfel, forţa fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naţionale şi municipale pedestre, susţinută de mari mulţimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunînd din goarnă, cu baionetele sus, cu geniştii în frunte şi, nepăsătoare de proiectile, ajunse drept în faţa baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid..

Zidul rezistă bine.

Răsculaţii deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atît de sălbatic, încît baricada fu o clipă inundată de atacanţi; dar se

scutură de soldaţi aşa cum leul se scutură de cîini şi nu se lasă cuprinsă de către asediatori decît ca o stîncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriaşă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, şi răspunse redutei prin focuri de armă înfricoşătoare. Cine a văzut focuri de artificii îşi aminteşte de jerba pe care o face o încrucişare de scînteieri şi care se numeşte buchet. Să-şi închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrful fiecărei dîre de foc cîte un glonţ, o şevrotină sau un biscaian şi purtînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărîrea era aceeaşi de amîndouă părţile. Vitejia era aproape barbară şi se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard naţional se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrşească; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinereţe şi în plină sănătate face din curaj o beţie. În această încăierare fiecare avea măreţia ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai tîrziu şi se adăpostea; trei soldaţi căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o

ţintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrful redutei. Nu există un risipitor mai mare decît un avar care îşi face de cap; nu e om mai înfricoşător în acţiune decît un visător. Marius era nemaipomenit şi gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ar fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.

Cartuşele asediaţilor erau pe sfîrşite; dar nu şi ironiile lor usturătoare. În acest vîrtej al morţii în care se aflau, le ardea de rîs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ţi-e pălăria? întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse:

— Au tras cu tunul în ea!

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înţeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe oamenii aceştia (şi da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne părăsesc!

Combeferre se mulţumea să răspundă cu zîmbet grav:

— Sînt oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecţi stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atît de semănat cu cartuşe sfărîmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii arau numeroşi; răsculaţii aveau o poziţie bună. Se aflau în vîrful unui zid şi-i

fulgerau din plin pe soldaţii care se împleticeau printre morţi şi răniţi şi se izbeau de un povîrniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziţii în care un pumn de oameni ţin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanţe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranţă, armata strîngea baricada aşa cum strînge şurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creştea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrenţăroşi, istoviţi, care nu mîncaseră de douăzeci şi patru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decît vreo cîteva gloanţe de tras, care îşi pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartuşe, mai toţi răniţi, care aveau capul sau braţul bandajat cu o rufă înroşită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmaţi, cu puşti proaste şi cu săbii vechi ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-şi face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-şi închipuie că un mănunchi de găteje uriaşe luase foc, şi că priveşte acest incendiu. Nu era o luptă, era

interiorul unui cuptor; din gurile lor ieşea foc şi pară; feţele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputinţă; luptătorii ardeau în flăcări şi era îngrozitor să vezi cum se mişcau în fumul roşu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive şi simultane ale acelui măcel măreţ. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoşătoare dintre cele şaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*[227] îl numeşte „Pădurea săbiilor”.

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperişul casei, de la ferestrele cîrciumii, de la ferestruicile pivniţei, unde se strecuraseră cîţiva. Erau unu contra şaizeci. Faţada *Corintului*, pe jumătate prăbuşită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanţe îşi pierduse geamurile şi cercevelele şi nu mai era decît o gaură fără formă, astupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis; Feuilly fu ucis; Courfeyrac fu ucis; Joly fu ucis; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-şi întoarcă privirile spre cer, şi-şi

227 . Serie de cărţi sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri şi formule religioase brahmane: numele lor colectiv însemnează „ştiinţă”; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atît de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît faţa lui nu se mai vedea sub sînge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie.

Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta şi în stînga, şi cîte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Francisc I la Marignan[228].

Homer spune: „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Ophelitios, pe Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvîrşitul Bucolin; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa; Antiloc, pe Abler; Polypaetes, pe Astyal; Polydams, pe Otos din Cyllene, şi Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliţă ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în oraşul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois.”[229] În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliţă de foc, iar

---

228 . Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franţei a participat efectiv la luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milan, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

229 . Actele de eroism evocate de Victor Hugo sînt povestite în *Iliada.*

acesta se apără strivindu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei doi duci de Bretania şi de Bourbon cu arme, armuri şi chimvale, în război, călare, întîlnindu-se cu securea în mînă, cu măşti de fier, cu încălţăminte de fier, cu mănuşi de fier, unul înveşmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Bourbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numaidecît nevoie să porţi, ca Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet[230]; este destul să-ţi dai viaţa pentru o convingere sau din loialitate. Luaţi soldăţelul naiv pînă mai ieri, ţăran din Beauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuţa la şold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, şi studentul tînăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărţi, adolescent blond care îşi tunde barba cu foarfecele, insuflaţi-le spiritul datoriei, puneţi-i faţă în faţă la răspîntia Boucherat sau în fundătura

---

230 . Personaje din romanele cavalereşti din secolul al XVI-lea cărora li se atribuiau isprăvi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparţin romanului *Vitejiile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, răspîndit în Franţa prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginaţia lui Don Quijote.

Planche-Mibray, aşa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriaşă, iar umbra pe care soldatul şi studentul încăieraţi o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax[231], egalul zeilor.

XXII

PAS CU PAS

Cînd nu mai existară alţi conducători în viaţă afară de Enjolras şi Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susţinuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly şi Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele şi se prăvălise; sfărîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, îngrămădiseră de cele două părţi ale barajului două povîrnişuri, unul dincoace de el, altul dincolo.

Povîrnişul din afară punea la îndemînă atacanţilor un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest

---

231 . Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul din războinicii greci cei mai temuţi. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

povîrniş, şi izbuti. Mulţimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de nestăvilit, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnişului. De data aceasta se sfîrşise. Grupul răsculaţilor care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viaţă se trezi în unii dintre ei. Ochiţi de aproape de această pădure de puşti, mulţi nu voiră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipiţi de casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case întredeschisă brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viaţa pentru aceşti disperaţi. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigînd, implorînd, împreunînd mîinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius şi încă alţi şapte sau opt, adunaţi în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalţi. Enjolras le strigase soldaţilor: „Nu înaintaţi!” şi ucisese un ofiţer, care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în

curticica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint,* cu sabia într-o mînă, cu carabina în cealaltă, ţinînd deschisă uşa cîrciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperaţi: „Nu e decît o singură uşă deschisă. Asta!” Şi acoperindu-i cu trupul său, făcînd faţă numai el singur unui batalion, îi ajuta să treacă prin spatele lui. Toţi se îmbulziră. Enjolras, făcînd cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiştii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul”, doborî baionetele din jurul şi din faţa lui şi intră cel de pe urmă; fu o clipă îngrozitoare, în care soldaţii voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculaţii voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violenţă atît de mare, încît, atunci cînd se îmbucă în cadrul ei lăsă să se vadă, tăiate şi lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încleştase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonţ îi spărsese clavicula; îşi dădu seama că leşină şi cade. În clipa aceea, cu ochii închişi, simţi cum îl apucă o mînă puternică, şi leşinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-şi spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei: „Sînt prizonier. Voi fi împuşcat.”

Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu acelaşi lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul uşii, o zăvorî şi o închise

de două ori cu cheia şi cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldaţii cu patul puştii, geniştii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul uşii. Începea acum asediul cîrciumii.

Soldaţii, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire şi apoi, ceea ce era şi mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculaţii îi mutilau pe prizonieri şi că în cîrciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile şi un asemenea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă uşa, Enjolras le spuse celorlalţi:

— Să ne vindem scump pielea!

Se apropie apoi de masa pe care erau întinşi Mabeuf şi Gavroche. Sub pînza neagră se vedeau formele drepte şi ţepene, una mare, alta mică, şi cele două feţe se desenau uşor sub cutele reci ale linţoliului. O mînă ieşea de sub giulgiu şi atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se plecă şi sărută mîna vrednică de cinste, aşa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viaţa lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cîrciuma se luptă ca o

casă din Saragossa. Astfel de rezistenţe sînt crunte. Nici o îndurare. Nici un sol de la o tabără la alta. Toţi vor să moară, cu condiţia să ucidă. Cînd Suchet spune: „Capitulaţi!”, Palafox[232], îi răspunde: „După lupta cu tunul, lupta cu cuţitul”. Nimic nu lipsi de la asaltul cîrciumii Hucheloup: nici pietrele care plouau de la fereastră şi de pe acoperiş în capul asediatorilor, scoţîndu-i pe soldaţi din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împuşcăturile din pivniţă şi mansarde, nici furia atacului, nici înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, cînd uşa cedă, nebunia dezlănţuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cîrciumă, împiedicîndu-se de scîndurile uşii forţate şi date la pămînt, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Cîţiva răniţi îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartuşe. După ce fură trase, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanţe, luară, fiecare, în mînă, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ţinură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau

---

232 . José de Palafox, general, comandant spaniol de partizani; a apărat eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor. Mai tîrziu duce de Saragossa.

sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede[233], iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard[234]. Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stînjenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi şi aburinde. Zgomotul era de nedescris; un fum îmbîcsit şi fierbinte întuneca bătălia. Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct, în lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care luptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decît cu Homer[235]. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile.

Era un eroism monstruos.

---

233 . Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetăţii (212 î.e.n.), incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

234 . Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expediţiile regilor Franţei în Italia (sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vîscos şi fierbinte.

235 . Adică lupta devenise hidoasă, ca zvîrcolirile osîndiţilor din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut,* de John Milton (poet englez – 1608-1674); nu mai avea măreţia eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

XXIII

ORESTE FLAMÎND ŞI PILADE BEAT

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldaţi, guarzi naţionali, guarzi municipali de-a valma, căţărîndu-se unul pe altul, ajutîndu-se de scheletul scării, aninîndu-se de ziduri, agăţîndu-se de tavan, sfîşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimîntătoare, orbiţi de sînge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decît un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, nemaiavînd în mînă decît ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi pînă în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mînă, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică:

— Uite şeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a ales locul, să stea acolo. Să rămînă acolo. Să-l împuşcăm pe loc!

— Împuşcaţi-mă! zise Enjolras.

Şi, aruncînd bucata fărîmată de carabină, îşi încrucişă braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă

întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras îşi încrucişă braţele, primindu-şi sfîrşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat şi dezarmat, atîrnă greu deasupra tumultului, că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîndru, însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele înspăimîntătoare douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un martor, în faţa consiliului de război: „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon”. Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjorlas, lăsă arma jos, spunînd: „Mi se pare că aş împuşca o floare”.

În colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă:

— La umăr!

Un ofiţer îi opri:

— Aşteptaţi! Şi adresîndu-se lui Enjolras: Vrei să te leg la ochi?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de artilerie?

— Da.

Grantaire se trezise de cîteva clipe.

Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cîrciumii, aşezat pe un scaun şi; prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei: era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în această poziţie, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe braţe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorţit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase; nici împuşcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din cînd în cînd, îi răspundea numai tunului cu cîte un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonţ şi să-l cruţe de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adînc al morţii.

Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudăţenie a fost observată de multe ori. Amorţeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui; prăbuşirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmei, în

faţa lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adînc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse braţele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înţelese.

Beţia care sfîrşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ce-ţi ascunde ea. Totul se înfăţişează dintr-o dată memoriei; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ore încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate; beţia se împrăştie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realităţii. Soldaţii, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colţ, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr!”, cînd deodată, auziră o voce puternică care striga lîngă ei:

— Trăiască Republica! Şi eu sînt cu ea!

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a beţivului transfigurat.

Repetă: „Trăiască Republica!” străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în faţa puştilor, alături de Enjolras.

— Sfîrşiţi cu doi dintr-o împuşcătură! spuse

el. Şi întorcîndu-se cu blîndeţe spre Enjolras, îi spuse: Îmi dai voie?

Enjolras îi strînse mîna, zîmbind.

Nici nu zîmbise bine, că şi izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanţe, rămase proptit de perete, ca şi cum gloanţele l-ar fi ţintuit acolb. Îşi aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste cîteva clipe, soldaţii îi măturară pe ultimii răsculaţi, adăpostiţi în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin nişte zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiş. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreţi, care încercau să ridice omnibusul sfărîmat, fură ucişi cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă; acum horcăia pe pămînt. Un soldat şi un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnişul de ţiglă al acoperişului şi, nevrînd să-şi dea drumul unul altuia, cădeau înlănţuiţi într-o îmbrăţişare sălbatică. O luptă la fel, în pivniţă. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldaţii începură să caute prin casele din jur şi să-i urmărească pe fugari.

XXIV

PRIZONIER

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mîna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, şi pe care o simţise pe cînd îşi pierdea cunoştinţa era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decît punîndu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gîndit la răniţi. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providenţă, cei care cădeau erau ridicaţi, transportaţi în sala cea scundă şi pansaţi. În interval, repara baricada. Dar nu făcu cu mîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea şi sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrieturi. Gloanţele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce îşi dorise în clipa cînd intrase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privinţă. Dar ne îndoim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceaţa deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slăbise din ochi. Cînd Marius fu doborît la pămînt de un glonţ, Jean Valjean ţîşni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi şi îl luă cu el.

În clipa aceea, vîrtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras şi

asupra uşii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în braţe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei şi pierise îndărătul colţului casei *Corint.*

Cititorul îşi aminteşte că acest colţ făcea un fel de intrînd în stradă şi ferea de gloanţe, de mitralie şi de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, şi în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găseşti un colţişor liniştit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei îşi dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsă pe Marius să alunece pe pămînt, se lipi de zid şi privi în jurul lui.

Situaţia era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fîşie de zid mai constituia încă un adăpost; dar cum să iasă din acest măcel? Îşi amintea cît de înspăimîntat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, şi în ce fel izbutise să scape; atunci fusese greu, azi era cu neputinţă. Avea în faţa lui această casă neîndurată şi surdă, cu şase etaje, care nu părea locuită decît de omul mort aplecat la fereastră; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie; acest obstacol părea uşor de trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vîrfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo

de baricadă, la pîndă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanţele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălţimea zidului de pietre ar fi servit drept ţintă pentru şaizeci de puşti. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colţul casei se afla moartea.

Ce era de făcut?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărîre. Ceilalţi se băteau la cîţiva paşi de el; din fericire, toţi se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşi cîrciumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfîrşit.

Jean Valjean privi casa din faţa lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolţit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pămînt cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pămînt lucrul dorit. Zări la cîţiva paşi de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit şi pîndit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătraţi. Rama de pietre cubice

care îl susţinea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forţa unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, ţeapăn ca un mort, şi ajutîndu-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puţul din fericire puţin adînc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafaţă pietruită, la trei metri sub pămînt. Făcu toate astea în cîteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adîncă, linişte desăvîrşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mînăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATONULUI[236]

I

PĂMÎNTUL SĂRĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci şi cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum şi în ce fel? Zi şi noapte. În ce scop? Fără nici un scop. Cu ce gînd? Fără să se gîndească. Pentru ce? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin? Canalul.

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşămîntul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşămîntul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Nici un ţăran chinez, ne-o spune Eckeberg[237], nu se

236 . Monstru despre care pomeneşte *Biblia.*

237 . Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea, despre care V. Hugo a aflat citind o broşură intitulată: *Statistică a canalelor Parisului,* apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date şi idei expuse în acest capitol.

duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie”. Datorită îngrăşămîntuluî omehesc, pămîntul Chinei este astăzi tot atît de tînăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grîu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînţa care a fost pusă în pămînt. Nici un guano[238] nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor, izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

Dar ce se face cu acest aur-băligar? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sînt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului[239] şi a pinguinilor, iar nesfîrşitul izvor de bogăţie pe care-l avem la îndemînă este trimis în mare. Dacă tot îngrăşămîntul omenesc şi animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului, în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Ştiţi ce sînt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilităţii, scurgerile puturoase de murdărie

---

238 . Îngrăşămînt compus din excremente de pasăre.
239 . Pasăre de mare, palmipedă.

subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii? Sînt cîmpii înflorite, iarbă verde, merişor, cimbru, salvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci seara, fîn bine mirositor, grîu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viaţă. Aşa vrea creaţiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare şi în ceruri transfigurare. Daţi-le înapoi marelui creuzet; din ele va ieşi belşugul vostru. Hrana cîmpiilor e hrana oamenilor.

Sînteţi liberi să risipiţi această bogăţie şi să mă găsiţi caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neştiinţei voastre.

Statisticile au calculat că numai Franţa face în fiecare an un vărsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notaţi bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusinţa omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de mîlioane pe gîrlă. Însăşi măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, şi de uriaşa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate: pămîntul sărăcit şi apa împuţită. Din brazdă iese foamea, şi din fluvii, boala.

Se ştie, de pildă, că în clipa de faţă Tamisa otrăveşte Londra.

În ce priveşte Parisul, a fost nevoie să se

mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval. Dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape şi ecluze aspiratoare şi respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînul omului, şi care funcţionează, de altfel, în multe localităţi din Anglia, pentru a aduce în oraşele noastre apa curată din cîmpii şi pentru a trimite cîmpiilor apa bogată a oraşelor. Acest du-te-vino uşor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndeşte la altceva.

Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenţia este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăţă oraşul, dar se stinge populaţia. Un canal este o neînţelegere. Cînd drenajul, cu dubla lui funcţiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind şi va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit şi problema mizeriei va fi simţitor atenuată. Adăugaţi suprimarea parazitismelor şi problema va fi rezolvată.

Pînă atunci, bogăţia publică se duce pe gîrlă şi păgubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cît despre Franţa, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci şi cincea parte din populaţia totală a Franţei şi dacă

îngrăşămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puţin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci şi cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franţa o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci şi cinci de milioane, dacă ar fi întrebuinţate pentru asistenţa socială şi pentru sărbători, ar creşte măreţia Parisului. Oraşul însă le cheltuieşte în haznale, în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui à la Beaujon[240], orgia lui, revărsarea lui de aur din plin, fastul lui, măreţia lui nu sînt altceva decît canalele lui.

Orbiţi de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de rîpă şi să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud[241] pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel: Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a iniţiativei, a imboldului şi a

---

240 . Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa şi prin viaţa de desfrîu pe care o ducea; se îmbogăţise speculînd asupra grîului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă şi azi numele.

241 . La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

experienţei, centru şi lăcaş al minţilor luminate, acest oraş-naţiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.

De altfel, Parisul imită el însuşi, această risipă străveche şi nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea ţăranului roman”. Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea şi universul; *Urbi et orbi.* Oraş veşnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.

Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, pieţele, fundăturile, arterele şi circulaţia lui, făcută din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor; acolo unde se află tot, mîrşăvia stă alături de sublim; iar Parisul

cuprinde în el Atena, oraşul luminii, cuprinde Tyrul, oraşul puterii, Sparta, oraşul virtuţii, Ninive, oraşul minune, dar mai cuprinde în el şi Luteţia, oraşul de noroi.

De altfel, şi aici găsim pecetea puterii lui, şi uriaşa hazna a Parisului realizează, printre monumente, acelaşi ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire cîţiva oameni ca Machiavel, Bacon[242] şi Mirabeau: josnicia măreaţă.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfăţişarea unui uriaş madrepor[243]. Un burete nu are mai multe găuri şi coridoare decîţ bulgărele de pămînt cu o circumferinţă de şase leghe, pe care se odihneşte străvechiul mare oraş. Fără a mai vorbi de catacombe, care sînt o pivniţă separată, fără a mai vorbi de încîlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuţiei de apă potabilă, care se sfîrşeşte cu fîntînile; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriaşă reţea întunecată; un labirint căruia înclinarea îi serveşte drept fir conducător.

Acolo, în ceaţa umedă, se iveşte şobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

---

242 . Bacon (1561-1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez şi în general, al ştiinţelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atît de venal, încît parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

243 . Celenterat (coral).

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Închipuiţi-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac şi că reţeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două ţărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, şi fundăturile ar fi rămurelele.

Imaginea aceasta este sumară şi numai pe jumătate exactă; deoarece unghiul drept, care este unghiul obişnuit acestui fel de ramificaţii subterane, se găseşte foarte rar în lumea vegetală.

Veţi putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geomeric, dacă vă închipuiţi că aţi vedea culcat pe un fund întunecat un alfabet oriental, bizar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, cînd la colţuri, cînd la extremităţi, într-un talmeş-balmeş aparent şi, la prima vedere, întîmplător.

Haznalele şi canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit şi în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau

despoţii. Mulţimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcuşurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morţii. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puţin ameţitoare decît groapa cu lei din Babilon[244]. După spusele cărţilor rabinice, Teglath-Phalasar[245] nu jura decît pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda[246] scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, şi Mokanna[247], confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puţul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindeşte în istoria haznalelor. Gemoniile[248] spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormînt şi de azil.

---

244 . Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman şi mahomedan din centrul Indiei de nord; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode şi moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei mulţimii de fachiri şi pelerini. După legenda biblică, în timpul captivităţii babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile şi înşelătoriile curtenilor şi preoţilor păgîni.
245 . Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.
246 . Mistic şi reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia), unde a încercat să înfiinţeze, în 1533, o republică egalitară, avînd în vedere apropiatul „sfîrşit al lumii”.
247 . Şef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. *Korassanul* este o regiune din nord-estul Iranului.
248 . Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a colinei Capitolin; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuşi chinurilor, mai înainte de a fi aruncaţi în Tibru.

Crima, inteligenţa, protestul social, libertatea de conştiinţă, gîndirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omeneşti s-a ascuns în această gaură: bătăuşii veacului al XIV-lea, pungaşii veacului al XV-lea, hughenoţii celui de-al XVI-lea, iluminaţii lui Morin[249] în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecaţi printre revoluţionari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoţul care se simţea încolţit; pădurea are peşterile ei, Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această *picareria*[250] galică, luau canalul drept o sucursală a Curţii Miracolelor[251], şi seara, batjocoritoare şi feroce, intrau sub canalul Maubuée ca într-un culcuş.

Era firesc ca cei care „lucrau” zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge[252] să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele aceste singuratice sînt bîntuite de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo cîte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de

---

249 . Mistic persecutat de biserica catolică; a pierit ars pe rug în 1663. Cîţiva discipoli fanatici („iluminaţii lui Morin”) i-au mai propovăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfîrşit al lumii.
250 . Termen spaniol care înseamnă „golănimea”; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind într-una spre a i se pierde urma.
251 . Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de nenorociţi infirmi.
252 . În româneşte: *Vide-Gousset* - Goleşte-Punga şi *Coupe-Gorge* - Taie-Beregata.

vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întîlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.

Canalul este conştiinţa oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. În acest loc livid e întuneric, în schimb nu sînt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfăţişare sau cel puţin înfăţişarea lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile[253], dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin[254]. Toate murdăriile civilizaţiei, după ce au ieşit din circulaţie, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge pînă la urmă uriaşa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sînt puse la vedere. Acest talmeş-balmeş este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparenţe, adăugirile de prisos nu mai sînt cu putinţă, murdăria îşi scoate cămaşa, goliciunea e desăvîrşită, iluziile şi vedeniile se împrăştie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu

253 . Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais: masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascundea un ipocrit venal.

254 . Tip de valet isteţ din comedia clasică italiană şi franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci şi printr-un nas enorm.

trista înfăţişare a celor ce se sfîrşesc. Realitate şi dispariţie. Colo, un fund de sticlă trădează beţia, un mîner de coş îţi vorbeşte de gospodărie; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr şi atît. Efigia unui gologan se acoperă făţiş cu un strat verde-cenuşiu, scuipatul lui Caiafa se întîlneşte cu vărsătura lui Falstaff[255], galbenul ieşit din tripou se izbeşte de cuiul de care atîrnă frînghia spînzuratului, fetusul vînăt se rostogoleşte înfăşurat în paietele care au dănţuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat atîţia oameni, se întinde lîngă o zdreanţă care a fost odată fusta Margotonei[256]; aici e mai mult decît înfrăţire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mîzgăleşte. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihneşte sufletul. Cînd ţi-ai petrecut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care ţi-l dă raţiunea de stat, jurămîntul, înţelepciunea politică, dreptatea omenească, robele incoruptibile, te simţi uşurat cînd intri într-un canal şi vezi pleava care se împacă

---

255 . După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cînd acesta a fost adus în faţa lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea greţuri şi vomitări, atît din pricina abuzului de băutură şi mîncare, cît şi în urma unei băi în Tamisa, într-un coş cu rufe murdare, consecinţă a aventurilor sale.

256 . Nume generic pentru fetele de la ţară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

bine.

În acelaşi timp e şi o învăţătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopţile sfîntului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre[257]. Marile asasinate publice, măcelurile politice şi religioase străbat această subterană a civilizaţiei şi îşi împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui visător, toţi criminalii istoriei sînt aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fîşie din propriul lor linţoliu drept şorţ, ştergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan[258], Francisc I cu Duprat[259], Carol al IX-lea cu maică-sa[260], Richelieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier[261], Hébert, şi Maillard[262],

---

257 . Adică sîngele vărsat în măceluri, ca acel al calviniştilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

258 . Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, şef al politiei sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

259 . Cancelar al Franţei sub Francisc I; a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strîngînd totodată şi o avere fabuloasă prin vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

260 . Este vorba de Catherine de Médicis, regentă în timpul minori tăţii lui Carol al IX-lea şi inspiratoare a politicii anticalviniste a Curţii, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

261 . Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeaşi demnitate.

262 . Revoluţionari de la 1789. (Despre Hébert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris şi, în sfirşit, unul din judecătorii populari care au condamnat în septembrie 1792, pe nobilii şi preoţii întemniţaţi pentru intrigile lor reacţionare.

sînt toţi, zgîriind pietrele şi încercînd să facă să piară urma celor săvîrşite de ei. Sub bolţi se aude foşnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor sociale. Prin colţuri vezi sclipiri roşietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mîini însîngerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din laboratorul lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codeşti. Ce latură a ta arăţi atunci cînd te codeşti? Latura ruşinoasă. Filozofia urmăreşte răul cu privirea ei cinstită şi nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea ştie să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micşorează şi se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanţă, şi femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraş cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaşte diferenţa care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto[263] după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăseşte în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, rău, falsul, adevărul, pata de sînge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peşteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentaţiile

263 . În oraşele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o *Judengasse,* stradă centrală locuită de evreii bogaţi, şi un *ghetto,* cartier mărginaş, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rînd.

binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituţiei în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea şi urma braţului Messalinei pe haina hamalilor Romei[264].

III

BRUNESEAU

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier[265] certifică că, acum mai puţin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Aşa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, nehotărîrilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai tîrziu, 1789 a arătat cum se înţelepţesc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile.

Totul era o piedică, totul era o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan.

---

264 . Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soţie a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

265 . Scriitor francez(1740-1814), autor al unui *Tablou al Parisului*, descriere prolixă a oraşului sub toate aspectele lui la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, dar preţios ca document.

Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor; Dedal îl dubla pe Babel[266].

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi înfuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gîtlejul oraşului şi Parisul simţea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine!

Inundaţia din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Murdăria s-a răspîndit în cruce, în piaţa Victoriei, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs Elysées, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin

---

266 . *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. *Babel*, turnul uriaş pe care – după legenda biblică – oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

canalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada Lappe; a acoperit pietrişul străzii Champs-Élysées pînă la o înălţime de treizeci şi cinci de centimetri; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea funcţiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé şi Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la cîţiva paşi de casa unde locuise Racine, respectîndu-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălţimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci şi opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun; aici, încă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul ştia în chip nedesluşit că are sub el o pivniţă grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaştină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime şi în care s-ar fi putut îmbăia Behemot[267]. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreţinerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vîrful cărora

---

267 . Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Créqui[268], erau descărcate pur şi simplu în canal. Curăţirea lor era încredinţată ploilor, care mai mult le înfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei şi o numea Gemonie; Parisul o insulta pe a lui şi-i spunea Gaura Puturoasă. Ştiinţa şi superstiţia erau de acord în privinţa scîrbei. Gaura Puturoasă respingea igiena şi legenda. Moine Bourru[269] a răsărit de sub bolta împuţită a canalului Mouffetard; cadavrele marmuseţilor[270] au fost azvîrlite în canalul Barillerie; Fagon[271] pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în faţa firmei *Mesagerul galant,* pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieşea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuţite, asemenea unui şirag de dinţi, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imagiatia populară presăra

---

268 . Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane şi comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreţ vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

269 . Fantomă (demon) din folclorul parizian.

270 . Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfîrşitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiţi astfel din gelozie de partidul marilor feudali care le disputa puterea. Cînd Carol al VI-lea fu atins de alienaţie mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet şi-i alungă pe marmuseţi, dintre care unii fură ucişi.

271 . Autorul unui istoric asupra Parisului.

întunecata beznă pariziană cu nu ştiu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul[272]. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliţiei. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoşător. Şi totuşi cineva se oferi s-o facă. Cloaca îşi avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet[273] oarecare, veni să fie de faţă la toaleta stăpînului său. În Caroussel[274] se auzea cum se tîrau săbiile tuturor acelor soldaţi extraordinari ai marii republici şi ai marelui imperiu; eroii se înghesuiau la uşa lui Napoleon; oameni de pe Rin, Escaut, Adige şi Nil; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber; aerostieri[275] de la Fleurus[276], grenadieri din Maienţa, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artilerişti pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, cuirasieri

272 . Prăpastie în care atenienii îşi aruncau criminalii.

273 . Miniştri ai lui Napoleon I.

274 . Arc de triumf situat în piaţa cu acelaşi nume din Paris, unde pînă la 1871 se afla Palatul Tuileries.

275 . Soldaţi însărcinaţi cu manevra aerostatelor militare.

276 . În această localitate din Belgia, generalul revoluţionar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mişcările trupelor duşmane.

care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alţii îl întovărăşiseră pe Murat în tranşeele de la Mantua, alţii trecuseră de Lannes pe drumul povîrnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton şi păzind odihna lui Napoleon; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul şi înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru”. „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, şi ce-a făcut?” „Vrea să facă un lucru, sire...” „Ce anume?” „Să cerceteze canalele Parisului”.

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneaţă; o bătălie nocturnă împotriva ciumei şi a asfixiei. În acelaşi timp a fost o călătorie de descoperiri.

Unul dintre supravieţuitorii acestei explorări, un muncitor deştept, foarte tînăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo cîţiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă

sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliţie, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulaţii ale reţelei subpămîntene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operaţia era gata; cercetarea presupunea curaj; trebuia să se cureţe şi în acelaşi timp să se măsoare; să se noteze intrările de apă, să se numere grilajele şi gurile, să se cerceteze în amănunt ramificaţiile, să se indice curentele pe puncte de partaj, să se identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să se sondeze canalele mici legate de canalul principal, să se măsoare înălţimea interioară a fiecărui coridor şi lărgimea lui atît la începutul boltelor, cît şi la temelia lor, în sfîrşit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafaţa străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborît intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din cînd în cînd, era scos afară cîte un muncitor leşinat. În unele locuri, o prăpastie. Pămîntul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase îi puţ fără fund; nu mai dădeai de loc solid; la un moment dat un om se cufundă brusc; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui

Fourcroy[277], din distanţă în distanţă, în locurile destul de curăţate se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu cîlţi îmbibaţi în răşină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureţi diformi ca nişte tumori; pînă şi piatra părea bolnavă în locul acesta înăbuşitor.

În exploatarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din Grand-Hurleur descifră pe o piatră ieşită în afară data anului 1550; această piatră arăta limita la care se oprise Philibert Delorme[278], însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea subpământeană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi partea lucrată în veacul al XVII-lea din conducta de la Ponceau şi din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 şi 1650, şi partea din veacul al XVIII-lea în secţiunea de apus a canalului colector, închisă şi boltită în 1740. Aceste două bolţi, mai ales cea mai puţin veche, cea din 1740, erau mai crăpate şi în stare mai proastă decît zidăria canalului de centură, care data din 1412, epocă în care pîrîul cu apă curgătoare de la Ménilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui ţăran care ar deveni prim valet al regelui;

277 . Chimist din timpul revoluţiei şi al imperiului; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice şi la organizarea unui învătămînt nou.

278 . Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel[279].

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiţie, li se părură că descoperă firidele vechilor temniţe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace*[280]. Într-una dintre celule atîrna un lanţ de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariţie care a fost probabil în legătură cu faimoasa şi netăgăduita apariţie a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfîrşit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară un coş de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte preţioase, de bijuterii de aur şi argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaş care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăţia veacurilor. La bifurcarea celor două branşamente din strada Temple şi din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie hughenotă, de aramă, avînd pe una din părţi

279 . Însemnează camerist prostănac şi grosolan transformat în valet stilat.

280 . Formulă latinească prin care inchiziţia spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închişi pînă la moarte unii condamnaţi; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creştini.

un porc cu pălărie de cardinal şi pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întîlnirea cea mai neaşteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decît ţîţînile. De una dintre aceste ţîţîni atîrnă un fel de zdreanţă fără nici o formă, murdară, care desigur că se agăţase acolo în trecere, fîlfîia în umbră şi se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna şi o cercetă. Era dintr-o ţesătură de in foarte fină, şi la unul din colţurile mai puţin roase se putea desluşi urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a şapte litere: LAVBESP. Coroana era de marchiz şi cele şapte litere însemnau *Laubespine.* Se constată că aveau în faţa ochilor o bucată din linţoliul lui Marat. Marat, în tinereţea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d’Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearşaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pînză fină la el acasă şi fu îngropat cu ea. Cîteva femei bătrîne îl înfăşurară pe tragicul Prieten al poporului în cearşaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanţa aceasta unde era; nu o smulseră. Din dispreţ sau din respect? Marat le merita pe amîndouă. Şi apoi, soarta îşi lăsase destul

urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparţin mormîntului să fie lăsate în locul pe care şi l-au ales. În sfîrşit, rămăşiţa era ciudată. O marchiză dormise într-însa; Marat putrezise în ea; străbătuse Panthéonul pentru a da de şobolanii canalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar îi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ţinu şapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrşit lucrări însemnate; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, şi duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pînă la fîntîna Innocents; în 1810, sub strada Froidmanteau şi sub Salpêtrière; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piaţa Royale; în 1812, sub strada la Paix şi sub şoseaua d'Antin. În acelaşi timp, dezinfectă şi asană toată reţeaua. Începînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci îşi curăţi dedesubturile şi făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curăţire adevărată.

Aşa, era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaştini, zdruncinat de

cotituri ciudate, urcînd şi coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi şi cu răni pe pereţi, îngrozitor. Ramificaţii în toate direcţiile, încrucişări de tranşee, branşamente, întretăieri, stele ca în tranşee, fundături, bolţi acoperite cu silitră, bălţi infecte, scurgeri împuţite pe pereţi, picături care cădeau din tavan, beznă; nimic mai groaznic decît această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peşteră, groapă, abis străpuns de străzi, muşuroi titanic în care minţii i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriaşa cîrtiţă oarbă care este trecutul.

Aşa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V

PROGRESUL ACTUAL

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înţelege în Anglia prin „respectabil”. E îngrijit şi cenuşiu; liniar şi, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpămîntene atît de obişnuite în vechime şi atît de folositoare monarhilor şi principilor cînd

voiau să fugă, în vremurile de altădată, cînd „poporul îi iubea pe regi”. Canalul de astăzi este un canal frumos; stilul lui e curat; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolţi întunecate şi alburii; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranşeea cu murdării a unui mare oraş. Aici totul este în funcţie de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfăţişare oficială. Chiar rapoartele de poliţie, al căror obiect este cîteodată, sînt respectuoase faţă de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sînt credincioase şi demne. Ceea ce se numea altădată un maţ se cheamă acum galerie; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu şi-ar mai recunoaşte antica ascunzătoare. Reţeaua aceasta de pivniţe are mai departe populaţia ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricînd; uneori un şobolan veteran îndrăzneşte să-şi scoată capul prin fereastra canalului şi se uită la parizieni; spurcăciunile acestea se domesticesc şi ele, încîntate de palatul lor subpămîntean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuşi, să nu vă bizuiţi pe asta. E încă plin de

duhori. E mai degrabă ipocrit decît nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliţiei şi comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspîndeşte un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înţelegem. La urma urmei, curăţenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizaţiei şi, după cum, din punctul acesta de vedere, conştiinţa lui Tartuffe e un progres faţă de staulul lui Augias[281], fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătăţit.

Dar e mai mult decît un progres; e o schimbare. Între vechiul canal şi cel de astăzi s-a întîmplat o revoluţie. Cine a făcut-o?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită şi despre care am vorbit.

VI

PROGRESUL VIITOR

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă uşoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul

---

281 . Rege legendar din Grecia antică; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curăţate de zeci de ani; Heracles le-a spălat abătînd peste ele apele rîurilor Alfeu şi Peneu. De atunci se zice: „ a curăţi staulele (grajdurile) lui Augias” de cîte ori o întreprindere pare peste puterile omeneşti şi totuşi un om cu inteligenţă şi perseverenţă izbuteşte să o ducă la bun sfîrşit.

răspunde ca un ecou creşterii Parisului. E ca o caracatiţă afurisită cu mii de braţe care creşte în pămînt pe măsură ce oraşul se întinde deasupra. Ori de cîte ori oraşul taie o stradă, canalul întinde un braţ. Vechea monarhie nu construise decît douăzeci şi trei de mii de metri de canal; aceasta era situaţia Parisului la 1 ianuarie 1806. Începînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată şi continuată în chip folositor şi energic; Napoleon a construit – cifrele sînt ciudate – patru mii opt sute patru metri; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii şapte sute nouă; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci şi şase; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci; republica din 1848, douăzeci şi trei de mii trei sute optzeci şi unu; actualul regim, şaptezeci de mii cinci sute; cu totul în clipa de faţă, două sute douăzeci şi şase de mii şase sute zece metri; şaizeci de leghe de canaluri de scurgere; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificaţie întunecată mereu în lucru; construcţie necunoscută şi imensă.

După cum se vede, labirintul subpămîntean al Parisului este azi mai mult decît înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui cîtă stăruinţă şi sforţări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvîrşire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administraţie monarhică şi, în ultimii zece ani ai veacului al

XVIII-lea, primăria revoluţionară, să sape cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecăţile populaţiei muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la tîrnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns şi de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris; de îndată ce sub o formă oarecare, munca porneşte şi se aventurează în această pătură de aluviuni, forţele subpămîntene ce se opun apar din belşug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi şi adînci pe care ştiinţa de specialitate le numeşte muştaruri. Tîrnăcopul răzbeşte greu prin straturile calcaroase întretăiate de fîşii de humă foarte subţiri şi de pături chistoase ale căror foi sînt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrîiaş sparge bolta începută şi se revarsă asupra muncitorilor; sau un şuvoi de marnă ţîşneşte şi se prăvale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe nişte bucăţi de sticlă cele mai groase grinzi de susţinere. Nu demult, cînd a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se întrerupă navigaţia şi fără ca acest canal să fie

golit, s-a produs o spărtură în albia lui, şi apa a năvălit dintr-o dată în şantierul subteran, depăşind capacitatea de absorbţie a pompelor; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strîmtă a marelui bazin şi s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părţi, în apropierea Senei şi chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întîlnim nisipuri fără fund în care te împotmoleşti şi în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii. Adăugaţi asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbuşirile neaşteptate. Adăugaţi tifosul de care muncitorii sînt cuprinşi încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susţine o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un şanţ, la zece metri adîncime, după ce a boltit pîrîul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorur unor săpături, adeseori fără rezultat, şi al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi şi noapte, la o adîncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torenţiale din Montmartre şi pentru a crea o scurgere acestei bălţi fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, şi, lucru nemaivăzut încă, după ce a

executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un şanţ, la şase metri adîncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele oraşului, din strada Traversière-Saint-Antoine, pînă în strada l'Ourcine; după ce a degajat de inundaţiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branşamentul Arbalète; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră şi beton în nisipuri curgătoare; după ce a condus înfricoşătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branşamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prosteşti de pe cîmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sînt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta construcţie care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneţia, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit oraşul Paris în caseta lui cele două sute şaizeci şi şase de mii optzeci de franci şi şase centime necesare pentru acoperirea acestei ruşini. Cele trei puţuri absorbante de la Combat, de la Cunette şi de la Saint-Mandé, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu

şanţurile lor colectoare şi cu branşamentele lor purificatoare, nu datează decît din 1836. Reţeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul îndoită şi, aşa cum am mai spus, mai mult decît înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 şi 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci şosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povîrnişurile unor străzi sau ale unor răspîntii nişte mari grătare patrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecuşul paşilor mulţimii, periculoasă şi alunecoasă pentru trăsuri şi care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri şi şosele dădea acestor margini de pantă şi acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*[282]. În 1832, într-o mulţime de străzi, pe strada Étoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Élysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bătrîna

282 . Trimitere forţată la unul dintre înţelesurile verbului *casser*: a fractura un os, picioare, mîini, etc.

cloacă gotică îşi mai arăta încă cinic gurile ei. Erau nişte leneşe căscături enorme de piatră, cîteodată înconjurate cu stîlpi, cu o neruşinare monumentală.

În 1806. Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663: cinci mii trei sute douăzeci şi opt toaze[283] de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 pînă în 1831 s-au construit anual, în medie, şapte sute cincizeci de metri; de atunci s-au construit în fiecare an opt şi chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele şaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci şi opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obştească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare: canalul Parisului.

Parisul se află între două pături; o pătură de apă şi o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pînă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta şi calcarul jurasic; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci şi cinci de leghe; o mulţime de rîuri şi de pîraie se preling în el; într-un pahar de apă

---

283 . Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

din fîntîna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne şi Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer şi apoi din pămînt; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respiraţia oraşului; de aci mirosul acela urît. S-a constatat ştiinţific că aerul captat deasupra unei gunoişti este mai curat decît aerul captat deasupra Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecţionîndu-se mecanismele şi făcîndu-se lumină, se va întrebuinţa pătura de apă pentru curăţirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se ştie că prin spălarea canalului înţelegem: noroiul să fie înapoiat pămîntului, gunoiul să fie reîntors solului şi îngrăşămintele cîmpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micşorare a mizeriei şi o creştere a sănătăţii. În ceasul de faţă bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roţi pestilenţiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care oraşul îl are în sînge. Instinctul popular nu s-a înşelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curăţitor de canale era altădată tot atît de periculoasă şi poate tot atît de dezgustătoare în ochii poporului ca şi meseria de hingher, atît de multă vreme

tratată cu scîrbă şi lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adîncuri; se spunea proverbial: „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă”; şi tot felul de legende hidoase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluţiilor globului, ca şi ale revoluţiilor oamenilor, şi în care se găsesc rămăşiţele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanţa lui Marat.

CARTEA A TREIA

ÎNTRE SUFLET ŞI MOCIRLĂ

I

CLOACA ŞI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca şi în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deşi în mijlocul oraşului, Jean Valjean ieşise din oraş; şi cît ai clipi din ochi, numai cît ai ridica un capac şi l-ai pune la loc,

trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopţii, de la vuietul asurzitor la linişte, din vîrtejul tunetelor în încremenirea mormântului şi, printr-o întîmplare mai fericită decît cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvîrşită siguranţă.

Să cazi pe neaşteptate într-o pivniţă, să te faci nevăzut în temniţa subterană a Parisului, să părăseşti strada unde te pîndeşte moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormînt unde te aşteaptă viaţa, era ceva puţin obişnuit. Cîtva timp rămase ca năucit, ascultînd cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mîna pe el oarecum prin surprindere. Minunate viclenii ale providenţei! Numai că rănitul nu mişca de loc şi Jean Valjean nu ştia dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintîi senzaţie a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morţii, ce se dezlănţuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care îl despărţea de ea, decît aşa, ca un zgomot stins şi nedesluşit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simţea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult; dar era de ajuns. Întinse un braţ, apoi pe celălalt şi de amîndouă părţile atinse peretele; îşi dădu seama că

galeria era îngustă; alunecă şi îşi dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior; îşi dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înştiinţă de locul unde se afla.

După cîteva clipe nu mai era orb. Puţină lumină se strecura prin deschizătura prin care se strecurase el şi ochii i se deprinseseră în această pivniţă. Începu a desluşi cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pămînt – nici un alt cuvînt nu e atît de potrivit – era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numeşte branşamente. Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece paşi de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîţiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea şi deasă; părea îngrozitor să pătrunzi în ea; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuşi trece prin acest perete de întuneric şi trebuia s-o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut şi de soldaţi şi că totul atîrna de această întîmplare. Şi ei puteau coborî în puţul acesta şi-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pămînt; îl

culese de pe jos – acesta e cuvîntul potrivit – îl luă din nou în spinare şi porni. Intră hotărît în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atît de mari, îi pîndeau poate. După vîrtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor şi a capcanelor; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de paşi, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrşea într-o altă galerie, pe care o întîlnea de-a curmezişul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce? S-o ia la stînga sau la dreapta? Cum să se orienteze în acest negru labirint? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir: panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.

Jean Valjean înţelese îndată acest lucru.

Îşi spuse că se afla pesemne în canalul halelor; că dacă ar lua-o la stînga şi ar urma panta, ar ajunge în mai puţin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change şi Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal al vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pămînt, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenţilor de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat

înainte de-a ieşi. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieşire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi şi o luă la dreapta.

După ce trecu de colţul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el şi orbi din nou. Înaintă, totuşi, cît putu mai repede. Braţele lui Marius erau petrecute în jurul gîtului său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mînă ţinea braţele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său şi însîngerat cum era, se lipea de el. Simţea curgînd pe el şi pătrunzîndu-l sub haine un pîrîiaş călduţ care venea de la Marius. Totuşi, căldura umedă pe care o simţea la urechea lui care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viaţă. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puţin îngust decît cel dintîi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă şi făceau un mic şuvoi în mijlocul canalului, aşa încît era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopţii pipăind în invizibil, pierdut sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că nişte guri de canal îndepărtate trimiteau puţină lumină ce plutea în această ceaţă deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou desluşit şi să-şi dea seama cînd de zidul pe

care îl atingea, cînd de bolta pe sub care trecea. Pupila se măreşte noaptea şi ajunge să întrezărească puţină lumină, după cum sufletul se măreşte în nenorocire şi ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-şi găsească drumul.

Reţeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem aşa, reţeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuiţi-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numeşte canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că reţeaua actuală, mulţumită activităţii deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puţin de şaizeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înşelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis şi, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găseşte un vechi canal de piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcînd un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curţi a Miracolelor şi avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru braţe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lîngă cîrciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis; ea ajungea la canalul Montmartre, şi pe el apucase Jean Valjean. Şi aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul

din cele mai întortocheate canale ale vechii reţele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele; dar avea să întîlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură şi destule colţuri de stradă – căci străzi sînt şi acelea – aveau să-i iasă în cale ca nişte puncte de întrebare în întuneric; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzîndu-se cu vălmăşagul său haotic, de T-uri şi Z-uri pe sub palatul poştelor şi sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrşeşte în formă de Y; în al doilea rînd, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinţi ai săi care sînt tot atîtea înfundături; în al treilea, la stînga sa, ramificaţia Mail, despărţită chiar de la intrare într-un fel de furcă şi ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă e scurgere a Luvrului, trunchiată şi despicată în toate părţile; în sfîrşit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcţie, în locul arhitecturii de

altădată, trufaşă şi regească pînă şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuiaiă de var gras, care costa opt sute de livre stînjenul, ar fi simţit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine”; dar el nu ştia nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întîmplării, adică în mîna providenţei.

Încet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucişările lui te ameţesc. E înfiorător lucru să te simţi prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici? Va găsi o ieşire? O va găsi la timp? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns? Va întîlni vreun neaşteptat nod de întuneric? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame? Vor pieri aici amîndoi şi vor ajunge două schelete într-un colţ al acestei

bezne? Nu ştia nimic. Îşi punea toate aceste întrebări dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sînt o prăpastie. Ca şi profetul, se afla în pîntecele dihaniei[284].

Deodată, rămase uimit. Cînd se aştepta mai puţin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce? Va ajunge pe neaşteptate la Sena? Primejdia era mare dar ar fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o parte în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărţire a apelor închipuie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărţire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lîngă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lîngă Hale. În acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură: era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie.

De cîte ori întîlnea cîte o ramificaţie, îi pipăia colţurile, şi dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strîmtă decît coridorul în care se

---

284 . Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghiţit de o balenă, în pîntecele căreia ar fi stat trei zile.

găsea, nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decît să-l îndepărteze de ţintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulaţia, şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roţile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puţin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gîndise încă să se odihnească. Schimbase numai mîna care-l ţinea pe Marius. Întunericul era mai adînc ca oricînd, dar adîncimea aceasta îl liniştea.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedesluşită, care înroşea puţin podeaua de la picioarele lui şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stînga sa pe cei doi pereţi lipicioşi ai coridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrşită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-l priveşte.

Întunecata stea a poliţiei răsărea în canal.

Înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit,

opt sau zece umbre negre, drepte, nedesluşite, îngrozitoare.

II

LĂMURIRE

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teama ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil; aceste două lucrări strîns unite cereau o îndoită strategie a forţei publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliţie. Trei plutoane de agenţi şi de canalagii răscoliră reţeaua subterană a Parisului: primul – malul drept, al doilea – malul stîng şi al treilea – la Cité.

Agenţii erau înarmaţi cu carabine, cu măciuci, cu săbii şi pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrulei de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfîrşise de cercetat galeria curbă şi cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strîmtă decît coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliţiei li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de

centură. Erau în adevăr paşii lui Jean Valjean. Sergentul şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toţi îşi îndreptaseră privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se putea descrie.

Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi topit în întunericul ce stăpînea locul.

Se lipi de perete şi se opri.

De altfel, nu-şi da seama de ceea ce se mişca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoţiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie şi în jurul ei nişte stafii. Ce era? Nu înţelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliţiei ascultau şi nu auzeau nimic, priveau şi nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în aeest punct al canalului Montmartre era un fel de răspîntie aşa-zisă „de serviciu”, care a fost desfiinţată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspîntie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară şi începură a vorbi pe şoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ţinut de cîinii de pază, fu că se înşelaseră, că nu se

auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot[285], în cartierul acela trebuia căutat.

Din cînd în cînd, partidele îşi înnoiesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvîntul „bousingot” făcea trecerea de la cuvîntul „iacobin”, care se învechise, şi cuvîntul „demagog”, pe vremea aceea aproape neîntrebuinţat şi care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre povîrnişul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule şi să meargă în amîndouă părţile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atîrnase de acest fir. Pesemne că instrucţiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculaţi, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mişcare, Jean Valjean nu prinse decît eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-o dată. Înainte de a pleca, pentru ca poliţia să aibă conştiinţa împăcată, sergentul îşi descărcă puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o

285 . Tînăr romantic (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

bolboroseală a acestui intestin uriaş. O bucată de tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîţiva paşi de Jean Valjean îi dădu de ştire că glonţul nimerise bolta deasupra capului său.

Paşi măsuraţi şi rari răsunară cîtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab creştetul bolţii, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte rămase mult timp lipit de perete cu auzul aţintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.

III

OMUL „FILAT”

Trebuie să recunoaştem poliţiei de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieţii publice, îşi împlinea, fără să se clintească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frîu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societăţii, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte

însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub ameninţarea unei revoluţii, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila” un hoţ.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povîrnişul malului drept, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo nici un povîrniş. Înfăţişarea locurilor s-a schimbat.

Pe povîrnişul acesta, doi oameni, la o anumită distanţă unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca şi cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte, o pradă, fără să pară că o face anume. Prada era vicleană şi se apăra.

Distanţa dintre dihorul urmărit şi copoiul care-l urmărea rămînea mereu aceeaşi. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o faţă gălbejită; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfăţişare aspră, şi o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintîi, simţindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmăşia întunecată a fugii şi toată ameninţarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu; nici urmă de trecător; nici măcar vreun luntraş sau hamal în şlepurile legate la mal ici şi colo.

Aceşti doi oameni nu puteau fi văzuţi bine decît de pe cheiul din faţă, şi, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfăţişarea unei fiinţe zbîrcite, zdrenţăroase, prefăcute şi neliniştite, tremurînd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare şi oficiale, purtînd redingota stăpînirii, încheiată pînă în gît.

Cititorul ar recunoaşte, poate, pe aceşti doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ţinta celui din urmă?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase.

Cînd un om care poartă hainele statului urmăreşte pe unul în zdrenţe, vrea să facă şi din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru; să fii îmbrăcat în roşu e neplăcut..

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintîi dorea să scape de o neplăcere şi de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui şi nu punea încă mîna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîlnire cu tîlc şi la vreo gaşcă întreagă bună de înhăţat. Această lucrare gingaşă se numeşte „filare”.

Ceea ce ne întăreşte bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zărind de pe povîrniş o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului: birjarul înţelese; îşi dădu seama, fără doar şi poate, cu cine are de-a face, întoarse şi se luă la pas, de pe înălţimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect şi zdrenţăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul şirului de copaci de pe Champs-Élysées. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mînă.

Una din instrucţiunile secrete, date de poliţie agenţilor săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la îndemînă o trăsură de piaţă, pentru orice împrejurare”.

Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvîrşită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei pînă la apă şi care îngăduia birjarilor care veneau dinspre Passy să-şi adape caii la rîu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desfiinţată, şi de atunci încoace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi aşteptat ca omul cu

bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Élysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenţii poliţiei, şi unde celălalt ar fi avut cu uşurinţă ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I[286]. Un corp de gardă se afla şi el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pîndea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înaintă mai departe pe povîrniş, de-a lungul cheiului.

Poziţia sa devenea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă?

De-acum înainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o altă rampă şi nici vreo scară; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul Iéna, şi unde povîrnişul, din ce în ce mai îngust, se sfîrşeşte într-o limbă subţire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, rîu la stînga şi în faţă, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povîrnişului era

---

286 . Moret, orăşel la sud de Fontainebleau. Localitatea poseda în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspîndise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărîmate şi reconstruite întocmai la Paris.

ascuns de o movilă înaltă de şase, şapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decît s-o ocolească? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndea la asta. Naivitatea hoţilor nu merge pînă acolo.

Grămada de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălţime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu să meargă foarte repede. În cîteva clipe ajunse la grămada de dărîmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povîrnişul malului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să ssră peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnişului şi rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînşi, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte.

Văzuse, în locul unde se sfîrşea pămîntul şi începea apa, un grilaj de fier lat şi scund, boltit, cu o broască zdravănă şi trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atît în apă, cît şi pe povîrniş. Un pîrîiaş negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii grei şi ruginiţi ai grilajului se zărea un fel de coridor boltit şi întunecos.

Omul încrucişă braţele şi privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj atît de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul şi îi smulse o exclamaţie indignată:

— Asta e culmea! O cheie de-a stăpînirii! Apoi, liniştindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură: Ei! ei! ei! ei!

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieşind, fie să vadă pe alţii intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rîndul ei, birja care îşi potrivea pasul după

mersul lui, se opri şi ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atît de cunoscut parizienilor, cărora – fie spus în treacăt – stăpînirea li-l pune şi lor uneori. Puţinii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amănunte neclintite ale priveliştii: omul pe povîrnişul malului, birja pe chei.

IV

ŞI EL ÎŞI POARTĂ CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolţilor nu e peste tot la fel; înălţimea lor medie e de circa cinci picioare şi şase degete[287] şi a fost socotită după înălţimea unui om. Jean Valjean era nevoit să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de bolta; la fiecare clipă trebuia să se îndoaie, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mînă fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decît foarte rar şi

287 . *Pied* (picior), măsură veche de 0,3248 m. Împărţită în 12 *pouces* (degete).

era atît de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceaţă, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete; mai cu seamă sete; şi acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poţi bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puţin scăzută cu vîrsta, datorită vieţii sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea, şi puterea în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrnă trupurile neînsufleţite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încît pieptul să-i fie slobod şi respiraţia să se poată face cît mai bine cu putinţă. Simţea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd cîte o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.

În primul rînd fu mirat de lărgimea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereţi dacă întindea amîndouă braţele, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are în adevăr o lărgime de opt picioare şi o înălţime de şapte.

În punctul unde canalul Montmartre ajunge

la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence şi a Abatorului, vin şi ele să facă o răspîntie. Între aceste patru drumuri o minte mai puţin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea: să coboare sau să urce? El se gîndi că situaţia nu mai suferă întîrziere şi că trebuie, cu orice risc, să ajungă acuma la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga şi bine făcu. Căci ar fi o greşeală să se creadă că, aşa cum îi arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, şi că are două ieşiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrîu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nici o legătură directă cu ramificaţia care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, şi care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificaţie, care întregeşte canalul colector, e despărţită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcţie ce hotărniceşte locul de despărţire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforţări, sfîrşit de oboseală, aproape mort în întuneric,

la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcîndu-se puţin înapoi şi intrînd în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiţia să nu fi şovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Boucherat, luînd-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta şi lăsînd în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, şi de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieşirea pe Sena, lîngă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificaţiile şi în toate deschiderile lui, buretele uriaş al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu ştia nimic despre înspăimîntătoarea reţea de drumuri pe care o străbătea şi, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se afla, ar fi răspuns: în întuneric.

Instinctul îi sluji bine. Într-adevăr, singura scăpare cu putinţă era să coboare.

Lasă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte şi strada Saint-Georges şi coridorul lung şi bifurcat al şoselei d'Antin.

După ce trecu de un afluent, care era pesemne ramificaţia Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mişcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl aşeză pe Marius pe marginea

canalului. Chipul însîngerat ai lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închişi, şuviţele de păr lipite de tîmple ca nişte pensule uscate în vopsea roşie, mîinile atîrnînd fără viaţă, braţele şi picioarele reci, sînge închegat la colţul buzelor. Un cheag de sînge se strînsese în nodul cravatei; cămaşa intra în răni, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mîna pe piept; inima bătea încă. Îşi sfîşie cămaşa, legă rănile cît putu mai bine şi opri sîngele care curgea; apoi, aplecîndu-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoştinţă şi aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dînd la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri: pîine uitată din ajun şi carnetul lui Marius. Mîncă pîinea şi deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rînduri şi rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet: „Strada Filles-du-

Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise; îl luă iar pe Marius în cîrcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept şi porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povîrnişul văii Ménilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pămînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a oraşului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întîlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele se culca şi că lumina se va stinge în curînd; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar şi apoi încetă aproape cu totul, el înţelese că nu se mai afla sub centrul Parisului şi că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea oraşului. Acolo unde sînt mai puţine case şi mai puţine străzi, canalul are mai puţine guri de lumină. Întunericul se îngroşa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

V

NISIPUL, CA ŞI FEMEIA, E VICLEAN

Simţi că intra în apă şi că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întîmplă uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoţiei, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de ţărm, să-şi dea seama deodată că de cîteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale; talpa se lipeşte de ea; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîrşire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul de altfel, nu a observat nici o schimbare; plaja nemărginită e netedă şi liniştită; nisipul are aceeaşi înfăţişare peste tot, nimic nu deosebeşte pămîntul sănătos de cel care nu mai e; norişorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul îşi urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniştit. De ce ar fi neliniştit? Numai că simte ceva, ca şi cum greutatea

picioarelor i-ar creşte cu fiecare pas pe care îl face. Pe neaşteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranţă că nu se află pe drumul bun. Se opreşte pentru a se orienta. Deodată priveşte spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. Îşi scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, porneşte înapoi; se scufundă şi mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci îşi dă seama cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mişcător şi că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peştele nu poate înota. Îşi azvîrle povara, dacă poartă vreuna, aşa cum o corabie în primejdie îşi aruncă, în valuri, încărcătura; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista; nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osîndit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputinţă de întîrziat sau de grăbit, ce ţine ore întregi, ce nu se mai sfîrşeşte, ce te prinde în picioare, liber şi sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforţare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoţi, ce pare că vrea

să-ţi pedepsească împotrivirea printr-o îmbrăţişare şi mai strînsă, şi-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară şi cîntă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormîntul care se preface maree şi în care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viaţă. Fiecare minut e un cioclu necruţător. Nenorocitul încearcă să se aşeze, să se culce, să se tîrască; orice mişcare pe care o face îl înmormîntează; se ridică, se scufundă; se simte înghiţit, urlă, se roagă, strigă spre cer, îşi frînge mîinile, e desperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete cumplite, zgîrie nisipul cu unghiile, vrea să se tină de această cenuşă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelişul acesta moale, plînge cu hohote; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai faţa i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple; tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide; noapte. Apoi fruntea descreşte, cîteva şuviţe flutură pe deasupra nisipului; o mînă iese, găurind faţa plajei, se mişcă, se zbate şi se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmoleşte călăreţul cu cal cu tot, alteori se împotmoleşte căruţaşul cu căruţa; totul se scufundă sub nisip. E alt-soi de

naufragiu decît în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie şi se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.

O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani şi în canalul Parisului.

Înaintea marilor lucrări începute în 1833, reţeaua subterană a Parisului era supusă prăbuşirilor neaşteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt mai sfărîmicioase; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaiavînd nici un punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planşeu de acest fel e o spărtură; spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbuşea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis.* Ce este un fontis? E nisipâl mişcător al ţărmurilor de mare întîlnit deodată sub pămînt; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale sînt în suspensie într-un mediu moale; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată; dacă predomină pămîntul, moartea e

lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Îşi poate cineva închipui o astfel de moarte? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belşugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeţilor întîmplători, al ajutorului cu putinţă pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb şi surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aştepte moartea în nămol, sub un capac, înăbuşirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia îşi deschide gheara în noroi şi te strînge de gît; duhoarea amestecată cu horcăitul; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului! Şi să strigi, să scrîşneşti din dinţi, să te zvîrcoleşti, să te zbaţi, să-ţi dai sufletul, avînd deasupra capului oraşul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea îşi răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreţie cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poţi fi mare; în mijlocul flăcărilor, ca şi în mijlocul valurilor, semeţia e cu putinţă; te înalţi pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ţi dai sufletul. Cele din urmă privelişti ce-ţi plutesc înaintea ochilor sînt josnice. Noroiul e

sinonim cu ocara. E meschin, urît, ruşinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence[288] fie! Dar în groapa cu lături, ca d'Escoubleau[289], e îngrozitor. E dezgustător să te zbaţi acolo; în timp ce-ţi dai sufletul, te bălăceşti. E atît de întuneric, încît ar putea fi iadul, şi atîta noroi, încît ar putea să nu fie decît o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu ştie dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormîntul e groaznic; aici e respingător.

Adîncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puţin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adîncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid, în fontisul Luniére i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phélippeaux l-ar fi înghiţit în circa cinci minute. Nămolul te ţine mai mult sau mai puţin, cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simţea suindu-se pămîntul sub el, îşi arunca mai întîi sacul cu

---

288 . Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea): ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare faţă de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osînditul obţinu să fie înecat într-un butoi cu vin.

289 . Autorul însuşi relatează puţin mai departe amănuntele acestui sfîrşit tragic.

unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze: pămîntul fărîmicios, vreo prăbuşire la o adîncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolţile galeriilor subterane şi le făcea să se năruie, ori se întîmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivniţele de pe dealul Sainte-Geneviève. Cînd un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinţii de ferestrău, în pavaj; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea bolţii crăpate şi atunci, cum răul era la vedere el putea fi numaidecît lecuit. Dar se întîmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîţiva săpători de canale îngropaţi în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Caréme-Prenant, un anume Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta

Nevinovaţilor, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tînărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului Lérida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verişoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape dă duce. Cînd i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri şi, tot trăgînd pe nas, uită să mai plîngă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască; cloaca o stinge. Hero refuză sa spele cadavrul lui Leandru. Thisbé îşi astupă nasul şi zice: „Puah"! în faţa lui Pyram[290].

VI

FONTISUL

Jean Valjean se afla în faţa unui fontis.

Surpări de acest fel se întîmplau adesea pe atunci în straturile de pămînt de sub Champs-Élysées, straturi care din pricina fluidităţii prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice şi primejduiau construcţiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistenţă a

290 . *Hero* şi *Leandru*, *Thisbé* şi *Pyram* – perechi de îndrăgostiţi din literatura greacă şi latină.

nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decît prin temelii de beton, şi pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanaţii, din cartierul Martyrs, atît de moi, încît trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decît cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, cînd vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrînd acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mişcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Élysées pînă la Sena a împiedicat atît de mult lucrarea, încît ea a ţinut aproape şase luni, stîrnind indignarea locuitorilor şi mai cu seamă a locuitorilor cu palate şi caleşti. Lucrările au fost mai mult decît grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ţinut şi ele patru luni şi jumătate şi Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întîlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltraţia odată făcută urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanţă? Cine ar fi putut spune? Bezna era acolo mai adîncă decît oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peşteră de întuneric.

Jean Valjean simţi că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă

din drum era cu neputinţă. Marius era pe moarte şi Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă? Jean Valjean înaintă. La primii paşi surpătura nici nu păru prea adîncă. Dar, cu cît înainta, cu atît picioarele i se scufundau. Curînd, noroiul îi ajunse pînă la pulpe şi apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicîndu-l cu amîndouă braţele pe Marius, cît putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi şi apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai muit. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să ţină doi. Şi Marius şi Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese pînă la subsuori; simţea că se duce la fund, abia se mai putea mişca în adîncimea mlaştinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ţinea era în acelaşi timp şi o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforţare nemaipomenită, înainta; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă şi braţele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicîndu-şi astfel pruncul.

Se scufundă mai adînc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă şi să poată răsufla; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric; nedesluşit, zărea deasupra lui atîrnînd faţa

vînătă a lui Marius; făcu o sforţare deznădăjduită, îşi aruncă piciorul înainte; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era şi vremea.

Se ridică, se suci şi se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viaţă.

Punctul acesta de sprijin întîlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie şi care, sub apă, se îndoise ca o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă şi sînt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă şi, odată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniş şi ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieşind din apă, se izbi de o piatră şi căzu în genunchi. Găsi că era drept şi rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul şi cu gîndul la Dumnezeu.

Se ridică tremurînd, îngheţat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl tîra, cu noroiul şiroind pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEŞTI CHIAR LA

MAL

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-şi lăsase viaţa în fontis, părea că-şi lăsase acolo puterea. Sforţarea aceasta din urmă îl sleise. Era atît de obosit, încît la fiecare trei paşi era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se aşeze pe jos ca să schimbe poziţia lui Marius şi crezu că acolo va rămîne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăşi.

Merse cu deznădejde, aproape repede; făcu astfel vreo sută de paşi fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, şi deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului şi, rezemîndu-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii şi la capătul subteranei, în fund, în faţa lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimîntâtoare, era lumina cea bună şi albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieşirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieşire a iadului, ar simţi ceea ce simţea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simţi oboseală, nu mai simţi greutatea lui Marius, îşi regăsi pulpele de oţel; mai mult alerga decît mergea. Cu cît se apropia, ieşirea

se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decît bolta canalului care se lăsa pe nesimţite şi mai puţin lată decît galeria care îşi apropia şi ea pereţii o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrşea în formă de pîlnie; îngustare greşită, asemănătoare porţilor de temniţă, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, şi care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunse la ieşire.

Acolo se opri.

Era ieşirea, dar nu se putea ieşi.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic şi grilajul, care după înfăţişare se mişca rar în ţîţînele lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roşie de rugină, care părea o cărămidă uriaşă. Se vedea gaura cheii şi zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una din acele broaşte de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, rîul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poţi pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poţi ascunde atît de uşor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna, la stînga, în susul ei, podul Invalizilor; locul ar fi fost prielnic să aştepţi acolo noaptea şi apoi să evadezi. Era unul din locurile cele mai pustii ale Parisului: malul din faţa lui Gros-Caillou. Muştele intrau şi

jeşeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt şi jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj şi-şi încleştă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răsputeri, dar fără să-i clintească. Grilajul nu se mişcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai şubred şi să-şi facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să fărîme broasca. Nici un drug nu se clinti. Nici dinţii unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic, piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfîrşitul? Ce era de făcut? Ce avea să se întîmple? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimîntător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase ca prin minune? Şi după mocirlă, nu era oare rondul poliţiei de care cu siguranţă nu putea scăpa de două ori? Şi apoi, unde să se ducă? Încotro s-o ia? Urmînd panta, nu-şi putea atinge ţinta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieşirile erau încuiate în felul acesta. Întîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără

îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniţă.

Se sfîrşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrîngere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie.

Erau prinşi, şi unul şi altul, în întuneric şi nemărginita pînză a morţii, şi Jean Valjean simţea cum aleargă păianjenul înspăimîntător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj şi căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimţire; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbuşit la pămînt decît aşezat.

Nici o ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinţei lui.

La cine se gîndea în clipa aceasta de adîncă deznădejde? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gîndea la Cosette.

VIII

O BUCATĂ DE HAINĂ SFÎŞIATĂ

În nenorocirea aceasta, o mînă i se puse pe umăr şi un glas îi spusese în şoaptă:

— Pe din două!

Era cineva în noaptea aceasta? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de paşi. Era cu putinţă? Ridică ochii.

În faţa lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător; avea picioarele goale; în mîna stîngă îşi ţinea pantofii; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neaşteptată ar fi fost întîmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deşi sărise din somn, ca să spunem aşa, Jean Valjean, obişnuit cu spaima, deprins cu loviturile neaşteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-şi pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăţi; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depăşită şi nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de aşteptare.

Thénardier, ridicîndu-şi mîna dreaptă la înălţimea frunţii, îşi făcu din ea streaşină ochilor, apoi clipi încruntînd din sprîncene, clipi mărunt, strînse din buze, ca un om care îşi încordează toată atenţia ca să recunoască pe altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină şi era, de altfel, atît de schimbat, atît de plin de noroi şi de sînge, încît şi în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu faţa spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniţă e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean.

Această inegalitate de poziţii era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întîietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni şi între cele două situaţii. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe faţă şi Thénardier cu faţa descoperită. Jean Valjean înţelese numaidecit că Thénardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thénardier rupse cel dintîi tăcerea:

— Cum ai să faci ca să ieşi?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă:

— Broasca asta nu se poate forţa. Şi trebuie totuşi să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui?

— Tu l-ai ucis; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă: Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noştri.

Jean Valjean începu să înţeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaş.

Thénardier urmă:

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorît tu p-ăsta fără să-l scotoceşti prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îţi deschid poarta. Şi scoţînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza ferfeniţă, adăugă: Vrei să vezi cum e făcută cheia

raiului[291]? Uite!

Jean Valjean „rămase ca prostul” – cuvîntul e al bătrînului Corneille – pînă într-atît nu-i venea să-şi creadă ochilor. Era providenţa sub o înfăţişare dezgustătoare, îngerul păzitor ieşind din pămînt cu chipul lui Thénardier.

Thénardier îşi vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frînghie şi o întinse lui Jean Valjean.

— Ţine, zise el, îţi dau şi frînghie pe deasupra.

— Ce să fac cu frînghia?

— Îţi trebuie şi un bolovan dar ai să-l găseşti afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul?

— Dobitocule, ai să-ţi arunci doar parizianul[292] în rîu. Pentru asta îţi trebuie o piatră şi o frînghie, altfel iese deasupra.

Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viaţă ceva, aşa, fără să se gîndească.

Thénardier pocni din degete, cum faci cînd îţi vine deodată în minte ceva neaşteptat:

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din surpătură? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii! Da urît miroşi! După o clipă adăugă: Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi

---

291 . În original: *la clef des champs. Prendre la clef des champs* - a o şterge, a fugi.

292 . În original *pantre* (burghez sau om onest – numai bun de a fi fraierit, jefuit sau asasinat). Traducătorii îi dau înţelesul de *pantinois* – parizian.

răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de minut din faţa judecătorului de instrucţie. Şi pe urmă, dacă nu vorbeşti de loc, nu eşti în primejdie să vorbeşti prea tare. N-are a face, dacă nu-ţi văd mutra şi nu-ţi ştiu numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam şifonat pe domnişorul ăsta; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de rîu, cel mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mînă de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercînd să-l vadă dintr-o parte, şi exclamă fără a ridica totuşi glasul mai mult decît pînă atunci:

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fos! De ce nu l-ai aruncat acolo?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicîndu-şi pînă la gîtlej zdreanţa care-i ţinea loc de cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate:

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa. Lucrătorii care au să vină mîine să astupe gaura ar fi dat cu siguranţă peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu fir, dintr-una într-alta, ţi s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine? Pe unde a ieşit? A fost văzut ieşind? Poliţia e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O

descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenţia, puţini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe cînd rîul e al tuturor. Rîul e mormîntul adevărat. Peste o lună ţi-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei, şi? Un stîrv, acolo! Cine l-a ucis? Parisul. Şi justiţia nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cît Thénardier era mai vorbăreţ cu atît Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăşi de umăr:

— Acum să încheiem tîrgul. Să împărţim! Tu mi-ai văzut cheia, să-ţi văd şi eu banii.

Thénardier avea o înfăţişare rătăcită, sălbatică, în doi peri, ameninţătoare şi totuşi prietenoasă.

Un lucru era ciudat: purtarea lui nu era firească; nu avea aerul că se simte chiar la largul lui; fără a părea că tăinuieşte ceva, vorbea încet; din cînd în cînd îşi ducea degetul la buze şi şoptea: „St”! Era greu de ghicit de ce. Nu erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alţi tîlhari erau ascunşi poate în vreun ungher şi că Thénardier n-ar fi vrut de loc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar:

— Să isprăvim! Cît avea cetăţeanul prin buzunare?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obişnuia să aibă totdeauna bani la el. Viaţa grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese

osîndit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuşi, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcîndu-se în seara din ajun cu uniforma de guard naţional, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-şi ia portofelul. N-avea decît puţin mărunţiş în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Îşi întoarse pe dos buzunarul plin de noroi şi înşiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci franci şi cinci sau şase gologani de cîte zece centime.

Thénardier îşi răsfrînse buza de jos şi-şi suci gîtul cu înţeles:

— L-ai omorît cam ieftin, zise el.

Începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean şi pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămînă cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblînd cu haina lui Marius, Thénardier, cu o îndemînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis şi pe ucigaş. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva:

— Adevărat, spuse el, amîndoi la un loc nu aveţi decît atît.

Şi uitîndu-şi vorba „pe din două”, luă tot.

Stătu puţin la îndoială în faţa gologanilor. După ce se gîndi, îi luă şi pe ăştia, bombănind:

— Oricum! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieşi. Aici e ca la bîlci, plăteşti la ieşire. Ai plătit, ieşi.

Şi începu să rîdă.

Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut şi făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat şi dezinteresat de a scăpa un ucigaş? Sîntem îndreptăţiţi să ne îndoim.

Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrful picioarelor lui desculţe, spre grilaj, făcînd lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze şi rămase cîteva clipe parcă nehotărît; după ce-şi sfîrşi cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă şi poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrţîi. Treaba se făcu foarte uşor. Se cunoştea că grilajul şi balamalele astea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît şi-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare; simţeai cum se strecoară pe furiş, cum intră şi ies pe tăcute oamenii nopţii şi auzeai paşii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtaşul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoţi.

Thénardier întredeschise poarta, atît numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc,

întoarse de două ori cheia în broască şi se scufundă iarăşi în întuneric, nefăcînd mai mult zgomot decît o adiere uşoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providenţă hîdă pierise iarăşi în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX

MARIUS LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară!

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt şi înviorător pe care-l poţi respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere; tăcerea fermecătoare a soarelui asfinţit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-şi spuneau „bună seara” în ulmii de pe Champs-Élysées. Cîteva stele, înţepînd uşor albastrul şters al cerului, văzute doar de cei deprinşi să

viseze, de abia se zăreau ca nişte puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrşit. Seara desfăşura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniştea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărîtă şi minunată, care nu-ţi spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poţi pierde la o mică depărtare şi era încă lumină destulă ca să te poţi recunoaşte de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covîrşit de această seninătate măreaţă şi mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea; suferinţa nu se mai ţine scai de cel nenorocit; totul se şterge din minte; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, şi în amurgul plin de, raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă şi străvezie de deasupra lui; îngîndurat, plin de extaz şi rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veşnic. Apoi, ca şi cum simţămîntul unei datorii i s-ar fi deşteptat în suflet, se plecă repede spre Marius şi, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe faţă. Pleoapele lui Marius rămaseră închise; totuşi gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-şi vîre încă o dată mîna în apa rîului, cînd deodată simţi un fel de nelinişte, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această

impresie pe care o cunoaşte oricine.

Se întoarse.

Ca şi adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele lui. Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu braţele încrucişate, ţinînd în mîna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la cîţiva paşi în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decît Javert. Acesta, după ieşirea lui neaşteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliţiei; într-o scurtă audienţă raportase verbal prefectului în persoană, apoi îşi reluase neîntîrziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Élysées, punct care, de cîtva timp, ţinea încordată atenţia poliţiei. Acolo îl zărise pe Thénardier şi se luase după el. Ce a urmat se ştie.

Înţelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atîta bunăvoinţă înaintea lui Jean Valjean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier îşi da seama că Javert era tot acolo; omul pîndit are un simţ care nu-l înşală; trebuia să arunce copoiului un os. Un

ucigaş, ce noroc! Era jertfa menită focului şi care nu poate fi cruţată. Thénardier trimiţîndu-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliţiei o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru aşteptarea sa, ceea ce măguleşte totdeauna un spion, cîştiga treizeci de franci şi socotea că el însuşi va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întîmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puţ.

Aceste două întîlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu erau uşor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuşi. Rămase cu braţele încrucişate, cu o mişcare nesimţită strînse mai bine măciuca în mînă şi zise scurt şi liniştit:

— Cine eşti dumneata?

— Eu.

— Cine, eu?

— Jean Valjean.

Javert îşi luă măciuca între dinţi, îndoi genunchii, se aplecă, îşi puse amîndouă mîinile puternice pe umerii lui jean Valjean, îi prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Feţele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimîntătoare.

Jean Valjean rămase nemişcat sub strînsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mîna pe

mine! De altfel, de azi dimineaţă mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ţi-am dat adresa mea ca să încerc să fug. Ia-mă! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii ţintă la Jean Valjean. Bărbia lui încreţită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. În sfîrşit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-o dată, apucă iarăşi strîns în mînă măciuca şi, ca într-un vis, şoptit mai mult decît vorbind, îl întrebă:

— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert:

— Tocmai de el voiam să-ţi vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îţi cer.

Chipul lui Javert se zgîrci, cum i se întîmpla de cîte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă şi şterse fruntea însîngerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mîna întîi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe cînd credea că îl aşteaptă moartea; care pîndise chiar în agonie

şi care îşi făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormîntului…

Apucă mîna lui Marius şi-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert

Jean Valjean răspunse:

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă:

— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său… Nu mai ştiu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescenţa felină a păsărilor de noapte. El desluşi cele cîteva rînduri scrise de Marius şi mormăi:

— Gillenormand, strada Filles-du-Galvaire, numărul 6. Apoi strigă: Birjar!

Ne-aducem aminte de trăsura care aştepta acolo, pentru orice întîmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborîtă pe rampa adăpătoare se afla lîngă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lîngă Jean Valjean pe bancheta din faţă.

Cum închiseră uşa, trăsura se depărtă repede, luînd-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. În trăsură, o tăcere de gheaţă. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de colţul din fund, cu capul în piept, cu braţele atîrnînd şi picioarele ţepene, părea că nu aşteaptă decît sicriul; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de cîte ori trecea prin faţa unui felinar era scăldată într-o lumină pală de fulger întrerupt, întîmplarea adunase şi pusese parcă faţă în faţă, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice: cadavrul, spectrul şi statuia.

X

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR CU VIAŢA SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd trăsura ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porţii şi, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir şi un ţap ce stau faţă în faţă, lovi cu putere. Un canat se întredeschise şi Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o lumînare în mînă.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriţă. Acest cartier bătrîn şi cumsecade, înspăimîntat de revoluţie, se adăposteşte în somn, aşa cum fac copiii care îşi ascund repede capul sub plapumă cînd îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean şi birjarul bătrîn îl scoteau pe Marius din trăsură, Jean Valjean ţinîndu-l de subsuori şi birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel, Jean Valjean îşi strecură mîna sub hainele sfîşiate, îi pipăi pieptul şi se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărişor, ca şi cînd mişcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viaţă.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbeşte către portarul unui răsculat.

— Locuieşte aici cineva care se numeşte Gillenormand?

— Da. Aici. Ce aveţi cu el?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrenţuit şi murdar, după Javert, şi la care portarul se uita cu un amestec de scîrbă şi teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înţeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean. Javert urmă:

— A fost pe baricadă, şi uite-l acum.

— Pe baricadă! exclamă portarul.

— Şi-a căutat singur moartea. Du-te şi scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mişca.

— Hai, du-te! reluă Javert. Şi adăugă: Mîine o să aveţi o înmormîntare.

Pentru Javert întîmplările obişnuite pe drumurile publice erau împărţite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii şi al supravegherii, şi orice întîmplare cu putinţă îşi avea compartimentul ei. Faptele ce se puteau întîmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieşeau după împrejurare, în cantităţi felurite: pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormîntare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette; Nicolette trezi pe mătuşa Gillenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de

altfel, ca cineva din celelalte părţi ale casei să prindă de veste, îl aşezară pe o canapea veche în săliţa de lîngă camera domnului Gillenormand, şi, în timp ce Basque se ducea să caute un doctor şi Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Vaîjean simţi că Javert îi atinge umărul, înţelese şi coborî urmat de paşii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, înspăimîntat şi pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, şi vizitiul se urcă şi el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut cîteva secunde, cu bărbia vîrîtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din faţă.

— Birjar, spuse el, strada l’Homme-Armé, numărul 7.

XI

SE CUTREMURĂ TĂRIILE

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean? Să sfîrşească ce începuse; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, sa-i dea, poate, vreo altă

lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărîri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfîrşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea: într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gîndit poate, în treacăt, la frînghia pe care i-o dase Thénardier şi la zăbrelele primei temniţe în care ar intra; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în faţa oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputinţă pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsura se opri, strada fiind prea strîmtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector” că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sîngele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înţelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scoţîndu-şi din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel”.

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul şi zise:

— Cît vrei cu totul şi pentru cursă şi pentru aşteptare?

— Sînt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni şi dădu drumul birjarului.

Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape. O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Uşa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te! Cu o expresie ciudată pe faţă şi ca şi cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă: Te aştept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obişnuit. Totuşi, hotărît cum era să se predea şi să sfîrşească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere dispreţuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă şoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse uşa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase şi care-i deschisese trăgînd cordonul din pat: „Eu sînt!” şi urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar îşi are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, aşezat tocmai în faţă, arunca astfel puţină lumină pe trepte, economisind

luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-şi dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII

BUNICUL

Basque şi portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemişcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătuşa Gillenormand se sculase.

Mătuşa Gillenormand umbla încoace şi încolo, înspăimîntată, frîngîndu-şi mîinile şi fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-una: „Doamne, cum e cu putinţă?” Din cînd în cînd adăuga: „O să se umple tot de sînge!” După ce prima spaimă trecu, oarecare înţelegere a situaţiei pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame: „Trebuia să sfîrşească aşa!” Nu merse însă pînă la: „Am spus-o eu!” cum se obişnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese aşezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius şi, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept şi

că sîngele de la colţul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la acelaşi nivel cu trupul şi chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca să poată respira mai uşor. Domnişoara Gillenormand văzînd că-l dezbrăcă pe Marius, ieşi din odaie. Se duse în camera ei şi începu să-şi înşire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonţ, oprit de portofel, îşi schimbase drumul şi trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, şi, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pămînt ajutase şi el la ieşirea claviculei rupte de la locul ei şi asta era ceva îngrijorător. Braţele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi sluţise însă faţa. Dar ţeasta îi era parcă brăzdată; cum erau oare rănile astea de la cap? Se opreau la piele? Ajunseseră la ţeastă? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leşinul, şi din leşinuri de acestea nu te trezeşti totdeauna. Pierderea de sînge îl sleise şi ea. De la brîu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque şi Nicolette sfîşiau rufe şi pregăteau bandaje. Nicolette le cosea şi Basque le înfăşură. Cum nu aveau la îndemînă scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucăţile de bumbac. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei lumînari. Medicul spălă cu apă rece faţa şi părul lui Marius. O găleată întreagă se înroşi

într-o clipă. Portarul, cu lumînarea în mînă, lumina.

Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca şi cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce şi-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuşi.

În clipa în care medicul îi ştergea faţa şi îi atingea uşor cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală aţipise.

Bătrînii au somnul uşor; camera domnului Gillenormand era lîngă salon şi, cu toată grija de a nu-l trezi, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dase jos din pat şi venise bîjbîind.

Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mînă pe clanţă, cu capul tremurînd şi puţin aplecat înainte, cu trupul strîns înt-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu; părea o stafie ce priveşte într-un mormînt.

Zări patul şi pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu şi

plin de răni purpurii, nemişcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap pînă în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbenit de bătrîneţe, căpătă un fel de luciu sticlos, faţa îi luă într-o clipă forma colţuroasă şi pămîntie a unei hîrci de schelet, braţele îi căzură şi rămaseră atîrnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele; îşi arătă uimirea răşchirînd degetele mîinilor lui bătrîne şi tremurătoare, genunchii i se îndoiră, lăsînd să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti:

— Marius!

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnişorul. A fost la baricadă şi…

— A murit! strigă bătrînul cu o voce înspăimîntătoare. Ah! Tîlharul! Apoi, ca înviat din morţi, bătrînul acesta de o sută de ani, se înălţă deodată, drept ca un tînăr. Domnule, zise el, dumneata eşti medicul. Spune-mi întîi un lucru. A murit, nu-i aşa?

Doctorul, în culmea neliniştii, tăcu.

Domnul Gillenormand îşi frînse mîinile, izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător:

— A murit! A murit! S-a dus să moară pe baricade! Din ură pentru mine! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta! Ah! Vampirul! Aşa se întoarce! Nenorocirea vieţii mele! A murit!

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca şi cînd s-ar fi înăbuşit, şi, în picioare, în faţa

întunericului, începu să vorbească nopţii din stradă.

— Străpuns de gloanţe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîrtecat, făcut bucăţi! Uitaţi-vă la el, ticălosul! Ştia bine că-l aştept, că îi pregătisem odaia şi că la căpătîiul patului îmi pusesem portretul lui de cînd era copil mititel. Ştia bine că n-avea decît să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam şi că seara şedeam lîngă foc, cu mîinile pe genunchi, neputînd să fac nimic, prostit! Ştiai bine că n-aveai decît să vii acasă şi să spui: „Eu sînt”, şi ai fi fost stăpînul casei; şi că aş fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta, bătrîn şi zaharisit! Ştiai bine, şi ai spus: „Nu, e regalist, n-am să mă duc!” Şi din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ţi spusesem despre domnul duce de Berry! Asta e mişelie! Culcă-te şi dormi liniştit dacă poţi! A murit! Iată ce mă aştepta la sculare!

Medicul, care începea să fie îngrijorat şi pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand şi îl apucă de braţ. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari şi injectaţi, şi îi spuse cu nepăsare:

— Domnule, îţi mulţumesc. Sînt liniştit, sînt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor: cînd te gîndeşti că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veţi fi avînd voi mulţi

care să scrie, să vorbească, avocaţi, oratori, tribune, discuţii, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah! Marius! E cumplit! Ucis! Mort înaintea mea! O baricadă! Ah, tîlharul! Doctore, locuieşti pe-aproape, mi se pare! Te cunosc bine. De la fereastră îţi văd trăsurica trecînd. Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poţi supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrîn de mult cînd el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopăţica şi cu scăunaşul lui şi, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care le făcea în pămînt cu lopăţica lui. Într-o zi a strigat: „Jos Ludovic al XVIII-lea!” şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toţi copiii mici sînt bălai? De ce? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovaţi de mişeliile părinţilor. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînţeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că odată, în faţa statuii lui Hercule din Farnèse[293], toată lumea se strînsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroşam glasul, îl

---

293 . Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineaţa, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poţi feti. Te prind, pun stăpînire pe tine, nu-ţi mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguţ decît el. Şi acum ce zici de toţi aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Corcelles[294]-ii voştri, care mi-l ucid? Aşa ceva nu-i de îndurat!

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemişcat, şi de medic care se întorsese lîngă el, şi începu a-şi frînge mîinile. Buzele palide ale bătrînului se mişcau în neştire, scoţînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedesluşite ce abia se auzeau:

— Ah! Inimă de piatră! Ah! Clubistule! Ah! Nelegiuitule! Ah! Septembristule!

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puţin cîte puţin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-şi facă loc în afară, şirul cuvintelor prindea iar înţeles, dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atît de înăbuşită şi de stinsă, de parca ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor şi eu. Cînd te gîndeşti că nu e fetişcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l fericească pe ticălosul ăsta! Un

---

294 . *Tirecuy de Corcelles* (1768-1843) – om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonoseşte numele intenţionat.

ticălos care, în loc să petreacă şi să se bucure de viaţă, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată şi să fie împuşcat! Şi pentru cine? Pentru ce? Pentru republică! În loc să se ducă să dănţuiască la Chaumière[295], cum se cuvine tineretului! Degeaba ai douăzeci de ani! Republica, ce mai prostie gogonată! Vai de voi, biete mame! Mai faceţi băieţi frumoşi! Gata, a murit! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoşi ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa? Cu ce te fermecase acest general Lamarque? Un lăudăros! Un flecar! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebuneşti! Gîndiţi-vă! La douăzeci de ani! Şi fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui! Uite acum că bieţii bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colţul tău, bufniţă ce eşti! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam şi eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrşit, ce fericire! La ce să-i mai daţi să miroase amoniac şi toată mulţimea aceea de doctorii? Îţi pierzi vremea, medic tîmpit! Haideţi, a murit, a murit de-a binelea! Mă pricep eu la asta, pentru că şi eu sînt mort! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sînt nemernice, nemernice, nemernice,

295 . Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

asta cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învăţătorii voştri, despre profeţii, despre doctorii voştri, despre ticăloşii voştri de scriitori, despre afurisiţii voştri de filozofi şi despre toate revoluţiile care înspăimîntă de şaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuilerii! Şi fiindcă ai fost fără milă şi te-ai dus să te ucidă aşa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigaşule! În această clipă, Marius ridică încet pleoapele şi privirea lui, tulbure încă şi buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius! strigă bătrînul. Marius! Marius, micuţul meu! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiţi la mine, trăieşti, îţi mulţumesc!

Şi căzu în nesimţire.

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA RAZNA

I

Javert o ia razna

Javert se depărtase încet de strada l’Homme-Armé .

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viaţa lui, şi, tot pentru prima oară în viaţa lui, cu mîinile la spate.

Din cele două înfăţişări ale lui Napoleon, Javert nu luase pînă atunci decît pe cea care întruchipează hotărîrea, braţele încrucişate pe piept; cea care arăta nesiguranţa, mîinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare: întreaga sa fiinţă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită ţintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piaţa Grève şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piaţa Châtelet, la colţul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Mégisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtuit pe atunci şi întărîtat de piloţii morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, atît de apropiate unul de altul, măresc pericolul; apa se repede cu putere pe sub bolţile lor, se rostogoleşte în valuri mari, se adună, se strînge acolo, se opinteşte în stîlpii podurilor ca şi cînd ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra; cei mai buni

înotători se îneacă.

Javert îşi sprijini coatele pe parapetul podului şi, cu bărbia în mîini, cu unghiile înfipte în favoriţii stufoşi, se adînci în gînduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbuşire se petrecuse în sufletul lui; trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De cîteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, atît de limpede în orbirea sa, îşi pierduse transparenţa; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simţea că, în conştiinţa sa, datoria nu mai era una singură, şi acest lucru nu şi-l putea ascunde. Cînd întîlnise în chip atît de neaşteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva şi din lupul care îşi înhaţă din nou prada, şi din cîinele care îşi găseşte stăpînul.

Acum vedea în faţa lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, şi asta îl înspăimânta, pe el, care nu cunoscuse în viaţa sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Şi, spaimă sfîşietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte o înlătura pe cealaltă. Care din amîndouă linii era cea adevărată?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viaţa unui răufăcător, să recunoşti această datorie şi s-o plăteşti, să fii, împotriva voinţei tale, pe acelaşi picior cu un om certat cu legea şi să-i răsplăteşti un bine

tot cu un bine; să-l laşi să-ţi spună: „Du-te”, şi la rîndul tău să-i spui şi tu: „Eşti liber”, să sacrifici datoria, această obligaţie obştească, unor motive personale şi să simţi în aceste motive personale ceva de asemenea obştesc şi poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămîi credincios conştiinţei tale; faptul că toate aceste absurdităţi să se împlinească şi să se strîngă asupra capului lui, îl doborîse pe Javert.

Un lucru îl uimise: că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el. Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petrecea în el? Se căuta şi nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum? Să-l denunţe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atît de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din temniţă, în cel de-al doilea, un ocnaş se ridica mai sus decît legea şi o călca în picioare. În amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputinţă de trecut; dincolo de ele viaţa dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini, printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoţii se înfruntau îl silea la asta. Gîndea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.

Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtime de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă

în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricînd, un lucru fără folos şi obositor; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea socoteală sie însuşi.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orînduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi, în locul interesului public pusese interesul său propriu; nu era acesta un lucru incalificabil? De cîte ori se gîndea la această faptă cumplită pe care o săvîrşea, tremura din cap pînă-n picioare.

Ce hotărîre să ia? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea...

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva? Ce? Mai există oare pe lume şi altceva decît tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mîna! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare înspăimîntător ca Javert, omul făcut să pedepsească şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care aparţineau amîndoi legii, sa se ridice deasupra legii?

— Cum? Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni sa nu fie pedepsit! Jean Valjean, mai tare decît toată ordinea socială, să fie liber, şi el, Javert, să mănînce mai departe pîinea guvernului!

Gîndurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gînduri şi-ar fi putut găsi o vină şi cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort, şi, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viaţă, se năruiau în faţa acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean faţă de el, Javert, îl copleşea. Alte fapte, care îi veneau în minte, şi pe care altădată le socotise drept minciuni şi prostii, i se înfăţişau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean şi cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcînd decît una singură şi vrednică de respect. Javert simţea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admiraţia

pentru un ocnaş. Respect faţă de un condamnat la galere, oare e cu putinţă? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; trebuia să-şi mărturisească în fundul sufletului măreţia acestuia mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaş milostiv, blînd, gata să-şi ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punînd mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decît pe aceea a duşmanului, scăpînd din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuţii, mai aproape de înger decît de om! Javert era silit să recunoască existenţa unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, şi stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeaşi măsură în care îl şi uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsură faţă-n faţă cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhaţe, să-l sfîşie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, în adevăr, decît să strige primei sentinele prin faţa căreia treceau: „Iată un condamnat evadat!”, decît să cheme jandarmii şi să le spuie: „Unul pentru voi!” Apoi să plece, să-l lase acolo pe

blestematul acela, să nu mai vrea să ştie de nimic şi să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept? Javert îşi spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mîna pe el, şi, atunci ca şi cum, nu putuse; şi de cîte ori ridicase mîna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriaşă, şi în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga: „Bravo! Dă-ţi mîntuitorul pe seama călăului! Pune apoi să-ţi aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ţi speli ghearele!”

În cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuşi şi, lîngă Jean Valjean înălţat, se vedea pe sine înjosit. Un ocnaş era binefăcătorul lui!

Dar şi el e de vină; de ce încuviinţase acestui om să-l lase să trăiască? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalţi răsculaţi în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuşte, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credinţa. Se simţea dezrădăcinat. Codul nu mai era decît un ciot în mîna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou şi neaşteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămînă cinstit, cu cinstea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un

şir întreg de întîmplări neaşteptate se iviseră deodată şi puseseră stăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în faţa sufletului lui; binefacerea primită şi răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduinţa, lupta între milă şi străşnicie, preţuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veşnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiţie a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiţiei oamenilor. Zărea în întuneric înspăimîntătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea şi îl orbea. Se simţea ca o bufniţă silită a privi cu ochii unui vultur.

Îşi spunea că era deci adevărat, că existau şi abateri că autoritatea îşi poate pierde şi ea cumpătul, că regula putea amuţi în faţa unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaş putea întinde o cursă virtuţii unui funcţionar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, şi se gîndea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrînd-nevrînd, recunoştea că există în lume bunătate. Ocnaşul acela fusese bun. Şi el însuşi, lucru nemaipomenit, fusese şi el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laş. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Şi greşise.

Cum de ajunsese aici? Cum se întîmplaseră toate astea? Nici el n-ar fi putut-o spune. Îşi lua capul între mîini, dar în zadar; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, şi al cărei rob era el, Javert. Nici o singură clipă nu-şi mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mînă, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mîna i se deschisese şi-i dăduse drumul

Tot felul de lucruri noi şi neînţelese se iveau înaintea ochilor lui. Îşi punea întrebări şi îşi da răspunsuri, şi aceste răspunsuri îl înfricoşau. Se întreba: „Ocnaşul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, şi care m-a avut sub călcîiul lui, şi care se putea răzbuna, şi care trebuia să o facă atît de ciudă cît şi pentru liniştea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viaţa şi iertîndu-mă? Şi-a făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Şi eu, iertîndu-l, la rîndul meu, ce am făcut? Mi-am făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei?” Aici se înspăimîntă. Cumpăna i se dezechilibra. Un talger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Şi spaima lui Javert era tot atît de mare din pricina Celui-de-sus ca şi a celui de jos. Fără să fie cîtuşi de puţin ceea ce se cheamă voltairean, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire faţă de biserica

statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreaţă a întocmirii sociale; ordinea era credinţa sa, şi îi era de ajuns; de cînd ajunsese bărbat şi funcţionar, îşi punea în poliţie aproape toată evlavia, şi întrebuinţăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie şi în cel mai serios înţeles al lor, el era, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest şef nou îl simţise deodată şi se zăpăcise.

Era încurcat de această prezenţă neaşteptată; nu ştia cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care ştia bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, şi că faţă de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.

Dar cum să-ţi înaintezi demisia lui Dumnezeu?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo; pentru el, un lucru era mai presus de orice; săvîrşise o infracţiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înţelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuşi. Nu

vedea nici pricina faptei sale, simţea doar ameţeala de a o fi făcut. Pînă în clipa aceea trăise din credinţa oarbă care dă naştere cinstei posomorite. Credinţa aceasta îl părăsea, şi o dată cu ea şi cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simţea durerea ciudată a unei conştiinţe operate pe neaşteptate de albeaţă. Vedea ceva de care-i era silă. Se simţea golit, nefolositor, desprins de viaţa lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nici o raţiune de a exista.

Groaznică stare!

Să fii stîncă şi să te îndoieşti! Să fii statuia pedepsei turnata dintr-o bucată în tiparul legii şi să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător şi fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă! Să ajungi sa plăteşti binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază şi să te guduri! Să fii gheaţă şi să te topeşti! Să fii cleşte şi să te prefaci în mînă! Să simţi deodată că ai degete care se deschid! Să dai drumul, ce lucru înspăimîntător!

Omul-proiectil care nu mai ştie drumul şi dă înapoi!

Să fii silit să recunoşti: că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credinţă poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrşită, că

autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sînt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sînt supuse greşelii! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolţii cereşti!

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux”-ul unei conştiinţe prea rigide[296], abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestităţi pornite fără oprire în linie dreaptă şi frîngîndu-se în faţa dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorităţii, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină! Ceea ce e drept nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvîrşit, să se poată mlădia! Pînă şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului[297]!

Înţelegea oare Javert pe dumnezeul acesta, care dăinuise întotdeauna în sufletul omului, care e conştiinţa lui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scînteia să nu se stingă şi porunceşte razei să-şi amintească de soare – îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut cînd se ciocneşte cu absolutul fictiv; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului; această prefacere măreaţă, cea mai

---

296 . Însemnează falimentul, dezastrul acelei conştiinţe. Fampoux este o mică localitate din Franţa, unde în 1846 s-a întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

297 . Aluzie la un pasaj din *Biblie*: lui Pavel, care era centurion roman, i se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice? O pătrundere? Îşi da Javert seama de ea? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînţeles, dar de netăgăduit, simţea cum îi plesneşte capul.

Era mal mult îngenuncheat decît înălţat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decît neputinţa de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul. Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Pînă acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărît, bine întocmit, înlănţuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte; autoritatea era ceva neted, fără lunecuşuri în faţa cărora să te prindă ameţeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decît privind în jos. Neorînduiala, întîmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricînd cu putinţă într-o prăpastie, astea sînt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiţi, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprindea deodată în faţa acestei vedenii de necrezut; o prăpastie deasupra lui.

Cum? Să te simţi surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvîrşire! În ce să mai ai

încredere? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societăţii! Cum? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta? În consemnul dat de stat funcţionarului nu era totul sigur! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare? Acestea toate erau adevărate? Adevărat era că un vechi tîlhar copleşit de nenumărate osînde se putea ridica iarăşi, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate? Se putea crede aşa ceva? Aşadar, sînt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în faţa crimei transfigurate, bîlbîind scuze?

Da, toate erau în adevăr aşa! Javert le vedea! Javert le pipăia! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realităţi. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluţi pînă într-atît.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii; faptele sînt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul omenesc, şi universul întreg se mărgineau de acum înainte

pentru el la cîteva linii ce formau un desen simplu şi respingător; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forţa legală, hotărîrile curţilor suverane, magistratura, guvernul, prevenţia şi represiunea, înţelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorităţii, toate dogmele pe care se sprijină siguranţa politică şi civilă, suveranitatea, justiţia, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul politic, toate acestea, mormane de dărîmături, haos! El însuşi, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliţiei, dulăul providenţial al societăţii, învins şi pus la pămînt, şi deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap şi cu aureolă pe frunte! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăimîntătoare pe care o avea în suflet!

Toate acestea pot fi îndurate? Nu!

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieşi din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnaşul. Cealaltă…

Javert se depărtă de parapet şi, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu paşi siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colţurile Pieţei Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardian şi intră. Numai după felul cum deschid uşa unui post de pază, oamenii poliţiei se recunosc între ei. Javert îşi spuse numele, îşi arătă legitimaţia

şi se aşeză la masa pe care ardea o lumînare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb şi hîrtie pregătită pentru procese-verbale întîmplătoare şi pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituţie; o găseşti în toate posturile de poliţie; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguş şi alta de carton cu buline roşii, şi reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hîrtie şi începu să scrie. Iată ce scrise:

„Cîteva observaţii pentru bunul mers al serviciului.

Întîi: rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea: deţinuţii care vin de la instrucţie îşi scot încălţămintea şi rămîn cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sînt scotociţi. Unii dintre ei tuşesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea: urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenţi, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puţin doi agenţi să nu se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-şi mai îndeplineşte serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze şi să-l înlocuiască.

Al patrulea: e de neînţeles de ce regulamentul special al închisorii

Madelonnettes interzice deţinuţilor să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea: la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deţinuţilor să poată atinge mîna cantinierei.

Al şaselea: deţinuţii, numiţi lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalţi, iau cîte zece bani pentru a le striga desluşit numele. E un furt.

Al şaptelea: în atelierul de ţesătorie se opresc deţinuţilor cîte cincizeci de cenţi pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pînzei e aceeaşi.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiţi să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Maria Egipteanca.

Al nouălea: e sigur că în fiecare zi jandarmii sînt auziţi povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniţilor de către magistraţi. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, cînd repetă cele auzite în cabinetul de instrucţie, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ţie localul acolo unde agenţii serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergeria[298] *unei mari civilizaţii."*

---

298 . Închisoarea din interiorul palatului de justiţie.

Javert scrise aceste rînduri cu cel mai îngrijit şi mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă şi făcînd să scîrţîie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli:

„JAVERT,
Inspector clasa I

La postul din Piaţa Châtelet.
7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopţii."

Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos: *„Notă pentru administraţie",* o lăsă pe masă şi ieşi din post. Uşa cu geamuri şi zăbrele se închise în urma lui.

Trecu din nou de-a curmezişul Pieţei Châtelet, ajunse pe chei şi se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte; îşi puse din nou coatele pe marginea parapetului, luînd aceeaşi poziţie pe aceeaşi piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopţii. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un trecător; cît cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame şi turnurile

Palatului de justiţie păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roşietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceaţă unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele rîului.

Javert înclină capul şi privi. Totul era negru. Nu se desluşea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar rîul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul ameţitor se ivea o licărire care şerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu ştii de unde, o rază de lumină şi s-o prefacă în şopîrlă. Licărirea pierea şi totul devenea din nou nedesluşit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedesluşit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfăţişa ca o rîpă a nesfîrşirii.

Nu se vedea nimic, dar se simţea răceala duşmănoasă a apei şi mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale rîului, mai mult ghicite decît văzute, şoapta şi zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemişcat, uitîndu-se la gura de întuneric; privea în gol cu ochii ţintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, îşi scoase pălăria şi o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă şi neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălţă iarăşi şi căzu, dreaptă, în întuneric; se auzi un plescăit înfundat şi noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvîrcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

CARTEA A CINCEA

NEPOTUL ŞI BUNICUL

I

ÎN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoţie.

Jupîn Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întîlnit în treacăt în părţile întunecate ale acestei cărţi.

Cititorul îşi aminteşte, poate, că acest

Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite şi nu prea curate. Spărgea pietre şi păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente şi hoţ, avea şi el un vis: credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pămînt, bani îngropaţi la rădăcina unui copac. Pînă atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuşi, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum ştim, fusese şi el ridicat o dată cu ceilalţi tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori şi viciul poate fi bun la ceva: beţia îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se afla acolo ca hoţ sau ca păgubaş. O ordonanţă de neurmărire, întemeiată pe starea de beţie constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny şi Lagny, să lucreze sub supravegherea administrativă la pietruirea şoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngîndurat, puţin dezamăgit de hoţie, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu şi mai multă duioşie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoţia puternică prin care trecu puţină vreme după întoarcerea sa sub acoperişul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o:

Într-o dimineaţă, ieşind ca de obicei la lucru şi poate şi la pîndă, puţin înainte de a se crăpa

de ziuă, Boulatruelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decît din spate, dar a cărui înfăţişare, de departe şi în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Beţiv cum era, Boulatruelle avea totuşi o memorie bună şi limpede, armă de apărare negreşit trebuincioasă pentru oricine e puţin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta?” se întrebă el.

Dar nu-şi putu răspunde nimic decît că-l asemuia cu cineva de care parcă şi-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli şi aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure? Ce căuta la ora aceea? De ce venise?

Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-şi aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîţiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Cînd îl ridică, nu mai era

nimeni. Omul pierise în pădure şi în ceaţă.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu parohia acestui enoriaş. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le ştiu şi eu. Îşi luă hîrleţul, care era foarte ascuţit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poţi scotoci pămîntul şi omul."

Şi cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiş.

După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingaşă încetineală, ca braţele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure şi ajunse pe un fel de înălţime. Ascultînd un vînător pornit dis-de-dimineaţă, ce trecea pe o potecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery[299], îi veni în gînd să se urce într-un copac. Deşi bătrîn, era încă sprinten. Se afla lîngă un fag înalt, vrednic de Tityr[300], ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el cît putu mai sus.

---

299 . Cîntec popular francez din secolul al XVIII-lea.

300 . Tityr, păstor din ecloga I a lui Vergiliu; cu nume comun „un tityr" înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viaţa tihnită de la ţară. La Vergiliu îşi deapănă gîndurile aşezat sub un fag impunător.

Ideea fusese bună. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, cînd îl şi pierdu iarăşi.

Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarţă. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială şi astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viaţă atît de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decît coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să puie mîna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă uşoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te sîcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul care acolo e foarte încîlcit şi plin de spini ce se agaţă de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greşeala să nu înţeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă; iluzie

optică vrednică de respect, dar care duce pe mulţi la pierzanie. Desişul, oricît era el de încîlcit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor”, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziş, greşi de astă dată şi merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.

Pînă să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducei, mărăcini şi spini foarte arţăgoşi, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfîrşit, la poiana Blaru, năduşit, ud leoarcă, abia răsuflînd, însîngerat şi furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mişcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde? Încotro? În ce desiş? Cu neputinţă de ghicit.

Şi, lucru sfîşietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în faţa copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleţ uitat sau lăsat şi o groapă.

Groapa era goală.

„Tîlharule!” strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.

II

IEŞIT DIN RĂZBOIUL CIVIL, MARIUS SE PREGĂTEŞTE PENTRU CEL DE-ACASĂ

Marius zăcu multă vreme între viaţă şi moarte. Timp de cîteva săptămîni avu febră cu delir şi destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decît de rănile de la cap.

Nopţi întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuţie pricinuită de febră şi cu întunecata încăpăţînare a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supuraţia plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi şi, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea unor anumite stări atmosferice; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoţie pentru rănit”, spunea mereu. Pansamentele erau complicate şi grele, fixarea aparatelor şi feşelor prin plasture aglutinant nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearşaf „mare cît tavanul”, după cum spunea ea. Loţiunile clorurate şi nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, deznădăjduit la căpătîiul nepotului său, fu ca şi Marius: între viaţă şi moarte. În fiecare zi şi uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunţită a portarului, venea să afle veşti despre bolnav şi lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfîrşit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescenţă. Trebui totuşi să mai stea încă două luni întins pe un şezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă şi care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pasamentele să nu se mai sfîrşească.

De altfel, această boală lungă şi această lungă convalescenţă îl scăpară de urmărire. În Franţa nu există mînie, fie şi publică, pe care şase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societăţii, sînt atît de mult greşeala lumii întregi, încît sînt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanţă Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunţe pe răniţi, indignase în asemenea măsură opinia publică, şi nu numai opinia publică, ci şi pe rege în primul rînd, încît răniţii fură acoperiţi şi ocrotiţi de această indignare; şi în afară de cei care fuseseră făcuţi prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul.

Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întîi prin toate spaimele şi apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedicară să-şi petreacă

toate nopţile lîngă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lîngă patul lui Marius; vru ca fiica sa să ia pentru comprese şi feşi cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnişoara Gillenormand, ca o femeie înţeleaptă şi vîrstnică, găsi mijlocul să cruţe rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic a creadă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă cînd încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînză groasă decît batistul şi pînza veche decît cea nouă. Sta de faţă dt cîte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnişoara Gillenormand, ruşinată, ieşea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea: „Ai! ai!” Nimic nu era mai înduioşător decît să-l vezi întinzînd rănitului o ceaşcă cu ceai, cu mîna lui tremurînd uşor de bătrîneţe. Îl copleşea pe doctor cu întrebările, fără să-şi dea seama că erau mereu aceleaşi.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrînul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacşiş. Seara, intrînd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-şi degetele ca nişte castaniete, şi cîntă un cîntec pe care îl transcriem:

Jeanne e născută la Fougère, un sat,
De păstoriţe, cuib adevărat;
Privesc cu drag veşmintele-i uşoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăieşti acum în ea;
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene!

Mi-e dragă Jeanne şi de-asta eu o cînt
Mai mult ca orişicine pe pămînt.
Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel tare
De fată mare.

Apoi se aşeză în genunchi pe un scaun, şi Basque, uitîndu-se la el prin crăpătura uşii, spuse că era sigur că se ruga. Pînă atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă îşi ieşea din minţi de bucurie. Făcea o mulţime de isprăvi care de care mai şugubeţe, urca şi cobora scările fără să ştie de ce. O vecină, drăguţă de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineaţă un buchet mare de flori; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soţul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea: „Domnule baron”. Striga: „Trăiască republica!”

În fiecare clipă întreba pe medic: „Nu-i aşa că nu mai e nici un pericol?” Se uita la Marius cu ochii unei bunicuţe. Cînd mînca, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să ştie de el însuşi, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul casei,

bucuria lui cuprindea o renunţare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioşia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se aşeza în spatele lui cînd voia să-i zîmbească. Era mulţumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreţie lumina veselă de pe faţă. Cînd gingăşia se amestecă cu zbîrciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrîneţea asta plină de voie bună.

Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat şi îngrijit, nu avea decît un singur gînd: Cosette.

De cînd scăpase de febră şi delir nu-i mai rostea numele, şi ai fi putut crede că nu se mai gîndea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu ştia ce se făcuse Cosette: toată întîmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui; umbre nedesluşite îi pluteau în minte: Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toţi prietenii săi înecaţi în fumul groaznic al baricadei; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înţelegea nimic din ce se întîmplase cu el însuşi, nu ştia nici cum, nici cine îl salvase şi nu era nimeni în jurul lui care să ştie; tot ce putuseră să-i spună e că fusese adus în strada

Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură; trecutul, prezentul şi viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedesluşite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiţă limpede şi lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voinţă: s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viaţa însemna Cosette; în inima lui îşi făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, şi era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască – de la bunicul său, de la soartă, de la iad – să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-şi ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîştigat şi nici prea înduioşat de toată această grijă şi dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoştea în toate tainele ei; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat şi nou, menit numai să-l îmblînzească. Şi rămînea rece. Bunicul îşi cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius îşi spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic şi-i lăsa să facă ce vor; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfăţişare şi adevăratul lui gînd s-ar da pe faţă. Atunci ar începe lupta grea; ar izbucni din nou neînţelegerile şi toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupelevent, bogăţia, sărăcia, mizeria, piatra de gît, viitorul. Împotrivire

aspră; în încheiere: refuz. Marius se încorda dinainte.

Şi pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăţilor de mai înainte, rănile vechi ale sufletului său se redeschideau; se gîndea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand şi el, şi Marius îşi spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atît de aspru şi nedrept cu tatăl său. Şi, o dată cu sănătatea, îi revenea şi un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrînul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă şi îşi venise în fire, Marius nu-i spusese „tată” nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule”, e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună nici una, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harţă înainte de a începe lupta. Asta se numeşte a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineaţă, în legătură cu în ziar ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormad vorbi cam batjocoritor despre Convenţiune şi aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la ’93 au fost nişte giganţi”, zise

Marius sever. Bătrînul tăcu şi nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.

Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgîndărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănile erau muniţiile lui. S-o dobîndească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană o bolnavului.

Această clipă sosi.

III

MARIUS ATACĂ

Într-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticluţele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste:

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mînca mai bine carne decît peşte. Un peşte fript e o mîncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescenţă, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet

zdravăn.

Marius îşi adună puterile pe care şi le recăpătase aproape în întregime şi, ridicîndu-se în capul oaselor, îşi propti pe cearşaf pumnii strînşi, îşi privi bunicul drept în ochi, luă o înfăţişare fioroasă şi zise:

— Asta mă face să-ţi spun un lucru.

— Care?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Şi izbucni în rîs.

— Cum, prevăzut?

— Da, e prevăzut. Fetiţa va fi a ta.

Marius uimit şi copleşit de o bucurie neaşteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă:

— Da, a ta să fie fetiţa aceea drăgălaşă! Vine în fiecare zi sub înfăţişarea unui domn bătrîn să afle veşti despre tine. De cînd ai căzut rănit, îşi petrece tot timpul plîngînd şi făcînd scamă. Am iscodit eu. Locuieşte în strada l’Homme-Armé, numărul 7. Ah! Aici am ajuns! Ah! O vrei! Ei bine, o să fie a ta! Aşa îţi trebuie. Pregătiseşi un mic complot. Îţi ziseşi: o să-i spun verde bunicului, acestei momîi de pe vremea regenţei şi directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Géronte[301]; şi el a fost uşuratic, şi-a avut şi el midinetele şi Cosettele lui; şi el a zburat, şi el a avut aripi şi

---

301 . Prim-amorez devenit moşneag; nume de personaje din comedia clasică franceză.

a gustat, din merindea primăverii; va trebui să-şi aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care! Ah! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îţi ofer un cotlet şi tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor”. Aşa tranziţie zic şi eu! Ah! Te aşteptai la scandal! Nu ştiai că sînt un laş bătrîn. Ei, acum ce mai spui? Ţi-e necaz! Nu te aşteptai ca bunicul să fie mai prost decît tine; ţi-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ţii, domnule avocat, şi asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai decît! Fac ce vrei tu. Ai amuţit de tot, nătărăule! Ascultă! Am iscodit şi eu, sînt şiret. E încîntătoare, e cuminte, nu e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei; sicriul ei l-ar fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ţi-o aduc pur şi simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere lîngă patul unor răniţi frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfîrşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărît, ia-o! Uite, asta e răutatea mea! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus: Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească? Uite, am pe micuţa mea Cosette la îndemînă, o să i-

o dau, atunci va trebui să mă iubească puţin sau să spuie de ce nu mă iubeşte. Ah! Credeai că bătrînul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu” şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire! De loc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiţi a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil!

O dată spuse acestea, bătrînul izbucni în plîns.

Luă capul lui Marius, îl strînse cu amîndouă braţele la pieptul lui bătrîn. Şi amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată! strigă Marius.

— Ah! atunci mă iubeşti! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbuşeau şi nu puteau vorbi.

În sfîrşit, bătrînul gîngăvi:

— Hai, şi-a dat drumul! Mi-a spus „tată”.

Marius îşi trase capul din braţele bunicului şi zise încet:

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aş putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mîine.

— Tată!

— Ce e?

— De ce nu astăzi?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi! Mi-ai spus „tată” de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ţi-o aducem! Lucrul a fost prevăzut, îţi spun. A şi

fost pus în versuri. E sfîrşitul elegiei *Tînărul bolnav* de André Chénier[302], de André Chénier căruia tîlh… giganţii de la ’93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încruntă uşor din sprîncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tremurînd de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atît de nepotrivit, reluă în grabă:

— Vezi, „i-au tăiat beregata”, nu e chiar cuvîntul potrivit. Fapt e că marile genii revoluţionare, care nu erau oameni răi – asta nu se poate tăgădui – care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stînjenea şi de-asta l-au ghilo… adică, aceşti oameni mari l-au rugat în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce…

Domnul Gillenormand, gîtuit de propria sa frază, nu mai putu urma; neputînd nici s-o sfîrşească, nici s-o înghită, pe cînd fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoţii, bătrînul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti uşa în urma lui şi, roşu ca racul, înecîndu-se, spumegînd, cu ochii ieşiţi din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care

---

302 . Poet francez (1762-1794), autor de elegii şi idile, mort pe eşafod în timpul revoluţiei.

lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, şi-i strigă în faţă mînios:

— Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat!

— Pe cine, domnule?

— Pe André Chénier!

— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

ÎN CELE DIN URMĂ, DOMNIŞOARA GILLENORMAND NU IA ÎN NUME DE RĂU CĂ DOMNUL FAUCHELEVENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARĂ

Cosette şi Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri pe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque şi Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-şi şteargă nasul; rămase încremenit, cu el în batistă, şi uitîndu-se la Cosette pe deasupra batistei:

— Răpitoare! exclamă el.

Apoi îşi suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încîntată, înspăimîntâtă, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poţi fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroşea, se îngălbenea, ar fi vrut să se

arunce în braţele lui Marius şi nu îndrăznea. Era ruşinată să-şi arate iubirea în faţa tuturor. Oamenii sînt fără milă faţă de îndrăgostiţii fericiţi. Stau lîngă ei tocmai cînd aceştia ar dori mai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alţii.

O dată cu Cosette şi în urma ei intrase un bărbat cu părul alb. Grav, surîzînd totuşi, dar cu un surîs vag şi sfîşietor. Era „domnul Fauchelevent”; era Jean Valjean.

— Era „foarte bine îmbrăcat”, cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi şi cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era cioclul înspăimîntător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrenţe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciţi, cu faţa mînjită de sînge şi noroi, ţinînd de subsuori pe Marius leşinat; cu toate astea, nasul lui de portar simţise ceva. Cînd domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să şoptească în taină soţiei sale: „Nu ştiu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta!”

În camera lui Marius, domnul Fauchelevent sta la o parte, lîngă uşă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie şi care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie şi părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu

cărţi la subsuoară? o întrebă încet, pe Nicolette, domnişoara Gillenormand, care nu era de loc iubitoare de cărţi.

— Ce vrei, răspunse tot aşa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învăţat. Şi dacă? Ce e el de vină? Domnul Boulard[303], pe care l-am cunoscut, nu ieşea nici el niciodată fără o carte şi totdeauna strîngea la piept cîte o hîrţoagă veche... Şi salutînd zise tare: Domnul Trauchelevent...

Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenţia la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mîna domnişoarei pentru nepotul meu, doamnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchelevent” se înclină.

— S-a făcut! zise bunicul.

Apoi, întorcîndu-se spre Marius şi Cosette, şi binecuvîntîndu-i cu amîndouă braţele întinse, exclamă:

— Acum aveţi voie să vă iubiţi!

Nu aşteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Îşi vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinite pe braţele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lîngă el.

— Oh, Doamne! şoptea Cosette. Te văd iarăşi. Eşti chiar tu! Chiar dumneata! Să te duci

303 . Savant şi bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluţiei şi al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

să lupţi aşa! Pentru ce? E îngrozitor! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh! Rău ai fost că te-ai dus la bătălia aceea! Ce-ţi făcusem? Te iert, dar n-ai să mai faci. Şi adineauri, cînd au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atît de mîhnită! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit? Dar vorbeşte şi tu! Mă laşi să vorbesc singură. Stăm tot în strada l'Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Şi că-ţi tăiau carnea cu foarfecele. Îngrozitor! Am plîns pînă n-am mai putut! E de neînţeles cum poţi să suferi atîta! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mişca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh! Ce fericită sînt! Aşadar, s-a sfîrşit cu nenorocirile! Sînt o proastă. Voiam să-ţi spun atîtea lucruri şi-acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubeşti? Locuim în strada l'Homme-Armé. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă; uite, domnule, vezi; din vina dumitale am o bătătură la deget.

— Înger! spunea Marius.

„Înger" e singurul cuvînt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiţii.

Apoi, cum mai erau şi alţii de faţă, se întrerupseră şi nu mai spuseră nici un cuvînt, mărginindu-se să-şi atingă mîinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toţi ceilalţi care mai erau în odaie şi strigă:

— Hai, vorbiţi tare, voi ăştilalţi! Faceţi zgomot între culise! Haideţi, puţină gălăgie, ce dracu! Să poată vorbi în linişte copiii ăştia. Şi apropiindu-se de Marius şi Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiţi-vă. Nu vă sfiiţi.

Mătuşa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrînească. Uimirea ei nu era arţăgoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioşi pizmaşi, ai bufniţei care priveşte doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci şi şapte de ani; era viaţa trăită în zadar, privind la acea biruinţă care era dragostea.

— Domnişoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ţi-am spus eu că aşa o să ţi se întîmple. Tăcu o clipă şi adăugă: Priveşte la fericirea celorlalţi! Apoi, întorcîndu-se spre Cosette: Ce drăguţă e! Ce drăguţă e! E ca un tablou de Greuze. Şi toate astea au să fie numai ale tale, ştrengarule! Ah! Ticălosule, mare noroc ai cu mine! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puţin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnişoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah! Ce mai nuntă o să fie! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obţin dispensă ca să vă căsătoriţi la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiţi. E

mai cochetă. E faţă-n faţă cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup[304]. Cînd o să fiţi căsătoriţi, să vă duceţi acolo. Merită să faceţi drumul ăsta. Domnişoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veşnic cu capul gol[305]. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune: „Înmulţiţi-vă”. Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d’Arc dar pentru a înmulţi poporul e nevoie de maica Barză. Măritaţi-vă, deci, frumoaselor! În adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată! Ştiu eu că la biserică ai o capelă anume, că poţi face parte din Frăţia fecioarei; dar dă-o încolo, un bărbat drăguţ, cumsecade, şi după un an, un copilaş bălai şi dolofan care să sugă voiniceşte, cu picioruşele numai pernuţe de grăsime şi care să-ţi frămînte sînul cu lăbuţele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineţii, face mai mult decît să ţii o lumînare aprinsă la vecernie şi să cînţi *Turris Eburnea*[306]!

Bunicul se răsuci pe călcîiele lui de nouăzeci

---

304 . Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcaşurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă; datează din secolul al XVII-lea.

305 . Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* – a face un bonet sfîntei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămîne nemăritată.

306 . Turnul eburnean sau de fildeş (lat.); începutul unui verset din slujba bisericească de seară la catolici.

de ani şi începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors:

— Şi stăvilind visarea ce-a curs tulburător
E-adevărat, Alcippe, că în curînd te-nsori? [307]

Îmi adusei aminte!

— Ce, tată?

— Nu aveai tu un prieten bun?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el?

— A murit.

— Asta-i bine.

Se aşeză lîngă ei, o sili şi pe Cosette să şadă şi le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.

— E încîntătoare mititica asta! E o minune această Cosette! E o fetiţă foarte mică şi totodată o doamnă mare. Nu va fi decît baroană, e o decădere; e născută marchiză. Ce mai gene are! Băgaţi-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiţi-vă! Pînă la prostie. Iubirea e prostia oamenilor şi duhul lui Dumnezeu. Adoraţi-vă! Numai, adăugă el întunecîndu-se deodată, ce nenorocire! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate din averea mea

---

307 . Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau:

„Ainsi, bornant le cours de tes rêvasseries,
Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu te maries?"

Gillenormand recită o versiune proprie a primului vers, care era de fapt:

„Enfin, bornant le cours de tes galanteries"

e în rentă viageră; cît voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah! sărmanii mei copii, nu veţi avea nici un ban! Mîinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă baroană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adînc şi liniştit, care spuse:

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată, lumea îl uitase şi el stătea în picioare, nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiţi.

— Cine e această domnişoară Euphrasie? întrebă uluit bunicul.

— Eu sînt, răspunse Cosette.

— Şase sute de mii de franci! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puţin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean-Valjean îl dezveli; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci şi o sută şaizeci şi opt de cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de

franci! şopti mătuşa.

— Asta schimbă multe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană milionară! Să mai aveţi încredere în dragostele băieţilor! Studenţii găsesc studente de şase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decît Rotschild.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! repeta cu jumătate de glas domnişoara Gillenormand. Cinci sute optzeci şi patru! Poţi spune şase sute de mii de franci!

Cît despre Marius şi Cosette, ei se uitau unul la altul; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V

DEPUNEŢI-VĂ BANII MAI BINE ÎN PĂDURE DECÎT LA NOTAR

S-a înţeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe desluşiri că după afacerea Champmathieu, mulţumită primei evadări de cîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-şi retragă la timp de la Laffitte suma cîştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; şi că, temîndu-se să nu fie prins din nou – ceea ce i s-a şi întîmplat, în adevăr, după puţină vreme – ascunsese şi îngropase această sumă în pădurea

Montfermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, şase sute treizeci de mii de franci, toată în bancnote, nu ocupa mult loc şi încăpea într-o cutie; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufăraş de stejar plin cu talaj de castan. În acelaşi cufăraş îşi pusese şi cealaltă comoară, sfeşnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întîia oară de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de cîte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să şi-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîrnăcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescenţă, simţind că se apropie ceasul cînd banii aceştia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineaţa, nu seara. Tîrnăcopul rămase moştenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci şi patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea”, se gîndi el. Diferenţa între această sumă şi cele şase sute treizeci de mii de franci scoşi de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mînăstire nu costaseră decît cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeşnice pe

cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se ştia scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, şi faptul fusese verificat şi de el în *Monitor,* unde se publicase că un inspector de poliţie cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătorească între podul Change şi Pont-Neuf, şi că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur şi foarte preţuit de şefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alienaţie mintală şi de o sinucidere. „De fapt, se gîndi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mînă mi-a dat drumul."

VI

CEI DOI BĂTRÎNI FAC TOTUL, FIECARE ÎN FELUL LUI, PENTRU FERICIREA COSETTEI

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săptămîni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puţin fericit. Şedea cîte un sfert de ceas în contemplaţie în faţa Cosettei.

— Minunată fată! exclamă el. Şi pare atît de blîndă şi bună. Fără îndoială, drăguţa de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea virtuţi de

mireasmă de toporaşi. E gingăşia însăşi. Cu o astfel de fiinţă nu poţi duce decît o viaţă de nobil. Marius, băiete, eşti baron, eşti bogat, te rog din suflet nu face pe avocăţelul!

Cosette şi Marius trecuseră deodată din mormînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, şi ei ar fi fost năuciţi dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înţelegi ceva din toate astea? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspundea Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împăcă şi uşură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă şi, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca şi Cosette însăşi.

Cum fusese primar, ştiu să ducă la bun sfîrşit o chestiune gingaşă pe care numai el o cunoştea: starea civilă a Cosettei. Să dea pe faţă originea ei, cine ştie? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morţi, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamaţie. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi fraţi Fauchelevent fuseseră grădinari la mînăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mînăstire; acolo aflară cele mai bune informaţii şi mărturiile cele mai sigure; bietele călugăriţe, nu prea în măsură şi nici prea doritoare să scormonească o chestiune de

paternitate, negîndindu-se la nimic rău, nu ştiuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru şi o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii domnişoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată şi de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cît despre cei cinci sute optzeci şi patru de mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci şi patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiţi pentru educaţia domnişoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiţi chiar la mînăstire. Legatul, depus în mîna unei terţe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, mai cu semă cînd era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici şi o, cîte o ciudăţenie, dar ele nu fură văzute; unul din cei interesaţi avea ochii legaţi de dragoste, ceilalţi, de cele şase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spusese „tată”. El nu era decît o rudă; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat.

Oricînd, altădată, ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decît o umbră, o uşoară întunecare; sufletul ei era stăpînit de o bucurie atît de mare, încît norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tînărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Aşa e viaţa.

Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînţelese în jurul ei; orice fiinţă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunţe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuşi, şi mai departe „tată” lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. În timp ce Jean Valjean dădea Cosettei o situaţie normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decît să se arate măreţ şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneţei mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în copilăria mea.”

Îşi golea uriaşele şi pîntecoasele scrinuri de lac de Coromandel[308] care nu fuseseră deschise

308 . Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădiţe din lemn preţios, frumos împodobite cu încrustări de sidef şi metal.

de mulţi ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrîne, să vedem ce mai ascund”. Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soţiilor, ale tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi străbunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase, de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăţi întregi de mătăsuri cu două feţe, dantelă de Gênes şi d’Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeş împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită şi fericită în faţa lor, plină ds dragoste pentru Marius şi neştiind cum să-şi arate recunostinţa faţă de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile de nuntă îi părea purtat de îngeri. Sufletul ei se înălţa în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încîntarea îndrăgostiţilor nu o egala decît pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineaţă alte nimicuri de preţ, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putinţă se răsfirau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întîmplare oarecare:

— Oamenii revoluţiei sînt atît de mari, încît au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton[309] sau Focion[310], şi fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic! Moar antic! exclamă bătrînul. Îţi mulţumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri al Cosettei.

Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înţelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi dealde astea. Fericirii îi trebuie şi lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cît mai mult prisos. Inima lui şi un palat pe deasupra! Inima lui şi bogăţiile Luvrului. Inima ei, şi pe lîngă ea, havuzurile de la Versailles. Daţi-mi o păstoriţă şi căutaţi să fie ducesă. Daţi-mi-o pe Philis[311] încununată cu albăstrele, dar să aibă şi o sută de mii de livre venit. Desfăşuraţi-mi o pastorală cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc

---

309 . Personaj din istoria romană cunoscut pentru calităţile lui morale şi prin lupta lui pentru salvarea republicii romane ameninţată de dictatura lui Cezar; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. cînd şi-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

310 . Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul din organizatorii rezistenţei împotriva ambiţiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea şi dezinteresarea lui. A fost silit de duşmani să se sinucidă la o vîrstă înaintată (317 î.e.n.).

311 . Numele obişnuit al păstoriţelor elegante şi cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII-XVIII; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită”.

pastorala şi pe deasupra şi minunăţia de marmură şi aur. Fericirea goală, seamănă cu pîinea goală. Mănînci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, şi care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopţii – ora dragostei, sau orice altă oră veţi vrea – îţi da luna şi stelele, pămîntul şi marea, păsările şi peştii, Phebus şi Phebe, şi un şir lung de lucruri care ieşeau dintr-o firidă, şi pe cei doisprezece apostoli, şi pe împăratul Carol Quintul, şi pe Eponina, şi pe Sabinus[312], şi o armată întreagă de omuleţi auriţi, care pe deasupra mai cîntau şi din trîmbiţă. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăştie în aer, în orice clipă şi fără să ştii de ce. Un urîcios cadran gol, care nu-ţi spune decît ora, e totuna cu el? Eu sînt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg şi îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

312 . În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizaţi, Sabinus şi Civilis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrîntă şi Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulţi ani mulţumită devotamentului soţiei sale, Eponina. Trădaţi şi prinşi, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soţul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

Domnul Gillenormand bătea cîmpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, şi toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmăşeau în ditirambii lui.:

— Voi nu cunoaşteţi arta de a sărbători. Voi nu ştiţi, azi, să organizaţi o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipseşte excesul. Nu ştie ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia”[313] a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros şi fără formă. Visul burghezelor voastre e să-şi instaleze, cum spun ele, un salonaş drăguţ, proaspăt mobilat în palisandru şi creton. Loc! Loc! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnişoara Zgîrie-Brînză! Bogăţie şi strălujre! Au lipit un galben pe o lumînare! Asta e vremea noastră. Aş vrea să fug la capătul pămîntului. Ah! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, cînd i-am văzut pe ducele de Rohan, prinţ de Léon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franţei, ducîndu-se la Longchamps[314] în trăsurica aceea cu două locuri! Astea au dat roade. În veacul ăsta faceţi afaceri, jucaţi la bursă, cîştigaţi bani şi sînteţi zgîrciţi. Vă îngrijiţi, vă instruiţi pe din afară, sînteţi scoşi ca din cutie, spălaţi, săpuniţi, răzuiţi, raşi, pieptănaţi, ceruiţi,

---

313 . Burghezia şi masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărţirea oficială în clase sociale în orînduirea feudală din Franţa.

314 . Hipodrom din Paris.

neteziţi, frecaţi, periaţi, curăţaţi în afară fără cusur, lucioşi ca o piatră de rîu, discreţi, curăţei şi totodată, pe cinstea mea, în fundul conştiinţei aveţi băligar şi murdărie, de se sperie şi o văcăriţă care îşi şterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza: „Curăţenie murdară!” Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puţin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ţi-e mai drag îl pedepseşti mai aspru. Şi acum o spun de-a dreptul. Faceţi voi astăzi nunţi, dar nu mai ştiţi să nuntiţi! Ah! Aşa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganţa, cavalerismul, purtările curtenitoare, şi pline de gingăşie, luxul ce-ţi încînta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, feţele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul şi tămbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut? De ce divinul Diomede sfărîmă pe capul lui Merioneu casca de bronz cu zece vîrfuri? De ce Ahile şi Hector se înţeapă cu suliţele? Pentru că Elena l-a lasat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei,

Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său şi un flecar bătrîn ca mine, şi i-ar da numele de Nestor. În vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată ştia lumea să facă o nuntă; întîi un contract bun şi apoi un chef zdravăn. Cum ieşea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mînca bine şi la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decît pe jumătate sînii sub rochia decoltată! Oh! se rîdea în gura mare şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea! Tineretul era un mănunchi de flori; orice tînăr se sfîrşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor; şi dacă din întîmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa ca să te cheme Florian. Ţineai să fii frumos. Îţi brodai hainele, ţi le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz – o piatră scumpă. Nu-ţi legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheş, lustruit, moarat, aurit, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porţi sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul *Indiilor galante*[315]. Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine! Astăzi sîntem serioşi. Burghezul e zgîrcit, soţia lui face pe mironosiţa, veacul nostru n-are noroc.

315 . Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

Cele trei graţii ar fi gonite pentru că sînt prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeţi frumuseţea ca pe o urîţenie! De la revoluţie încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Pînă şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă; dansurile voastre sînt doctrinare. Trebuie să ai o înfăţişare măreaţă. Te simţi prost dacă nu-ţi înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui ştrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer-Collard[316]. Şi ştiţi unde ajungeţi cu măreţia asta? Ajungeţi să fiţi mici. Aflaţi un lucru: bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiţi, dar, îndrăgostiţi şi veseli, la dracu! Însuraţi-vă, cînd vă însuraţi, cu înfrigurare, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfîrşit slujba, la naiba! În jurul miresei, ar trebui să pornească valvîrtej un vis. O nuntă trebuie să fie regeasca şi plină de himere; ea trebuie să-şi plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup[317]. Mi-e silă de o nuntă calică! Pe toţi dracii! Urcaţi-vă în Olimp cel puţin în ziua aceea! Simţiţi-vă zei! Ah! Aţi putea fi

---

316 . Filozof şi om politic francez (1763-1845); în timpul restauraţiei a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistenţa împotriva reactiunii monarho-clericale.

317 . În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu şi un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre Franţa şi Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată pînă azi şi adesea vizitată de turişti.

duhuri ale văzduhului, ale veseliei, aţi putea fi ca ostaşii cu platoşă de argint ai lui Alexandru cel Mare[318]; voi sînteţi nişte netrebnici! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prinţul Aldobrandini[319]. Profitaţi de această clipă fără pereche a vieţii, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele şi cu vulturii, chiar dacă a doua zi aţi cădea în burghezia broaştelor. Nu vă tocmiţi cînd e vorba de nuntă, nu fiţi zgîrciţi cu strălucirea ei, nu vă uitaţi la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu: albastru ca cerul şi argint. Aş aduce la petrecere driadele şi nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate şi goale, un academician oferind stihuri zeiţei, un car tras de monştri marini.

Triton sălta-nainte scoţînd din scoica tare
Vrăjite cînturi care vrăjeau pe orişicare! [320]

Un asemenea program de serbare, zic şi eu; sau nu mă pricep de loc să fiu al naibii!

În vreme ce bunicul, în plin avînt liric, se asculta pe sine, Cosette şi Marius se îmbătau uitîndu-se nestingheriţi unul la altul.

Mătuşa Gillenormand privea toate acestea

318 . Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.
319 . Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta şi fastul său.
320 . Parodie a unui pasaj din poemul *L'Arion* de Saint-Amant (secolul al XVII-lea).

cu liniştea ei netulburată. De cinci, şase luni trecuse prin destule emoţii: Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, împăcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiţă nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira ziua mătănii, îşi citea cu sfinţenie cartea de rugăciuni, şoptea mereu Ave Maria într-un colţ al casei, pe cînd într-altul se şoptea I love you[321] şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorţire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorinţă de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simţi nimic din viaţă. Nici mirosul urît, dar nici pe cel frumos. ”

De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să ţină atît de puţin seama de dînsa, încît nici nu o întrebase cînd fusese vorba de consimţămîntul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, aşa cum îi era

321 . Te iubesc (eng.).

felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd: să-l mulţumească pe Marius. Cît despre mătuşă nici nu se gîndea că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea o părere, şi, oricît era ea de oiţă, acest lucru o jignise. Oarecum mîhnită în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, îşi spunea: „Tata hotărăşte căsătoria, fără mine; eu voi hotărî moştenirea fără el”. În adevăr, ea era bogată şi el nu. Îşi păstrase, deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea! Cu atît mai rău pentru domnul nepotul meu! Ia o calică, calic să fie şi el! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătuşii şi-şi schimbă gîndurile faţă de această pereche de îndrăgostiţi. Datora consideraţie sumei de şase sute de mii de franci, şi era vădit că nu putea face altfel decît să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ţinu morţiş să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorinţă a mea. De cînd voiam eu să petrec în camera mea!” El mobilă camera cu o mulţime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată şi pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducesei d’Anville

la Roche-Guyon[322]”. Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ţinea un manşon pe pîntecele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

VII

URMĂRILE VISULUI AMESTECATE CU FERICIREA

Îndrăgostiţii se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchelevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnişoara Giîlenormand, ca logodnica să vie aşa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte.” Dar convalescenţa lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decît scaunele de paie din strada l’Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sînt înţeleşi. Orice fată tînără are nevoie de un însoţitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiţie a

322 . Soţia amiralului d’Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul din La Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu gobelinuri pe pereţi, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

Cosettei. O primea. Dezbătînd în treacăt şi fără să le adîncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătăţirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spună ceva mai mult decît „da” sau „nu”. O dată, în legătură cu învăţămîntul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulţit sub toate formele, la îndemîna tuturor ca aerul şi soarele, într-un cuvînt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeaşi părere şi aproape că statură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchelevent ştia să vorbească şi că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuşi ceva: Domnul Fauchelevent avea şi ceva mai puţin decît un om din lumea bună şi ceva mai mult.

În mintea lui, şi numai pentru el, Marius îl înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era faţă de el numai binevoitor şi rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui amintiri. În gîndurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchelevent, un om atît de serios şi de liniştit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care apariţiile şi dispariţiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiţi, chiar

mulţumiţi, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările şterse nu cuprinde nici gînduri, nici iubire. Din cînd în cînd, Marius îşi îngropa obrazul în palme, şi, trecutul vijelios şi nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanţe, simţea sub buzele lui fruntea rece a Époninei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toţi prietenii săi se înălţau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste fiinţe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis? Trăiseră în adevăr? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare îşi au şi visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realităţi dispărute îl ameţeau. Unde erau cu toţii? Se putea ca totul să fie mort? O prăbuşire în beznă îi înghiţise pe toţi în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viaţă. Dumnezeu trece la actul următor.

Şi el însuşi, era el omul de altădată? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie; el, deznădăjduitul, o lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormînt, că intrase acolo negru şi ieşise alb. Ceilalţi rămăseseră în acel mormînt. În unele clipe, toate aceste fiinţe din trecut se

întorceau, erau de faţă, se strîngeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul; atunci se gîndea la Cosette şi se însenina; fericirea aceasta îi ajungea ca să şteargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea şi el parcă un loc între fiinţele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă, e acelaşi Fauchelevent care, în carne şi oase, şedea atît de grav lîngă Cosette. Cel dintîi era pesemne unul din acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nici o întrebare nu era cu putinţă de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit şi altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atît de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiţi a nu schimba o vorbă despre ca.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie şi, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse:

— Aţi auzit de strada asta?

— Care stradă?

— Strada Chanvrerie.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu la strada însăşi, îi păru lui Marius mai

concludent decît era.

— „Cu siguranţă, gîndi el, am visat. Am avut o halucinaţie. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo.”

VIII

DOI OAMENI CU NEPUTINŢĂ DE GĂSIT

Starea de încîntare în care se găsea Marius, oricît ar fi fost ea de mare, nu-i goni de loc din minte celelalte preocupări.

În timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărîte, puse să se facă cercetări amănunţite şi grele în trecut.

El datora în mai multe părţi recunoştinţă pentru tatăl său şi pentru el însuşi.

Era vorba de Thénardier; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gillenormand.

Marius ţinea să regăsească pe aceşti doi oameni, neînţelegînd să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, temîndu-se că aceste datorii de recunoştinţă neplătite să nu-i urmărească viaţa atît de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ţinea ca înainte de a păşi voios în

viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tîlhar, asta nu schimba de loc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Şi Marius, necunoscînd adevărata întîmplare de pe cîmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoştea faptul că tatăl său era faţă de Thénardier în situaţia ciudată de a-i datora viaţa fără să-i datoreze recunoştinţă.

Nici unul de feluriţii agenţi pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ştersese cu desăvîrşire. Soţia lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucţiei procesului; Thénardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric. Tainiţele adînci ale lumii îl înghiţiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tremurul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poţi arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzaţi fugiţi din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Juraţii trebuiră să se mulţumească

cu doi acuzaţi din mîna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille şi Demi-Liard, zis Deux Milliards, care fuseseră condamnati pentru că erau de faţă, la zece ani de galere. Munca silnică pe viaţă fusese pronunţată în contumacie împotriva complicilor evadaţi. Thénardier ca şef şi instigator fusese condamnat, şi el în contumacie, la moarte. Această condamnare îşi arunca lumina sinistră asupra numelui lui, îngropat ca o lumînare lîngă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăşi, scufundîndu-l pe Thénardier în cele mai depărtate adîncuri, mărea şi ea întunericul ce-l învăluia.

Cît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliţie „staţionase” de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Élysées, deasupra ieşirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese; că un bărbat ieşise de acolo, ducînd în spate pe altul ce părea mort; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu şi pusese mîna pe cel mort; că din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea” în trăsură; că s-au dus mai întîi în strada Filles-du-

Calvaire, că au lăsat acolo pe mort; că bărbatul mort era domnul Marius şi că el, birjarul, îl recunoştea foarte bine, cu toate că „de astă dată” dînsul era viu; că apoi se urcaseră din nou în trăsură; că el dase bici cailor; că la cîţiva paşi de poarta Arhivelor i se spusese să oprească; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se daseră jos şi agentul îl luase pe celălalt bărbat; că altceva nu mai ştia nimic; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-şi aducea aminte de nimic. Îşi amintea numai că fusese înşfăcat pe la spate de o mînă puternică în clipa în care se prăvălea cu faţa în sus, pe baricadă; apoi totul se ştergea pentru el. Nu-şi venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se putea îndoi. Cum se făcuse totuşi că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliţie de pe malul Senei, lîngă podul Invalizilor? Cineva îl dusese din cartierul Halelor la Champs-Élysées. Şi cum? Prin canal. Nemaiauzit devotament!

Cineva? Cine?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic; nici o urmă; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările

pînă şi la prefectura poliţiei. Nici acolo, informaţiile luate nu duseră la nici o lămurire. Prefectura ştia mai puţin decît birjarul. Nu i se adusese la cunoştinţă nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care vrea un bacşiş e în stare de orice, să dea chiar şi dovezi de imaginaţie. Faptul totuşi era sigur, şi Marius nu se putea îndoi de el decît dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînţeles în această ciudată taină.

Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieşind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leşinat în spinare, şi pe care agentul de poliţie ce sta la pîndă îl arestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare a unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuşi? De ce agentul acela păstrase tăcerea? Omul izbutise oare să scape? Îl mituise pe agent? De ce nu da nici un semn de viaţă lui Marius, care îi datora totul? Dezinteresarea nu era mai puţin minunată decît devotamentul. De ce nu se da pe faţă omul acela? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus da recunoştinţă. Murise? Ce fel de om era? Cum arăta la faţă? Nimeni nu putea spune. Birjarul

răspundea: „Era foarte întuneric”. Basque şi Nicolette, zăpăciţi, nu se uitaseră decît la tînărul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeşnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, şi iată semnalmentele pe care le da: „Omul acela era groaznic”.

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sînge pe care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată.

Uitîndu-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfîşiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Într-o seară, Marius vorbea în faţa Cosettei şi a lui Jean Valjean de toată această întîmplare de neînţeles, de nenumăratele informaţii pe care le luase şi de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent” îl făcea să-şi piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mînia:

— Omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Stiţi, domnule, ce a făcut A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă în braţe! A trebuit să facă mai mult de o leghe şi jumătate în groaznice galerii pe sub pămînt, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe şi jumătate, domnule, cu un cadavru în spate! Şi cu ce

scop? Cu unicul scop de a salva acel cadavru. Şi cadavrul acela eram eu. Şi-a spus: „Poate mai este în el o scînteie de viaţă; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteia asta netrebnică!” Şi viaţa lui nu o dată şi-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieşind din canal, a şi fost arestat. Ştiţi, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om? Şi nici o răsplată de aşteptat. Ce eram eu? Un răsculat. Ce eram? Un învins. Oh! Dacă cele şase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei…

— Ai dumneavoastră sînt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aş da pe toţi ca să-l găsesc pe omul acela!

Jean Valjean tăcu.

CARTEA A ŞASEA

NOAPTEA ALBĂ

I

16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvîntată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de

nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decît cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cîntarea cîntărilor.* Nu se înţelesese încă, pe atunci, cît de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini paradisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-ţi iei drept pat de nuntă patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atîta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligenţă şi cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi Dumnezeu nu mai sînt de ajuns; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau: haina albastră cu revere roşii, nasturi în chip de clopoţei şi brasardă pe mînecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false şi pălărie de muşama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase.

Franţa nu împinge încă eleganţa pînă acolo încît să abată asupra diligenţei mirilor o grindină de pantofi vechi şi papuci scîlciaţi, aşa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill[323] ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunţii de furia unei mătuşi, care-i adusese noroc. Papucii şi pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupţială; dar, răbdare, bunul-gust răspîndindu-se mereu, vom ajunge şi acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea îşi închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă şi socială, că un ospăţ bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e cinstită, şi că, în sfîrşit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naştere unei familii şi de a pune de la început camera nupţială drept martor al căsniciei, e lucru bun şi vrednic de respect.

Şi aveau neruşinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricît de firească şi obişnuită ar fi această procedură a căsniciei, afişarea strigărilor,

---

323 . John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Ţările de Jos şi în nordul Franţei împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea); favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

întocmirea actelor, primăria, biserica, aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Şi acum însemnăm un amănunt, numai pentru mulţumirea de a fi exacţi. Se întîmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.

— E lăsata secului! exclamă bunicul. Cu atît mai bine. Există un proverb care spune:

„*În carnaval de vă-nsuraţi,*
Nu veţi avea copii ingraţi."

Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amîni?

— Sigur că nu! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 18, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găseşte totdeauna pe cer un colţişor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredinţase lui Marius, de faţă fiind şi domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunităţii, formalităţile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de

nici un folos lui Jean Valjean; ea trecuse moştenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cît despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, şi Cosette îi spusese cu atîta rugăminte în glas: „Tată, te rog”, încît îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie Jean Valjean suferise un accident: îşi strivise puţin degetul mare de la mîna dreaptă. Nu era mare lucru; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuşi silit să se lege la mînă şi să poarte braţul într-o eşarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică Nu te ţii după doi îndrăgostiţi chiar pînă acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini, să povestim e întîmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile

alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitaţi aminti celor de faţă că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce?” întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor.” „Minunat! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viaţa serioasă. Nu le strică să facă puţină mascaradă.”

O luară pe bulevard. În prima caleaşcă se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Marius, despărţit încă de logodnica lui, aşa cum era obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanţul fără sfîrşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiaţele, Pantalon şi Gille nu se lăsau de loc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneţia. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înţesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afară de măşti, lumea privea şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la

Longchamps, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birji, harabale, brişti, cabriolete, toate mergînd ca pe şine, în ordine, strîns una după alta, aşa cum cereau dispoziţiile poliţiei. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator şi spectacol. Sergenţii de stradă aveau grijă ca aceste două nesfîrşite şiruri paralele, care se mişcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al rîurilor de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre şoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franţei şi ale ambasadorilor treceau încoace şi încolo slobod pe mijlocul şoselei. Unele cortegii măreţe şi vesele, mai cu, seamă cel al Boului Gras, se bucurau de acelaşi privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia îşi pocnea şi ea biciul; diligenţa lordului Seymour[324], hărţuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În şirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca nişte cîini pe lîngă oi, cinstitele căleşti de familie pline cu mătuşi şi bunici, înfăţişau la portierele lor grupuri fragede de copii travestiţi. Pierot de şapte ani

---

324 . Lordul Henry de Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de *dandy* elegant şi risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie. Era poreclit de parizieni *Milord l'Arsouille* (lordul petrecăreţ), cu toate că adevăratul *Milord l'Arsouille* a fost un francez contemporan cu Seymour, Charles de La Battut , pe numele său.

şi Pierette de şase, drăgălaşe fiinţe micuţe, simţind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obştească, pătrunşi de însemnătatea arlechinadei lor, avînd o gravitate de slujbaşi.

Din cînd în cînd se întîmpla cîte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule şi unul sau altul din şirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri şirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntaşilor erau în şiragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părţii drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeaşi clipă, pe cealaltă parte, şirul ce mergea spre Madeleine se opri şi el. În şirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măşti.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sînt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieli şi s-ar spune: „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul.” O mulţime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducaţi pe deasupra capetelor trecătorilor, toţi caraghioşii cu putinţă, de la turc la sălbatic, herculi ţinînd în braţe marchize, precupeţe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-şi plece ochii[325], peruci

325 . Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.)

de cînepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîini în şolduri, gesturi îndrăzneţe, umeri goi, feţe mascate, neruşinare dezlănţuită; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie: iată ce este această instituţie.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franţa are nevoie de trăsura lui Vadé[326].

Orice lucru poate fi maimuţărit, chiar şi parodia. Saturnalele, această schimonosire a frumuseţii antice, ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului; şi bacantele, altădată încununate cu ramuri şi frunze de viţă, scăldate în soare, arătîndu-şi sînii de marmură, pe jumătate goale ca zeiţele, azi prăpădite sub zdreanţa udă a norodului, au

---

biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrşită sinceritate, spunînd tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decît liber.

326 . Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (secolul al VI-lea î.e.n.). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horaţiu, reprezentaţii în diferite cetăţi greceşti, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; a compus poeme şi piese de teatru în „stil poasard”, adică în franceza populară a vremii, însufleţite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziţie legendară a chefliului Vadé.

ajuns să se numească paiaţe de carnaval.

Tradiţia trăsurilor cu măşti izvorăşte din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. În conturile lui Ludovic al XI-lea sînt alocate administratorului palatului „douăzeci *de sous tournois*[327] pentru trei harabale cu mascarade la răspîntii”. În zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de fiinţe fără căpătîi sînt purtate de obicei de vreun poştalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amîndouă coşurile lăsate. Sînt cîte douăzeci într-o trăsură cu şase locuri. Stau pe capră, pe scăunaş, pe speteze, pe oişte. Călăresc pînă şi pe felinarele trăsurii. În picioare, culcaţi, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbaţilor. Piramida asta de smintiţi se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sînt ca nişte munţi de voie bună în mijlocul mulţimii. Toată satira lui Collé, Panard şi Piron[328] ţîşneşte de-aici, îmbogăţită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupeţelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În faţă tămbălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire; veselia răcneşte,

327 . Veche monetă franceză, egală cu doisprezece dinari.

328 . Poeţi mărunţi din secolul al XVIII-lea, renumiţi atunci prin versurile lor spirituale şi epigrame muşcătoare.

batjocura scînteiază, voioşia se desfăşoară ca o purpură; două mîrţoage trag farsa preschimbată în apoteoză; e carul de triumf al rîsului.

Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Şi în adevăr, acest rîs dă de bănuit. Rîsul acesta împlineşte o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existenţa carnavalului.

Trăsurile acestea deşănţate, în care simţi nu ştiu ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e amestecat şi guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici şi femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mîrşăviile adunate sa se preschimbe în veselie; să încerci a cîştiga poporul punînd josnicia peste necinste; spionajul să fie sprijin prostituţiei, să înveselească gloata înfruntînd-o; mulţimii să-i placă să vadă trecînd pe cele patru roţi ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanţă strălucitoare. Jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră şi cîntă; să baţi din palme în faţa acestei glorii făcută din toate neruşinările; serbarea să nu fie pentru mulţimi serbare, dacă poliţia nu-şi plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut? Aceste căruţe de gunoi, împodobite cu panglici şi cu flori, sînt înjurate şi iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e părtaş al dezmăţului tuturor. Sînt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul şi

fac din el gloata de jos. Şi gloata de jos, ca şi tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure[329], poporul are paiaţa. Parisul e marele oraş înnebunit, ieşit din minţi, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politica. Parisul, trebuie s-o recunoaştem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mîrşăvia. El nu cere stăpînilor lui – atunci cînd are stăpîn – decît un singur lucru: „Sulemeniţi-mi noroiul!” Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din aceşti urîţi ciorchini de femei şi bărbaţi, cu măştile pe faţă, plimbaţi într-o caleaşcă mare, să se oprească în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măştile văzu în faţa ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sîntem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se de altfel de dojana sergenţilor, cele două măşti îşi îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruţa plină de oameni mascaţi avu mult de furcă din pricina mulţimii,

---

329 . Este vorba de Henric al IV-lea şi de tovarăşul său de arme, mareşalul baron Antoine de Roquelaure, gascon şiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alinare pentru mascaradă. Şi cele două măşti, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalţi, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroşcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieşeau din gura poporului. Între măşti şi mulţime avu loc un înspăimîntător schimb de metafore.

Între timp, alte două măşti, din aceeaşi trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfăţişare bătrînicioasă şi cu o uriaşă pereche de mustăţi negre, şi o precupeaţă slabă şi foarte tînără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, băgaseră de seamă şi ele alaiul de nuntă şi, în vreme ce mascaţii ceilalţi şi trecătorii se înjurau, începură a vorbi în şoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă şi se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă: vîntul de februarie nu e un vînt cald; răspunzînd spaniolului, precupeaţa decoltată tremura de frig, rîdea şi tuşea.

Iată dialogul:

— Ascultă!

— Ce-i taică?

— Vezi pe moşneagul ăla?

— Care moşneag?

— Colo, în prima droagă de nuntă, înspre noi.

— Cel cu braţul înfăşurat într-o legătură neagră?

— Da.
— Ei?
— Sînt sigur că-l cunosc.
— Ah!
— Să-mi tai gîtul şi să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.
— Azi toţi parizienii-s la fel.
— Poţi s-o vezi pe mireasă, dacă te pleci?
— Nu.
— Nici pe mire?
— Nu e nici un mire în trăsura asta.
— Ei!
— Doar dacă o fi celălalt moşneag.
— Apleacă-te şi încearcă s-o vezi pe mireasă.
— Nu pot.
— Nu-i nimic, pe moşneagul care are laba oblojită îl cunosc sigur.
— Şi ce dacă-l cunoşti?
— Nu se ştie. Cîteodată…
— Mie puţin îmi pasă de moşnegi.
— Îl cunosc!
— N-ai decît!
— Ce dracu caută la nuntă?
— Noi ce căutăm aici?
— De unde vine nunta asta?
— Ştiu eu?
— Ascultă!
— Ce?
— Ar trebui să faci un lucru.
— Ce anume?

— Să cobori din trăsura noastră şi să urmăreşti nunta aia.

— De ce?

— Să vezi unde merge şi ce-i cu ea. Grăbeşte-te, coboară, dă fuga, fetiţo, că eşti tînără!

— Nu mă pot da jos din trăsură.

— De ce?

— Sînt închiriată.

— Ah! Drace!

— Sînt datoare poliţiei o zi, în fason de precupeaţă.

— Aşa e.

— Dacă mă dau jos, cel dintîi inspector care mă vede mă arestează. Ştii bine.

— Da, ştiu.

— Azi sînt cumpărată de guvern.

— N-are a face! Bătrînul ăla mă zgîndără.

— Te zgîndără bătrînii? Doar nu eşti fată mare!

— E în prima trăsură.

— Ei, şi?

— În trăsura miresei.

— Şi dacă?

— Asta înseamnă că el e tatăl.

— Şi ce-mi pasă mie?

— Îţi spun că el e tatăl.

— Nu e numai el tată.

— Ascultă.

— Ce?

— Eu nu pot ieşi decît mascat. Aici sînt

ascuns, nu se ştie unde sînt. Dar mîine nu mai sînt măşti. E miercurea păresimilor[330]. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar în gaură. Tu eşti de capul tău.

— Nu prea.

— În orice caz; mai mult ca mine.

— Şi ce vrei?

— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.

— Unde merge?

— Da.

— Asta ştiu.

— Ei, unde merge?

— La Cadran-Bleu.

— Mai întîi, asta nu-i pe-aici.

— Ei, atunci la Râpée.

— E prea departe.

— E slobodă să meargă unde vrea. Nunţile sînt libere.

— Nu-i vorba de asta. Îţi spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul şi unde stă.

— Mai mult nu vrei? Asta-i bine. Ce uşor e să găseşti după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fîn! Se poate aşa ceva?!

— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma?

Cele două şiruri îşi reluară, pe cele două margini ale bulevardului, mişcarea lor în sens

---

330 . Prima miercuri după lăsata secului.

invers, şi trăsura cu măşti se depărtă de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAŢUL MEREU BANDAJAT

A-şi înfăptui visul! Cui îi este dat aşa ceva? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri; fără să ştim, sîntem cu toţii candidaţi şi îngerii votează. Cosette şi Marius fuseseră aleşi.

Cosette la primărie şi în biserică, era luminoasă şi înduioşătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette purta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de dantelă de Binche, un văl de dantelă englezească, un şirag de perle scumpe şi o cunună de flori de lămîiţă; toate erau albe şi în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăţia gingaşă creştea şi se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiţă.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor şi miresmat; sub desimea buclelor, ici şi colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semeţ, cu capul sus, amestecînd mai mult decît oricînd în îmbrăcămintea şi purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braţ pe Cosette.

Înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina braţului bandajat, nu putea să dea mîna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei şi zîmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată! Votez pentru sfîrşitul tuturor întristărilor şi al durerilor! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri! Zău aşa! Decretez bucuria! Răul n-are drept să existe. E în adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sînt oameni nenorociţi. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedinţă şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice! Cît despre mine, nu mai am păreri politice; să fie toţi oamenii bogaţi, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în faţa primarului şi în faţa preotului toate „da”-urile cu putinţă, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniţei, porniră ţinîndu-se de mînă, admiraţi şi invidiaţi de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb,

precedaţi de uşierul cu epoleţi de colonel, care bocănea cu halebarda pe lespezile bisericii, printre două rînduri de privitori fermecaţi, şi, ajunşi în faţa bisericii, între uşile deschise de perete, gata să se suie iarăşi în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfăţişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amîndoi în aceeaşi trăsură, Marius lîngă Cosette; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în faţa lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul iată-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană», cu o renta de treizeci de mii de livre pe an”. Şi Cosette, aplecîndu-se toată înspre Marius, îi mîngîie urechea cu aceste şoapte îngereşti: „Va să zică e adevărat. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu”.

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereţii depline şi bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată; aceşti doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Şi pe acest altar, şi în acest nimb, în cele două apoteoze

contopite, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal şi totodată real, întîlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferinţele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări şi raze, făceau mai încîntător ceasul care se apropia; şi că tristeţile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveşmînteze. Ce bun lucru să fi suferit! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrşea cu o înălţare la cer.

Era în aceste două suflete aceeaşi vrajă, amestecată cu voluptate la Marius şi cu sfială la Cosette. Îşi spuneau în şoaptă: „Vom merge să mai vedem grădiniţa noastră din strada Plumet". Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis şi adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghiceşti. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază şi să te gîndeşti la miezul nopţii. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur şi înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în faţa bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămîiţă de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă,

triumfător şi strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită la poartă, îşi împărţea pungile cu bani şi îi binecuvînta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puţin îmbălsămată decît biserica; după tămîie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit; îl aveau pe Dumnezeu în inimă; soarta li se arăta ca o boltă înstelată; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braţ gol al Cosettei şi acele lucruri trandafirii care se zăreau nedesluşit prin dantelele corsajului ei, şi Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roşi pînă în albul ochilor.

Mulţi prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiţi; toţi se înghesuiau în jurul Cosettei; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană”.

Ofiţerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde îşi avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l mai recunoscu.

La rîndul lui, ofiţerul, obişnuit să placă femeilor, nu-şi aminti de Cosette mai mult decît de oricare alta.

„Cîtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul!” îşi spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul

Gillenormand; în timp ce el îşi prefăcea bucuria în aforisme şi maxime, ea răspîndea dragostea şi bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiţă. Îl mîngîia cu zîmbetul ei.

În sufragerie fusese orînduit un ospăţ.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiţii nu pot suferi ceaţa şi întunecimea. Nu vor să fie mohorîţi. Noaptea, da; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe şi strălucitoare atîrna un policandru veneţian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roşii, verzi, cocoţate în mijlocul lumînarilor; împrejurul policandrului sfeşnice cu mai multe braţe, iar pe pereţi aplice cu oglinzi, cu trei şi cinci braţe; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porţelanuri, faianţe, olărie, argintărie, totul era strălucire şi voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel încît unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori şi un flaut, cîntau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se aşezase pe un scaun în salon, în spatele uşii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu cîteva clipe mai înainte ca lumea să se aşeze la

masă, Cosette, într-o pornire ştrengărească, îi făcu o închinăciune adîncă, întinzîndu-şi cu amîndouă mîinile rochia de mireasă şi, cu o privire duioasă şi poznaşă, îl întrebă:

— Tată, eşti mulţumit?

— Da, zise Jean Valjean, sînt mulţumit.

— Atunci, de ce nu rîzi?

Jean Valjean începu să rîdă.

După cîteva clipe, Basque vesti că se serveşte masa.

Oaspeţii, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ţinea de braţ pe Cosette, intrară în sala de mîncare şi se răspîndiră, după orînduirea hotărîtă, împrejurul mesei.

La dreapta şi la stînga miresei se vedeau două jilţuri: primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se aşeză. Jilţul celălalt rămase gol.

Toţi îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque:

— Nu ştii unde e domnul Fauchelevent?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mîna bolnavă şi că nu va putea lua masa cu domnul baron şi doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mîine dimineaţă. Chiar acum a plecat.

Jilţul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospăţului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, şi bunicul strălucea cît doi.

Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decît „o zgaibă”. Această declaraţie fu de ajuns. De altfel ce însemnează un colţişor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie? Cosette şi Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste şi binecuvîntate în care omul n-are altă însuşire decît că simte fericirea. Şi apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilţul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă mătuşa ta, ea o să-ţi îngăduie. Jilţul ăsta e pentru tine. E legal şi e drăguţ. Fortunatus lîngă Fortunata[331].” Toată lumea aplaudă. Marius se aşeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, şi lucrurile se întoarseră în aşa fel încît Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulţumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Îşi puse gingaşul ei picioruş încălţat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilţul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat şi nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întreagă rîdea; de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

---

331 . Fericitul lîngă Fericita.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în mînă, plin numai pe jumătate, pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriţi.

— Nu scăpaţi de două predici, izbucni el. Aţi auzit-o azi-dimineaţă pe a preotului, astă-seară o veţi auzi pe a bunicului. Ascultaţi! Am să vă dau un sfat: iubiţi-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la ţintă: fiţi fericiţi! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înţelepte decît turturelele. Filozofii spun: „Fiţi cumpătaţi în plăceri!” Eu spun: „Daţi frîu liber bucuriilor! Iubiţi-vă ca nişte diavoli! Dezlănţuiţi-vă.” Filozofii bat cîmpii. Le-aş băga pe gît filozofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulţi boboci de trandafir întredeschişi, prea multe privighetori cîntătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsări de soare în viaţă? Se poate ca doi inşi să se prea iubească? Să-şi placă unul altuia prea mult? Ia seama, Estelle, eşti prea încîntătoare! Ia seama, Némorin[332], eşti prea frumos! Ce neghiobie! Cum se poate ca cineva să se încânte prea mult, să se mîngîie prea mult, să se farmece prea mult? Poate fi cineva prea viu? Prea fericit? Cumpătaţi-vă bucuriile! Phiii! Jos filozofii! Înţelepciunea e chiot de veselie. Chiuiţi de

---

332 . *Estelle* şi *Némorin* – personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

veselie, să chiuim de veselie! Sîntem fericiţi fiindcă sîntem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiţi? Sancy-ul[333] se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy[334], sau pentru că atîrnă o sută şase carate? Nu ştiu; viaţa e plină de astfel de întrebări; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiţi fără să ne punem beţe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah! ah ! Iată o putere deplină, femeia! Întrebaţi pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Şi încă de bună voie, mişelul! Femeia! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească pînă la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sînt regalist decît în privinţa acestei regalităţi. Ce este Adam? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pămintesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluţia le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru; dar făceţi-mi mie revoluţii împotriva acestei batistuţe parfumate!

---

333 . Diamant vestit din tezaurul coroanei Franţei.

334 . Partizan credincios al regelui Franţei Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franţa un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cîţiva stăpîni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franţei, unde a rămas pînă la revoluţia din 1789.

Aş vrea să vă văd! Încercaţi! De ce e atît de tare? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Şi eram tot atît de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiţi că aţi schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră” spuneţi *cholera-morbus* şi dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte *caciucia*. De fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteţi lipsi de ele! Diavoliţele acestea sînt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările, alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiţi şi, întrucît mă priveşte, ce-aş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfîrşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adîncurilor? Celimena oceanului? Oceanul e un Alcest[335] necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească şi el. Această brută se supune. Sîntem cu toţii la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea; pe brînci! Acum şase luni Marius sa bătea; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Cosette, aveţi dreptate. Trăiţi cutezător, unul pentru altul! Giugiuliţi-vă, faceţi-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel; adoraţi-vă, ciuguliţi toate firişoarele de fericire de pe pămînt şi pregătiţi-

---

335 . Personaje principale din *Mizantropul* lui Molière. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societăţii din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care îşi bătea joc de dînsul.

vă cu ele un cuib de viaţă! Zău, a iubi, a fi iubit – ce minune să fie omul tînăr! Să nu vă închipuiţi că voi aţi născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gîndit, am suspinat; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lîngă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viaţă iubindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe bărbat; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decît voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiţi-vă de ea! Fiţi Daphnis şi Chloe, aşteptînd să fiţi Philemon şi Baucis[336]. Făceţi în aşa fel încît atunci cînd sînteţi unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic: Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius, să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale şi niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Aţi tras la loterie numărul cîştigător, dragostea în taina cununiei; aveţi

336 . Primii sînt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longus, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenţi. Despre legenda lui Philemon şi Baucis ne informează o „metamorfoză” a poetului latin Ovidiu: erau doi soţi din Frigia care stîrniseră admiraţia zeilor prin iubirea lor şi ospitalitatea pe care o acordau drumeţilor.

lozul cel mare, păstraţi-l, încuiaţi-l, nu-l risipiţi, iubiţi-vă şi puţin să vă pese de rest! Credeţi în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simţ. Bunul-simţ nu poate minţi. Fiţi unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ţi iubeşti nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubeşte e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecînd sfinţenia cu crăpelniţa şi beţia. Pe toţi dracii! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia! După cît se spune, sînt bătrîn; e uimitor cît mă simt de gata să întineresc. Aş vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în pădure. Cînd îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoşi şi mulţumiţi, mă îmbât. Dacă m-ar vrea cineva, m-aş însura la iuţeală. E cu neputinţă să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît: să iubim, să gîngurim, să ne înfrumuseţăm, sa fim porumbei, să fim cocoşi, să ciugulim dragostea de dimineaţă pînă seara, să ne oglindim în ochii femeiuştii noastre, să fim mîndri, să fim biruitori, să ne umflăm în pene. Iată rostul vieţii! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăştia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrişoare, ce de codane! Prăpăd făceam! Aşadar, iubiţi-vă! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar

mai folosi primăvara; cît despre mine, aş ruga pe bunul Dumnezeu să strîngă toate frumuseţile pe care ni le arată, să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele drăguţe. Copii, primiţi binecuvântarea unui bătrîn cumsecade!

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puţin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriţi se făcură nevăzuţi.

Puţin după miezul nopţii, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopţii de nuntă veghează un înger zâmbitor cu degetul pe buze.

În faţa acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputinţă ca această sărbătoare sfîntă şi firească să nu trimeată o strălucire cerească în nesfârşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fiinţă,

fiinţa întreită, fiinţa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fiinţe într-una trebuie să fie o emoţie a nopţii. Iubitul este preot; fecioara răpită se înspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la Dumnezeu. Unde e adevărata cununie, adică unde e dragoste, e şi ideal. Un pas de nuntă e ca o fărîmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi pămîntesc i-ar fi dat să zărească vedeniile de spaimă şi încîntare ale vieţii de deasupra noastră, ar zări pesemne chipurile nopţii, făpturi necunoscute şi înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulţime de capete întunecate, aplecîndu-se cu încîntare peste casa luminată, binecuvîntînd-o, arătîndu-şi unii altora fecioara soţie, uşor speriaţi, şi oglindind pe feţele lor dumnezeieşti fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soţii orbiţi de voluptate şi crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foşnet de aripi nedesluşit. Fericirea desăvîrşită cere chezăşia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiş cerul. Cînd două guri, sfinţite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputinţă ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sînt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereţi

nimic. Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieţii. Iubirea este o împlinire.

III

NEDESPĂRŢITUL

Ce se întîmplase cu Jean Valjean?

Numaidecît după ce rîsese la porunca drăgălaşă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase şi pe nevăzute, ieşise în anticameră. În aceeaşi încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge şi praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptuşeală de lemn a pereţilor era împodobită cu ghirlande de frunze şi flori; muzicanţii şedeau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurţi, cu ciorapi şi mănuşi albe, aşeza coroniţe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mîncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase braţul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui şi plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase cîteva clipe, nemişcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auzea glasul tare şi impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor şi a paharelor, hohotele de rîs, şi

deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce şi voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire şi se întoarse în strada l'Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine şi Blancs-Manteaux-; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Armé pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite şi noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumînarea şi se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă şi Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare decît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearşafuri. Perna de dril, fără faţă şi fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza şi pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeieşti la care ţinea Cosette fuseseră luate; nu rămăseseră decît mobilele mari şi cei patru pereţi. Patul Toussaintei era şi el desfăţat. Un singur pat era făcut şi parcă aştepta pe cineva: al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereţi, închise uşile cîtorva dulapuri şi rătăci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui şi puse lumînarea pe

o masă. Îşi scoase braţul din eşarfă şi se sluji de mîna dreaptă ca şi cum nu l-ar fi durut de loc.

Se apropie de pat şi ochii i se opriră – din întîmplare? cu tot dinadinsul? – pe „Nedespărţitul”, pe care fusese geloasă Cosette, pe cufăraşul de care nu se despărţea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l’Homme-Armé, îl pusese pe o măsuţă lîngă căpătîiul lui. Se duse repede la măsuţă, scoase din buzunar o cheiţă şi deschise cufăraşul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil; mai întîi rochiţa neagra, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari şi solizi de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atît de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă ilicul de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă şorţul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lînă. Aceşti ciorapi, în care rămăsese încă, atît de drăgălaş, forma unui picioruş, nu erau mai lungi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veşminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiţă, le aşeza pe pat. Îşi amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în nişte zdrenţe, cu bietele ei picioruşe, înroşite de frig în saboţi. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrenţele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulţumită în mormînt,

văzîndu-şi fata că poartă doliu şi mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată şi că îi e cald. Se gîndea la pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el şi Cosette; se gîndea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la padurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum era încântător. Aşeză hăinuţele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, şi le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atîtica, ţinea păpuşa mare în braţe, îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului, rîdea, mergeau amîndoi ţinîndu-se de mînă, nu-l vedea decît pe el pe lume.

Şi deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veşmintele Cosettei şi dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit nişte sughiţuri de plîns sfîşietoare.

IV

IMMORTALE JECUR [337]

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de cîte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i conştiinţă, luptînd nebuneşte

337 . Inimă nemuritoare (lat.).

împotriva ei! Luptă nemaipomenită! În anumite clipe îţi alunecă piciorul; în altele, se prăbuşeşte pămîntul sub tine. De cîte ori această conştiinţă care dorea cu înverşunare binele îl strînsese ca un cleşte şi îl copleşise! De cîte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept!. De cîte ori, doborît de lumină, nu-i ceruse el iertare! De cîte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, cînd el ar fi vrut să fie orb? De cîte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănţuit de stîncă, rezemat de sofism, tîrît în ţărînă, cînd deasupra conştiinţei, cînd sub ea! De cîte ori, după un compromis, după cîte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiinţa mîniată strigîndu-i în ureche: „Îmi pui piedică, ticălosule!” De cîte ori gîndirea lui nespusă nu horcăise zbătîndu-se sub evidenţa datoriei! Împotrivire faţă de Dumnezeu. Sudori de moarte. Cîte răni tainice, pe care numai el le simţea sîngerînd! Cîte lovituri în biata lui viaţă! De cîte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sfărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, şi, înfrînt, se simţea biruitor. Şi după ce îl dezghiocase, îl chinuise şi îl sfîrtecase, conştiinţa, în picioare deasupra lui, înspăimântătoare, luminoasă, liniştită, îi spunea: „Acum mergi în pace!”

Dar la sfîrşitul unei lupte atît de cumplite, ce pace de mormînt, vai!

Totuşi în acea noapte Jean Valjean simţi că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfăţişa, sfîşietoare. Nu toate ursitele sînt drepte, nu se desfăşoară toate în linie dreaptă în faţa celui predestinat; au opriri, stavile, cotituri neştiute, răspîntii neliniştitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspîntie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucişare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Şi de data asta, cum i se mai întîmplase şi în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri: unui ispititor, altul groaznic.

Pe care s-apuce?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toţii de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav şi capcana zîmbitoare.

Este oare ceva adevărat? Sufletul se poate vindeca; soarta, nu. Ce lucru înspăimîntător e o soartă fără leac! Iată întrebarea care i se punea:

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei şi a lui Marius? El voise, el făcuse această fericire; şi-o înfipsese singur în măruntaie şi, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulţumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-şi din piept cuţitul,

aburind încă, ar recunoaşte pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar şi bogăţie. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atîta timp cît trăia, cît era acolo, ce avea de făcut cu această fericire? Avea să pătrundă cu sila în această fericire? Să se poarte cu ea ca şi cum ar fi a lui? Fără îndoială, Cosette era a altuia; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri? Va rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci? Se va strecura liniştit în casa Cosettei? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor? Se va înfăţişa acolo ca şi cum ar avea dreptul şi se va aşeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovaţi în mîinile lui cumplite? Va pune pe liniştitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii?

Va încerca să împartă norocul cu Cosette şi Marius? Va aduna şi mai mult întuneric pe fruntea lui şi nori pe a lor? Îşi va aşeza nenorocirea lîngă cele două fericiri? Va tăcea mai departe? Mai pe scurt, fi-va el lîngă aceste două fiinţe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin?

Trebuie să fii obişnuit cu soarta, cu

neprevăzutul ei, ca să îndrăzneşti să ridici ochii cînd anumite întrebări ţi se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele şi răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face? întrebă sfinxul.

Jean Valjean avea obişnuinţa încercării. Se uita ţintă la sfinx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existenţa asta îneîntătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut? Să se agaţe sau să-i dea drumul?

Dacă s-ar agăţa, s-ar ridica din prăbuşire, ar ieşi la soare, şi-ar stoarce hainele şi părul de apă amară, ar fi mîntuit, ar trăi.

Să-i dea drumul?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuşi, cînd împotriva voinţei, cînd împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuşi, începutul fu sălbatic. În el se dezlănţui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se aşeza faţă în faţă cu prezentul: se uita la unul, se uita la celălalt şi plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.

Se simţea înlănţuit.

Vai, încăierarea pe viaţă şi pe moarte între egoism şi datorie, cînd dăm aşa înapoi, pas cu pas, din faţa idealului nostru de neschimbat, rătăciţi, înverşunaţi, disperaţi de a bate în retragere, apărînd fiecare bucăţică de teren, sperînd într-o scăpare cu putinţă, căutînd o ieşire. Ce neaşteptată şi grozavă piedică, în care te simţi încolţit din toate părţile!

Să simţi umbra sfîntă care ţi se împotriveşte.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat!

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiinţa. Resemnează-te Brutus; resemnează-te, Caton! Conştiinţa e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puţ munca vieţii tale întregi, îţi arunci norocul, îţi arunci bogăţia, îţi arunci izbînda, îţi arunci libertatea sau patria, îţi arunci sănătatea, îţi arunci odihna, îţi arunci bucuria. Şi mai mult, şi mai mult, şi mai mult! Goleşte vasul! Apleacă urna! Ca să închei, trebuie să-ţi arunci inima.

Există undeva în ceaţa vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă? Inepuizabilul poate avea vreun drept? Oare lanţurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească? Cine, aşadar, ar învinovăţi pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar spune: „Destul!”?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură; oare supunerea sufletului nu are o margine? Dacă mişcarea perpetuă este cu

neputinţă, se poate cere un devotament perpetuu?

Primul pas nu înseamnă nimic; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lîngă căsătoria Cosettei şi tot ceea ce vine după ea? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lîngă a intră în neant?

Oh, prima treaptă a scoborîşului, cît eşti de întunecată! Oh, treaptă următoare, cît eşti de neagră!

Cum să nu-ţi întorci faţa de la ea de data asta?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfinţeşte. Poţi s-o rabzi în primul ceas; te aşezi pe tronul de fier înroşit, îţi pui pe frunte coroana de fier înroşit, primeşti globul de fier înroşit, iei sceptrul de fier înroşit, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, şi nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în faţa torturii?

În sfîrşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanţe de lumină şi întuneric.

Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire!

De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluţie se opri? Ce hotărîre luă? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la

întrebările neînduplecate ale soartei? Ce uşă se hotărî să deschidă? Ce latură a vieţii lui închise şi osîndite? Intre aceste rîpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese? Ce nenorocire primi? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul?

Visarea lui buimăcitoare ţinu toată noaptea.

Rămase acolo pînă la ziuă în aceeaşi atitudine, frînt în două pe pat, prăbuşit sub uriaşa greutate a soartei! Strivit poate, vai! cu pumnii strînşi, cu braţele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce şi aruncat cu faţa pe pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei nopţi de iarnă, îngheţat, fără să ridice capul şi fără să rostească un cuvînt. Era nemişcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt şi zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva aşa nemişcat, ar fi zis că e un om mort; tresărea deodată, din cînd în cînd, şi gura lui, lipită de veşmintele Cosettei, le săruta; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea? Cine vedea? De vreme ce Jean Valjean era singur şi nu era nimeni acolo?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ŞAPTEA

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR[338]

---

338 . Aluzie la ruga lui Isus Hristos în grădina măslinilor, înainte

I

AL ŞAPTELEA CERC ŞI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decît mai tîrziu. În dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prînzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei”, auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. Îl pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule – spuse Basque – ne-am trezit tîrziu.

— Stăpînul dumitale s-a sculat? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpînul dumitale s-a sculat?

— Care? Vechiul sau noul?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron? zise Basque, îndreptîndu-

---

de crucificare: „Tată, dacă tu o vrei, îndepărtează de mine acest potir. Facă-se voia ta şi nu a mea.”

se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrînge şi asupra lor ceva; titlul îi împroaşcă oarecum cu ar spune un filozof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluţie; acum, domnul Gillenormand ţinea la titlu şi Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrisese: „Fiul meu îmi va purta titlul!” Şi Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încîntată să fie baroană.

— Domnul baron? repetă Basque. Mă duc să văd. Îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sînt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi şi nu-i spune nici un nume.

— Daaa! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da! rosti Basque, spunîndu-şi sieşi acest al doilea „da” ca pe o explicaţie la primul.

Şi plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorînduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedesluşită a nunţii. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande şi din pieptănături. Lumînările arse pînă jos

adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin colţuri, cîte trei sau patru jilţuri trase unul lîngă altul, în cerc, păreau a continua o conversaţie. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de graţie. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se veştejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură cîteva minute. Jean Valjean sta nemişcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănaţi şi atît de cufundaţi în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veşmînt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Valjean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La uşă se auzi un zgomot; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe faţă, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată! izbucni el cînd îl zări pe Jean Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul! Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece şi jumătate. Cosette doarme.

Cuvîntul „tată”, spus de Marius domnului Fauchelevent, însemna: cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stînjenire, o gheaţă care trebuia spartă sau topită. Marius era atît de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheaţa se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întîmplă cînd eşti în culmea fericirii.

— Ce mulţumit sînt că te văd! Dacă ai şti cît ne-ai lipsit ieri! Bună ziua, tată. Cum te mai simţi cu mîna? Mai bine, nu? Şi, mulţumit de răspunsul bun pe care şi-l da singur, urmă: Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubeşte atît! Să nu uiţi că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l’Homme-Armé. Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorîtă, înfundată, friguroasă, strîmtă? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea sa ne ducă pe toţi de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia umitale, e lîngă a noastră; dă înspre grădină. I s-a dres loasca stricată, patul e aşternut, e gata, n-ai decît să vii. Cosette ţi-a pus lîngă pat un jilţ moale, de demult, e catifea de Utrecht, căruia i-a spus: „Deschide-i braţele”. În fiecare primăvară, în salcîmii din faţa ferestrelor dumitale vine o

privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta şi pe al nostru la stînga. Noaptea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îţi va rîndui cărţile, *Călătoria căpitanului Cook* şi pe cealaltă, a lui Vancouver, şi tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufăraş mic la care ţii; am spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviţi. Vom trăi împreună. Ştii să joci *whist?* O să-l fericeşti pe bunicul dacă ştii *whist.* Ai să te plimbi cu Cosette în zilele cînd eu sînt la tribunal, ai s-o iei de braţ ca odinioară, ştii, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîţi să fim cu totul şi cu totul fericiţi. Şi vei fi fericit şi dumneata de fericirea noastră, auzi, tată? A, da! Azi mănînci cu noi!

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ţi spun ceva. Eu sînt un fost ocnaş.

Limita sunetelor ascuţite perceptibile poate fi depăşită, în aceeaşi măsură, de spirit ca şi de ureche. Cuvintele: „Eu sînt un fost ocnaş”, ieşind din gura domnului Fauchelevent şi pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putinţă. Marius nu înţelese.

I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu ştia. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean îşi deznoda legătura neagră de

după gît care îi ţinea braţul, îşi desfăcu bandajul de pe mînă, rămase cu degetul mare gol şi i-l arătă lui Marius.

— N-am nimic la mînă, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Şi n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă:

— Ar fi trebuit să nu fiu de faţă la căsătoria voastră. Am lipsit cît am putut de mult. Am născocit această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalităţile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi:

— Ce înseamnă asta?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc! izbucni Marius înspaimîntat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă om fost osîndit pe viaţă. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de faţă sînt fugit de sub osîndă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în faţa adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenţei, trebui să se supună, începu să înţeleagă şi, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înţelese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric înfricoşător îl înfioră tot; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin

minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urîtă.

— Spune tot, spune tot! strigă el. Eşti tatăl Cosettei?

Şi se dete doi paşi înapoi cu o mişcare de nespusă groază.

Jean Valjean îşi ridică fruntea cu atîta măreţie, încît păru că se înalţă pînă în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deşi jurămîntul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiţie... Se opri; apoi, cu un fel de autoritate întunecată şi puternică, adăugă, rostind rar şi apăsat pe fiecare silabă: ...Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei! Nu, în faţa lui Dumnezeu! Domnule baron Pontmercy, eu sînt un ţăran din Faverolles. Îmi cîştigam pîinea tunzînd pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sînt rudă cu Cosette. Linişteşte-te!

Marius îngăimă:

— Cine mi-o dovedeşte?

— Eu, de vreme ce ţi-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoşător, dar liniştit. O asemenea linişte nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheaţa. Simţea adevărul în această răceală de mormînt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoştinţă, şi urmă:

— Ce sînt eu pentru Cosette? Un trecător.

Acum zece ani nici nu ştiam că există. O iubesc, adevărat. Nu se poate să nu iubeşti copiii pe care tu, bătrîn fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrînii se simt bunici pentru toţi copiii. Poţi, pare-mi-se, să presupui că am şi eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sînt atît de slabi, încît primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie faţă de Cosette. Nu cred că un lucru atît de mic se poate numi o faptă bună; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuieşte-ţi că am făcut-o. Ţine seama de această circumstanţă uşurătoare. Azi Cosette părăseşte viaţa mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Şi Cosette cîştigă din acest schimb. Toate sînt aşa cum trebuie. Cît despre cei şase sute de mii de franci, dumneata nu vorbeşti de ei, dar eu o iau înaintea gîndului dumitale, sînt depuşi la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele? Ce interesează? Îi restitui. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Şi asta mă priveşte numai pe mine. Ţin eu, să ştii cine sînt.

Şi Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simţi înăuntrul lui o învălmăşeală fără şir. Vîntul soartei suflă cîteodată aşa, şi ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăştie în sufletul nostru; spunem lucrurile care ne vin pe limbă şi care nu sînt totdeauna tocmai acelea pe care trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te ameţesc ca o băutură otrăvită. Marius era atît de năucit de situaţia nouă care i se arăta, încît era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Da, în sfîrşit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta? Cine te sileşte? Puteai să-ţi ţii taina pentru dumneata. Nu eşti denunţat, nici urmărit, nici încolţit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul! E la mijloc altceva. Cu ce gînd faci mărturisirea asta? Ce te îndeamnă?

— Ce mă îndeamnă? răspunse Jean Valjean cu un glas atît de scăzut şi de înnăbuşit, încît s-ar fi zis că-şi vorbeşte mai mult lui însuşi decît lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună: Sînt un ocnaş? Ei bine, da! Îndemnul este de neînţeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă şi care mă ţine legat. Firele acestea sînt tari mai ales la bătrîni. Viaţa întreagă se destramă jur împrejur; numai ele nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat; sînt destule poştalioane în strada Boluoy; voi

sînteţi fericiţi, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg inima o dată cu el. Atunci, mi-am zis: Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, şi atîta tot? Îmi daţi o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult. Ea spune acestui jilţ: „Deschide-ţi braţele”, bunicul dumitale e foarte mulţumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toţii laolaltă, vom mînca la un loc, voi merge la braţ cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuinţa, vom trăi sub acelaşi acoperămînt, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în faţa aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie!

La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. Încrucişă braţele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător:

— În familie! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinţi? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de un bătrînel

cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine şi mi-am zis: Tu nu intra! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toţi, să rămîn domnul Fauchelevent. Cîtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am minţit; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc? O nimica toată: conştiinţa. Ar fi fost uşor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e uşor; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îţi spun e atît de extraordinar, încît ai dreptate; da, da, mi-am petrecut noaptea justificîndu-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac; n-am putut rupe firul care mă ţine legat de inimă, ţintuit, înlănţuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte, în şoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ţi mărturisesc totul în dimineaţa asta. Tot, sau aproape tot. Sînt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decît pe mine; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ţi-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumitale. N-a fost hotărîre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de

Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştinţă pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, şi că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o daţi, că n-aş supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colţişorul meu, şi că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gîndul că trăiesc în aceeaşi casă cu ea. Fiecare şi-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numi în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii şi mulţumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină faţă de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe tăcute, m-aş fi aşezat la masă cu gîndul că, dacă aţi şti cine sînt m-aţi alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi ştiut, şi-ar fi zis: „Ce grozăvie!” V-aş fi atins cu cotul de care aveţi dreptul să vă feriţi, v-aş fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărţiţi respectul între un păr alb vrednic de cinste şi un păr alb pîngărit; în cele mai întime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele faţă de altele, cînd am fi fost toţi patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi şi cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aş fi fost alături de voi toată viaţa voastră, avînd ca

singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, şi în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osîndit-o pe viaţă să fie fata mea. Dumneata, Cosette şi cu mine am fi fost trei capete sub aceeaşi tichie de ocnaş! Nu te înfiori? Sînt cel mai zdrobit dintre oameni; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvîrşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic! Şi pîcla asta aş fi avut-o pe faţă în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pîngărirea mea; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovaţii mei! Nu e nimic să taci! E lesne să-ţi ţii gura? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înşelătoria mea, şi ticăloşia mea şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfîrşit la miezul nopţii şi aş fi început din nou dimineaţa, aş fi minţit spunînd şi „bună ziua” şi „bună seara”, şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mîncat-o cu pîine şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngerului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîrşav! Şi pentru ce? Ca să fiu fericit? Am eu dreptul să fiu fericit? Sînt în afară de viaţă, domnule!

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înnăbuşit, ci grozav:

— Mă întrebi de ce vorbesc? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat! Ba da, sînt urmărit! Ba da, sînt încolţit! De cine? De mine! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucîndu-şi haina cu mîinile, o trase spre Marius: Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înţelegi ce e datoria; de îndată ce ai înţeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înţelege; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe Dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi cu un glas sfîşietor, adăugă: Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros; a fost o nimica toată. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi; acum cînd mă dispreţuieşti, sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate: neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă

pot ridica. Sînt un osîndit care ascultă de conştiinţa lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac? Asta e! M-am legat de mai multe ori faţă de mine însumi; şi rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întîmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puţin, înghiţindu-şi saliva cu greu, ca şi cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, şi urmă:

— Cînd duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împărţi cu alţii fără ca ei s-o ştie, nu ai dreptul să-i molipseşti de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să laşi să fluture peste ei bluza ta roşie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoşi, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sînt ţăran, am citit cîte ceva, am gîndit cîte ceva şi îmi cam dau seama de viaţă. După cum vezi, vorbesc binişor. Mi-am făcut o educaţie, a mea... da, cine şterpeleşte un nume şi se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar şi ele se fură ca banii şi ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne şi oase, să fiu o cheie falsă însufleţită, să intru în casa unor

oameni cinstiţi cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiş, să fiu mîrşav în sufletul meu, nu! nu! nu! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ţi jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ţi petreci nopţile zvîrcolindu-te de teamă, să-ţi muşti trupul şi sufletul. Iată pentru ce îţi spun toate acestea! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu şi aruncă un ultim cuvînt. Altădată ca să trăiesc, am furat o pîine; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăieşti! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăieşti?

— Ştiu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean ridicînd şi lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.

Urmă o tăcere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gînduri. Marius se aşezase lîngă o masă şi îşi sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace şi încolo. Se opri în faţa unei oglinzi şi rămase nemişcat. Apoi, ca şi cum ar fi răspuns unui gînd lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea:

— Pe cînd acum mă simt uşurat.

Începu iar să meargă şi ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat:

— Îmi tîrăsc puţin piciorul. Acum înţelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Şi acum, domnule, închipuieşte-ţi ceva: n-am

spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sînt de-ai casei, sînt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineaţă, în papuci, seara ne ducem toţi trei la un spectacol, o însoţesc pe doamna Pontmercy la Tuilerii şi în Piaţa Royale, sîntem împreună, mă credeţi semenul vostru; într-o bună zi, sînt aici, sînteţi aici, stăm de vorbă, rîdem şi deodată auziţi o voce strigînd: Jean Valjean! Şi iată că mîna înspăimîntătoare a poliţiei iese din întuneric şi îmi smulge deodată masca!

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Valjean reluă:

— Ce spui despre asta?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă:

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămîi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămîi în lumină, mulţumindu-te cu atît, şi nu te îngrijora de felul în care un biet osîndit se apucă să-şi sfîşie pieptul şi să-şi facă datoria; ai în faţa dumitale un mizerabil, domnule!

Marius străbătu încet salonul şi, cînd fu lîngă Jean Valjean, îi întinse mîna. Dar Marius trebui singur să-i ia mîna care nu se mişca. Jean Valjean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strînge o mînă de marmură.

— Bunicul meu are mulţi prieteni, zise Marius. Îţi voi obţine iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sînt crezut mort, e destul. Morţii nu sînt ţinuţi sub

supraveghere. Trebuie numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru ca iertarea. Şi, desfăcîndu-şi mîna din mîna lui Marius, adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată: De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea şi nu am nevoie decît de o singură iertare, de iertarea conştiinţei mele.

În aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît feţişoara drăgălaşă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întîi bărbatul, apoi pe Jean Valjean şi le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare:

— Mă prind că vorbiţi politică. Ce prostie, în loc să staţi cu mine!

Jean Valjean tresări.

— Cosette!… îngăimă Marius.

Şi se opri. Parcă erau doi vinovaţi.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amîndoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin uşă pe tata Fauchelevent spunînd: „Conştiinţa… datoria…” Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiţi politică chiar de a doua zi. Nu se cade!

— Te înşeli, Cosette! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun

plasament ce se poate găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi…

— Nu e numai atît, întrerupse Cosette. Vin şi eu. Vreţi?

Şi, trecînd pragul intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă şi lungă cu mii de cute şi cu mîneci largi, care pornea de la gît şi-i cădea pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sînt asemenea veşminte îngereşti, fermecătoare.

Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încîntare:

— A fost odată un rege şi o regină. Ah, cît sînt de mulţumită! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fata lui Marius şi a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lîngă voi pe un jilţ; peste jumătate de oră mîncăm; n-aveţi decît să vorbiţi ce vreţi, ştiu că bărbaţii trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă braţul şi îi spuse cu dragoste:

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulţime de paiaţe[339] în grădină. Păsărele nu măşti. Azi e miercurea păresimilor; dar nu e şi pentru păsări.

— Ţi-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuţă Cosette, lasă-ne o clipă! vorbim de

---

339 . În franţuzeşte: *pierrot* (paiaţă) denumire pentru vrăbii; în text, joc de cuvinte. *Pierrot* – paiaţă din comedie şi circ.

cifre. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguţă în dimineaţa asta, Marius. Eşti foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plictisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sînteţi voi. N-o să vă înţeleg, dar vă ascult. Cînd asculţi vocile iubite, nu e nevoie să înţelegi cuvintele. Nu vreau decît să fim împreună. Rămîn cu voi, şi gata!

— Draga mea Cosette! Nu se poate!

— Nu se poate?!

— Da.

— Aşa? reluă Cosette. V-aş fi spus cîteva noutăţi. V-aş fi spus că bunicul doarme încă, că mătuşa e la liturghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că Nicolette a chemat un coşar, că Toussaint şi Nicolette s-au certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei. Dacă e aşa, nu veţi afla nimic. A, nu se poate? Atunci şi eu, domnule, ai să vezi că spun şi eu: „Nu se poate”: Cine va fi în pierdere? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi I

— Îţi jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sînt cineva.

Jean Valjean nu rostea-nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întîi, tată, vreau să vii să mă săruţi. Ce stai aşa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea? Ce fel de tată am eu? Vezi bine că sînt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numaidecît!

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea. Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, eşti palid. Nu cumva te supără braţul?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine?

— Nu.

— Nu cumva eşti trist?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă eşti sănătos, dacă dormi bine, dacă eşti mulţumit, nu te cert.

Şi din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zîmbeşte!

Jean Valjean se supuse. Surîse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette!... zise Marius.

— Supără-te, tată! Spune-i că trebuie să rămîn. Puteţi foarte bine vorbi şi în faţa mea. Credeţi, prin urmare că sînt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneţi; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru! Bărbaţii fac pe misterioşii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sînt foarte drăguţă în dimineaţa asta.

Uită-te la mine, Marius!

Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălaşă. Un fel de fulger trecu prin aceste două fiinţe. N-avea nici o însemnătate că mai era cineva de faţă.

— Te iubesc! spuse Marius.

— Te ador! răspunse Cosette.

Şi se îmbrăţişară fără să se poată opri.

— Acum, reluă Cosette, îndreptînd o cută la rochia de casă şi cu o mutrişoară biruitoare, acum rămîn.

— Asta nu, răspunse Marius, cu glas rugător. Avem ceva de sfîrşit.

— Tot nu?

Marius rosti cu gravitate:

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soţ, domnule tată, sînteţi nişte tirani! Mă duc să-i spun şi bunicului. Dacă vă închipuiţi că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înşelaţi. Sînt destul de mîndră. Acum vă aştept eu. O să vedeţi cum o să vă plictisiţi fără mine. Am plecat, aşa vă trebuie!

Şi ieşi.

După două clipe, uşa se deschise din nou, obrajii ei proaspeţi şi trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile uşii şi Cosette le strigă:

— Sînt foarte supărată.

Uşa se închise iar şi iar se făcu întuneric.

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să ştie, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredinţă că uşa fusese bine închisă.

— Biata Cosette! şopti el. Cînd va afla…

La acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită ţintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gîndesc la asta. Sîntem în stare de un anumit lucru şi nu sîntem de altul. Domnule, te rog, te impor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfînt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că ştii dumneata? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu ştie ce e asta, ar înspăimînta-o. Un ocnaş! Ar trebui să-i explici, să-i spui: „E un om care a fost osîndit la muncă silnică”. A văzut cîndva trecînd un şir de condamnaţi. Oh, Dumnezeule!

Se prăbuşi într-un jilţ şi îşi ascunse faţa în mîini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresăririle umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înnăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilţului ca şi cum ar fi vrut să respire, cu braţele atîrnînd în jos şi Marius îi văzu faţa scăldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atît de încet, încît glasul părea că porneşte dintr-o

adîncime fără fund:

— Oh, aş vrea să mor!

— Fii liniştit! spuse Marius. Îţi voi păstra taina numai pentru mine.

Şi mai puţin înduioşat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obişnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocnaş, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă:

— Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvînt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atîta încredere şi cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.

— Îţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu blîndeţe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-şi în neştire vîrful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi glăsui: Totul este aproape sfîrşit. Îmi mai rămîne un lucru...

— Care?

Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stins, aproape fară răsuflare, bîlbîi mai mult decît spuse:

— Acum cînd ştii, dumneata care eşti stăpîn, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece

Marius.

— N-am s-o mai văd, şopti Jean Valjean.

Şi se îndreptă spre uşă.

Puse mîna pe clanţă, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atît cît să poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flacără tragică.

Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am făcut-o, aş fi plecat; dar vrînd să rămîn unde este Cosette, şi să continuu s-o văd, a trebuit să-ţi spun cinstit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa? E un lucru care se înţelege. Vezi dumneata, sînt mai bine de nouă ani de cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpănătura aia din bulevard, apoi la mînăstire, apoi lîngă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întîia oară. Îţi aminteşti de pălăria ei de catifea albastră? Am fost pe urmă în cartierul Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cîntînd la pian. Asta e viaţa mea. Nu ne despărţeam niciodată. Asta a ţinut nouă ani şi cîteva luni. Eram ca şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înţelegi domnule Pontmercy, dar

ar fi geu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Şi nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăiţa aceea mică de la parter. Aş intra şi pe uşa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puţin pe Cosette. Cît vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu! Atît mai am. Şi apoi trebuie să băgăm de seamă. Daca n-aş mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius şi Cosette are să te aştepte.

— Eşti bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la uşă şi cei doi bărbaţi se despărţiră.

II

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTĂINUIRE

Marius era foarte tulburat

Răceala pe care o simţise totdeauna faţă de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva

enigmatic, pe care îl simţea instinctiv. Această enigmă era cea mai urîtă dintre ruşini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osînditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius şi a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate? Era un fapt împlinit? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată? Nu mai era nimic de făcut?

Marius se căsătorise şi cu osînditul?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină şi bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieţii, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Aşa cum se întîmplă totdeauna în astfel de schimbări neaşteptate, Marius se întreba dacă nu greşise el însuşi cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva? Să fie mai prudent? Se zăpăcise fără să vrea? Poate că da, puţin. Se azvîrlise, fără sa aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette? Băgă de seamă – aşa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuţi – că viaţa ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceaţă lăuntrică proprie multor fiinţe omeneşti, creşte cînd se află pe culmile patimii şi ale

durerii, schimbă temperatura susufletului şi năpădeşte fiinţa omenească întreagă, înecînd în beznă conştiinţa. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalităţii lui Marius. Îşi amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptămîni de extaz, nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînţeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpăţînase atît de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta? Faptul era totuşi atît de apropiat şi de înspăimîntător! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor şi mai ales de ziua în care o întîlnise pe Éponine? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi îşi da seama de toate. Îşi amintea de zăpăceala lui, de ameţeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălţare a amîndurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de cîtimea imperceptibilă de raţiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încîntătoare a sufletului, de instinctul ceţos şi înnăbuşit care-l împingea să ascundă şi să şteargă în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un

fulger; nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. În sfîrşit, socotind, răsturnînd şi cercetînd totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaş, care ar fi fost urmările? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette? Ar fi dat îndărăt? Ar fi iubit-o mai puţin? N-ar mai fi luat-o în căsătorie? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătaţi pe care îi numim îndrăgostiţi. Marius urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzînd. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla şi oarecare milă şi chiar o anumită surprindere.

Hoţul ăsta, hoţul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Şi ce sumă? Şase sute de mii de franci. El singur ştia despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toţi. Apoi îşi destăinuise el însuşi situaţia. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se ştia acum cine era, se ştia prin

el. În mărturisirea lui era mai mult decît acceptarea unei umilinţe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranţă; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnaşul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită? Se împotrivise acestei ispite. Şi din ce pricină? Din scrupul de conştiinţă. O mărturisise el însuşi cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conştiinţă care se deştepta. Începuse în el o tainică dorinţă de răscumpărare, şi, după cum se vedea, scrupulul era stăpîn de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept şi bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deşteptarea conştiinţei este măreţia sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăşi durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informaţiile să nu mai folosească la nimic şi ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întimplă o răsturnare ciudată de situaţii. Ce răspîndea domnul Fauchelevent? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjean? Încrederea.

Marius, alcătui, cufundat în gînduri, bilanţul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul şi încercă să ajungă la

cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-şi facă o părere limpede despre omul acesta, şi urmărind ca să zicem aşa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere din nou, ca într-o ceaţă nedesluşită.

Banii daţi înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminiş într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette? Pentru ce, la sosirea poliţiei, acel om, în loc să se plîngă, fugise? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.

Altă întrebare: Pentru ce acest om venise în baricadă? Abia acum revedea Marius, îşi amintea limpede ce fusese: amintirea ieşise la iveală în emoţiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo? La această întrebare răspundea vedenia care se ridica în faţa lui: Javert. Marius îşi amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, şi auzea încă de după colţul străduţei Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion şi

ocnaş. Se stînjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Ştia probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societăţii, unde s-a statornicit ca lege; e atît de simplă, încît nu uimeşte nici sufletele pe jumătate întoarse către bine; şi sufletele acestea sînt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos faţă de furt, dar nu faţă de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puţin, se pare că aşa fusese.

În sfîrşit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simţea ca pe un cleşte. Cum se făcuse că viaţa lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei? Ce însemna acest joc de neînţeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om? Există, aşadar, şi lanţuri pentru doi, făurite în cer? Şi lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul? Crima şi nevinovăţia pot, aşadar, să fie tovarăşe de locuinţă în ocna tainică a mizeriei? În această perindare de osîndiţi care este soarta omenească două frunţi pot trece una lîngă alta, una neştiutoare, alta înfricoşată, una scăldată în lumina dumnezeiască a zorilor, alta vestejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînţeleasă? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa convieţuirea

acestui înger cu bătrînul ocnaş? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînţeles, pe lup de miel? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că fiinţa sălbatică o adora pe fiinţa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescenţa Cosettei, naşterea ei, creşterea ei feciorelnică către viaţă şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînţelese. În adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să ameţească. Cine era acest om? O prăpastie?

Bătrînele simboluri ale genezei sînt veşnice; în societatea omenească, aşa cum este ea, pînă în ziua cînd o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul dedesubtul ei; cel care urmează binele este Abel; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e? Ce este cu tîlharul acesta pierdut în adoraţia unei fecioare, veghind asupra ei, crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o făptură demnă şi înfăşurînd-o, el, cel lipsit de curăţenie, de puritate? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăţia fără s-o păteze? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educaţia Cosettei? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă: să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În faţa îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniştea puţin în privinţa celeilalte. Dumnezeu era în întîmplarea aceasta tot atît de vadit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzăteo în faţa omului. Cunoaştem noi felul de a lucra a lui Dumnezeu? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei; cît de cît, el faurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, şi apoi? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încîntătoarea Cosette şi îl întrebuinţase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-şi aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întîia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius îşi răspundea singur la întrebări şi se simţea mulţumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrîngă pe Jean Valjean, fără să-şi mărturisească lui însuşi că nu îndrăznea.

O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-şi putea dori? Totul nu e destul? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecîndu-se peste umbra fatală a

acestui om, se agăţa de declaraţia solemnă a nefericitului: „Nu sînt nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu ştiam că există.”

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenţei pe lîngă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-şi găsească în azur semenul, iubitul, soţul, bărbatul ceresc. Luîndu-şi zborul, Cosette, înaripată şi strălucind, îşi lăsa jos, pe pămînt, crisalida goală şi hîdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gînduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază faţă de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, aşa cum am spus, simţea un *quid divinum*[340] în acest om. Dar, orice ar fi făcut şi oricît ar fi căutat să justifice situaţia, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaş; cu alte cuvinte, fiinţa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine şi ocnaşul. Ocnaşul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deşi democrat, rămăsese la o concepţie neînduplecată, şi păstra despre cei loviţi de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu

340 . Ceva dumnezeiesc (lat.).

progresase în toate privinţele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om şi ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege şi drept. Nu cercetase şi nu cîntărise de loc dreptul pe care şi-l ia omul de a dispune de irevocabil şi de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă”. I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veşnice şi înţelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Aşa judeca acum, deşi avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune şi substanţei lui alcătuite din progres latent.

Avînd această concepţie, Jean Valjean îi păru hidos şi respingător. Era un blestemat. Era un ocnaş. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiţă a judecăţii; şi, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, îşi întoarse privirea de la el. *Vade retro*![341]

Trebuie să recunoaştem şi să stăruim asupra faptului că Marius, întrebîndu-l mereu pe Jean Valjean pînă ce acesta îi spusese: „Mă spovedesc dumitale”, nu-i pusese totuşi două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette? Baricada? Javert? Cine ştie pînă unde ar fi mers mărturisirile lui? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi şi cine ştie dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească?

341 . Înapoi! (lat.).

În anumite împrejurări hotărîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul? Mai ales cînd iubim, avem asemenea laşităţi. Nu e lucru înţelept să cercetăm prea adînc situaţiile încurcate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieţi se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăimîntătoare, dar cine ştie dacă ea nu s-ar fi rasfrînt şi asupra Cosettei? Cine ştie dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată şi pe fruntea îngerului? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăşi nevinovăţia să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curînd să se ameţească decît să se lumineze. Înnebunit, o lua pe Cosette în braţe, închizînd ochii în privinţa lui Jean Valjean!

Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul? E înspăimîntător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfîşiat la gîndul că omul acesta

avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în faţa cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut ţîşni o hotărîre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe repeziciunea acestui vîrtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu ea. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămînea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne ţinem de cuvînt chiar faţă de un ocnaş şi mai cu seamă faţă de un ocnaş. Totuşi, cea dintîi datorie a lui era faţă de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusese stăpînire pe el.

Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gînduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă

tulburarea faţă de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări; ea, nevinovată, aşa cum un porumbel e alb, nu bănui nimic. Îi vorbi de copilăria şi de tinereţea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnaşul acesta fusese faţă de Cosette atît de bun, de părintesc şi de respectabil, cît poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise şi întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise şi ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA

ÎN ASFINŢIT

I

ODAIA DE JOS

A doua zi, cînd începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se află în curte într-un anumit loc, ca şi cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului: „Vezi cînd vine domnul cutare”.

Basque, fără să aştepte ca Jean Valjean să

ajungă la el, îi adresă cuvîntul:

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămînă jos?

— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise uşa odăii scunde şi zise:

— Mă duc s-o înştiinţez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită şi umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roşie şi luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie şi de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muşte moarte, se răsfăţa pe un geam al ferestrei. Mică şi scunda, odaia era mobilată cu o mulţime de sticle goale îngrămădite într-un colţ. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ţinuse seama de răspunsul lui Jean Valjean: „Să rămîn jos”.

Două jilţuri erau aşezate în cele două colţuri ale vetrei. Între jilţuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decît lîna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră,

şi de amurgul ce pătrundea prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mîncase şi nu dormise de cîteva zile. Se prăbuşi într-un jilţ.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumînare aprinsă şi plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu pe Basque, nici lumînarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse intrînd, dar o simţise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încîntător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumuseţea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ţi-a trecut prin cap! Ştiam că eşti ciudat, dar niciodată nu m-aş fi aşteptat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă aşteptam la răspunsul ăsta. Ţine-te bine! Te înştiinţez că am să-ţi fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă!

Şi-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemişcat.

— Nici nu te mişti. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis: „Întoarce şi obrazul celălalt.” Iată-l!

Şi-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mişcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt ţintuite în pardoseala de piatră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ţi-am făcut? Sînt supărată pe dumneata. Eşti dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mîncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenoramand să te certe. Bunicii sînt făcuţi să dojenească părinţii. Hai, vino cu mine în salon! Acum!

— Cu neputinţă.

Cosette simţi deodată că începe să-şi piardă curajul. Încetă să poruncească şi trecu la întrebări:

— Dar de ce? Ai ales odaia cea mai urîtă din casă. Aici e groaznic.

— Ştii... Jean Valjean se răzgîndi. Ştiţi, doamnă, sînt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette îşi lovi pălmuţele una de alta.

— Doamnă!... ştiţi... iată încă ceva nou! Ce înseamnă asta?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniştior în care se refugia cîteodată:

— Aţi dorit să fiţi doamnă. Sînteţi.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneţi tată.

— Dar cum?

— Spuneţi-mi domnule Jean, sau, dacă vreţi, Jean.

— Nu mai eşti tată? Nu mai sînt Cosette? Domnul Jean? Ce înseamnă toate astea? Astea sînt adevărate revoluţii; dar ce s-a întîmplat? Ia

te uită niţel drept în ochii mei! Şi nu vrei să stai la noi! Şi nu vrei să intri în camera mea! Ce ţi-am făcut? Ce ţi-am făcut? Trebuie să se fi întîmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îţi schimbi numele?

— Dumneavoastră vi l-aţi schimbat cu totul. Mai zîmbi o dată în acelaşi fel şi adăugă: Fiindcă dumneavoastră sînteţi doamna Pontmercy, pot şi eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înţeleg nimic. Ce prostie! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mîhneşti adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neaşteptate amîndouă mîinile şi, cu o mişcare nestăpînită, le ridică spre obraji şi le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun! Şi urmă: Uite ce înţeleg eu prin a fi bun: să fii drăguţ, să vii să locuieşti aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sînt păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă cu noi să părăseşti vizuina aia din strada l’Homme-Armé,

să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănînci cu noi şi la prînz, să fii tatăl meu.

El îşi desprinse mîinile.

— Nu mai aveţi nevoie de tată, aveţi bărbat.

Cosette se răsti:

— N-am nevoie de tată! Nici nu ştiu ce să mai răspund la lucrurile astea fără nici un rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia şi care s-ar agăţa de toate ramurile, ar recunoaşte cea dintîi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata”.

— Adineauri, venind încoace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebenist[342]. Dacă aş fi o femeie drăguţă, mi-aş cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are şi sertare. E drăguţ.

— Uf, urs posac! răspunse Cosette.

Şi cu o drăgălăşenie fără seamăn, strîngînd din dinţi ţuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o graţie imitînd o pisică.

342 . Tîmplar de lux.

— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-aţi înnebunit toţi. Mor de ciudă! Şi nu înţeleg. Dumneata nu mă aperi împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumitale. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se poate de drăguţ. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă.” Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivniţă asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă, şi unde, în loc de cristale, sînt sticle golite, iar drept perdele pînze de păianjeni! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numaidecît. Va să zică ai să fii foarte mulţumit în nesuferita stradă l’Homme-Armé. Eu eram disperată acolo! Ce-ai cu mine? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf! Şi, deodată, serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă: Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sînt fericită?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adîncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgîrie, dar sfîşia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi, şopti eu un glas schimbat, de nerecunoscut:

— Fericirea ei, asta a fost ţinta vieţii, mele. Acuma Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu eşti fericită; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu! izbucni Cosette.

Şi îi sări de gît.

Jean Valjean, ca scos din minţi, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulţumesc, tată! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfîşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din braţele Cosettei şi îşi luă pălăria.

— Bine, dar...? zise Cosette.

Jean Valjean răspunse:

— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii adăugă: Ţi-am spus *tu.* Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întîmplă. Iertaţi-mă!

Jean Valjean ieşi, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II

ALŢI PAŞI ÎNAPOI

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeaşi oră.

Cosette nu-l întreba nimic, nu se mai mira, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon; se feri să zică „tată” sau „domnule Jean”. Îl

lăsă să-i spună „dumneata”. Îl lăsă să-i spună „doamnă”. Părea însă mai puţin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămureşte nimic, şi femeia iubită e mulţumită. Curiozitatea îndrăgostiţilor nu merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curăţită. Basque scosese sticlele şi Nicolette pînzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeaşi oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu şi ea o mînă de ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa”, repeta ea. Bunicul hotărî: „E un original!” Şi nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sînt cu putinţă nici un fel de legături, ci numai întîlniri; orice nou-venit te stînjeneşte. Nu mai e loc pentru alte obişnuinţe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicul Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta”. El adăugă: „Nimic mai obişnuit decît un original de ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era şi mai rău. Cumpărase un palat,

ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate.”

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva? Există unele mlaştini asemănătoare prin India; apa lor pare nemaipomenită, de neînţeles, înfiorată fără vînt şi frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniştită. Te uiţi la clocotele fără pricină de deasupra; nu vezi hidra care se tîrăşte pe fund. Mulţi oameni au în ei o urîţenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimîntătoare durere parazită, cu mii de colţi, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. E ca o mlaştină stătătoare, dar fără fund. Din cînd în cînd, deasupra ei se petrece o tulburare de neînţeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare; o bulă de aer se ridică şi plesneşte. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alţii pleacă, să te furişezi cînd alţii se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmînt de culoarea zidului, să cauţi cărările singuratice, străzi pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulţimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş deşi pari un om cu stare, să-ţi ai, deşi

bogat, cheia în buzunar şi lumînarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudăţenii neînsemnate, cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.

Mai multe săptămîni trecură astfel. O viaţă nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştinţele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracţiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărgineau la una singură: să fie lîngă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el – asta era marea îndeletnicire a vieţii ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braţ, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în faţa lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussiaint nu se putu înţelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrîne nu fu cu putinţă. Bunicul era sănătos; Marius pleda cînd şi cînd cîte un proces; mătuşa Gillenormand ducea lîngă tînăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulţumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata”, „doamnă”, „domnule Jean”, toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă şi din mai puţin drăgăstoasă. Totuşi, îl iubea tot atît de mult şi el o simţea. Într-o zi, ea îi spuse deodată: „Erai

tatăl meu, nu mai eşti, erai unchiul meu, nu mai îmi eşti nici unchi, erai domnul Fauchelevent, eşti Jean. Atunci cine eşti? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aş şti atît de bun, mi-ar fi frică de dumneata."

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette şi apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau; venea mai devreme şi pleca mai tîrziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama: „Tată". Un fulger de bucurie lumină bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă: „Spune-mi Jean." „Ah! da răspunse ea cu un hohot de rîs, domnule Jean."

„Aşa!" rosti el. Şi îşi întoarse capul, ca să nu-l vadă ştergîndu-şi ochii.

III

ÎŞI ADUC AMINTE DE GRĂDINA DIN STRADA PLUMET

Îi spusese „tată" pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua" întovărăşit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atît de

răscolitor şi dulce: „Tată!” La cererea lui şi cu voia lui fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile; şi nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucăţică cu bucăţică.

Ochiul se obişnuieşte în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viata i se aduna în acest ceas. Se aşeza lîngă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugăriţe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de cald, dar încă răcoroasă, în care soarele străluceşte vesel şi grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius şi ale Cosettei trăiau bucuria redeşteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate părăluţe şi gălbenele, fluturii albi ai anului îşi încercau zborul, vîntul, cîntăreţ al nunţii veşnice, îşi arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeţi o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei: „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide! Să nu fim nerecunoscători!” Şi îşi luară zborul ca două rîndunele în primăvară. Grădina din strada

Plumet li se păru un răsărit de soare. Simţeau de pe-acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina şi în casa aceea. Se regăsiră aici şi uitară de toate.

Seara, la ora obişnuită, Jean Valjean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul şi nu s-a întors înca”, îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvînt şi aşteptă un ceas. Cosette tot nu se întoarse. Înclină fruntea şi plecă.

Cosette era atît de ameţită de plimbarea aceea în „grădina lor” şi atît de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei”, încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-aţi dus acolo? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Şi cum v-aţi întors?

— Cu o trăsură.,

De cîtva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tînăra pereche ducea o viaţă retrasă. Îl cam necăjea viaţa asta. Economia lui Marius era aspră şi cuvîntul acesta avea pentru Jean Valjean un înţeles absolut. Cuteză să întrebe:

— De ce n-aveţi o trăsură a voastră? Un cupeu frumos nu v-ar costa decît cinci sute de franci pe lună. Sînteţi bogaţi.

— Nu ştiu, răspunse Cosette.

— Tot aşa şi cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-aţi luat pe nimeni în loc. De ce?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiţi de faptul că eşti bogată. Bogăţia sporeşte fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Cînd Jean Valjean voia să-şi prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbeşte bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Valjean începea din nou. Şi nu mai isprăveau. Marius, cuvîntul acesta era nesecat; cele şase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de cîte două ori şi să spună: „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata”.

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el

acasă dus pe gînduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparaţie cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius? Era el, Jean Valjean, în adevăr o crisalidă care se încăpăţîna şi care venea să facă vizite fluturelui lui?

Într-o zi rămase mult mai mult decît de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită! gîndi el. Nu e foc.” Şi dădu singur această explicaţie: „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig.”

— Doamne! ce frig e aici! izbucni Cosette intrînd.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul pînă în iunie. În pivniţa asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilţuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lîngă uşă. „Ce-o fi însemnînd asta?” gîndi Jean Valjean.

Luă jilţurile şi le puse la locul lor obişnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuşi. Stătu de vorbă mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise:

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de

neînţeles.

— Ce anume?

— Mi-a spus aşa: „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci şi şapte pe care le ai tu şi cele trei de la bunicul.” Am răspuns: „Adică treizeci”. El a urmat: „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii?” Am răspuns: „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine.” Şi apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta?” Mi-a răspuns: „Ca să ştiu!”

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aşepta pesemne de la el vreo lămurire; el o ascultă, cu o linişte posomorâtă. Se întoarse în strada l’Homme-Armé; era atît de cufundat în gînduri, încît greşi uşa şi, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje îşi dete seama de greşeală şi coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine ştie? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că şovăia în faţa acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească şi voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogaţi datorită acestei bogăţii îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilţurile nu mai erau acolo. Nu era

nici măcar un scaun.

— Ei, asta e! izbucni Cosette intrînd. Lipsesc jilţurile. Unde să fie?

— Nu mai sînt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună!

Jean Valjean îngăimă:

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce?

— Azi n-am să stau decît cîteva minute.

— Dacă stai puţin, nu trebuie totuşi să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce?

— Poate că aveţi musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni..

Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt.

Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat eşti!

— Adio! şopti Jean Valjean.

Nu spuse: „Adio, Cosette”. Dar n-avu nici puterea să spună: „Adio, doamnă”.

Ieşi zdrobit.

De data asta, înţelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-şi dădu seama decît seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi. Simţi o uşoară strîngere de inimă, dar aproape nici nu-şi dădu seama, pentru că

Marius o sărută numaidecît. Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, îşi petrecu seara şi dormi toată noaptea ca de obicei, şi nu se gîndi la asta decît cînd se trezi din somn. Era atît de fericită! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav şi pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. Cît va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-şi aducă aminte că era obiceiul său să facă din cînd în cînd cîte o călătorie. Să nu-şi facă nimeni nici o grijă. Să nu se gîndească nimeni la el.

Ducîndu-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun”. „Da, sînt două zile de cînd n-am venit”, zise Jean Valjean cu blîndeţe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoştinţa Cosettei.

IV

ATRACŢIE ŞI STĂPÎNIRE

În cele din urmă luni ale primăverii şi în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii şi acei gură-

cască de pe la porţi vedeau un bătrîn îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la acelaşi ceas, cînd se însera, ieşea din strada l'Homme-Armé, de pe lîngă răspîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine şi, odată în strada Écharpe, o lua la stînga şi intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu paşi rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea aţintită asupra unui punct mereu acelaşi, care lui se părea înstelat şi care nu era decît colţul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se apropia mai mult de acest colţ de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile; un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea şi înduioşat, buzele i se mişcau în neştire, ca şi cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea uşor şi înainta cît putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuşi de clipa în care avea să se apropie.

Cînd nu mai erau decît cîteva case între el şi strada care părea că-l atrage, pasul i se încetinea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului şi fixitatea privirii lui te făceau să te gîndeşti la acul busolei care caută polul. Dar oricît ar fi vrut el să-si tărăgăneze clipa sosirii, trebuia totuşi să ajungă odată; în sfîrşit, dădea de strada Filles-du-Calvaire; atunci se oprea,

tremura, îşi strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colţul ultimei case şi privea de-a lungul străzii acesteia; atunci privirea lui tragică devenea asemănătoare cu uimirea pe care ţi-o pricinuieşte o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în colţul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji şi i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simţea gustul amar. Sta aşa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe acelaşi drum, cu acelaşi pas, şi, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrîn conteni să se mai ducă în colţul străzii Filles-du-Calvaire; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în colţul străzii Culture-Sainte-Catherine şi privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca şi cum ar fi renunţat la ceva, şi luă calea întoarsă.

Peste puţin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavée, îşi scutura fruntea şi se înapoia; apoi nu se duse mai departe e strada Trois-Pavillons. Şi apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

În fiecare zi ieşea de acasă la aceeaşi oră, făcea acelaşi drum, dar nu-l mai isprăvea, şi, poate fără să-şi dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee: „La ce bun?” Ochii îi erau stinşi, fără strălucire. Lacrimile îi secaseră; nu i se mai adunau în colţul pleoapelor; ochii lui gînditori erau uscaţi. Capul bătrînului era mereu întins înainte; bărbia i se mişca din cînd în cînd; zbîrciturile grumazului său slab îţi făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ţinea sub braţ o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau: „Nu e-n toate minţile”. Copiii se ţineau rîzînd după el.

CARTEA A NOUA

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAŢĂ

I

MILĂ PENTRU NENOROCIŢI, DAR ÎNGĂDUINŢĂ PENTRU FERICIŢI

Ce lucru grozav e să fii fericit! Ce uşor ne mulţumim numai cu atît! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic! Cînd stăpînim ţinta înşelătoare a vieţii, fericirea, uităm adevărata ţintă, datoria!

Trebuie să spunem, totuşi, că n-am fi drepţi dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauchelevent, şi de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Îşi spusese de multe ori că greşise cedînd în faţa deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui şi să-l şteargă cît mai mult cu putinţă din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette şi Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea şi nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar şi drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar şi fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au şi văzut, şi altele încă ce se vor vedea mai tîrziu. Întîlnind din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcţionar al casci Laffitte, căpătase, fără să le caute, informaţii tainice pe care, în adevăr, nu le putuse cerceta amănunţit, din

respect pentru secretul care făgăduise să-l ţină şi ca să-l cruţe pe Jean Valjean în situaţia primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, şi anume să înapoieze cei şase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putinţă. Pînă atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu ştia nimic despre toate tainele astea; dar am fi prea aspri s-o osîndim şi pe ea.

Între ea şi Marius exista o atracţie puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv şi automat, tot ce dorea Marius. Simţea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean”, o anumită vrere a lui Marius, şi ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic: ea simţea îndemnul nedesluşit, dar neîndoielnic, al gîndurilor lui nerostite, şi asculta orbeşte. Supunerea ei consta în a nu-şi aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o sforţare. Fără să ştie ea însăşi de ce şi fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise pînă într-atît una cu al bărbatului ei, încît ceea ce era umbrit în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuşi, prea departe; în privinţa lui Jean Valjean, uitarea şi umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ţinea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată”. Dar îşi iubea mai

mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanţa inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmplă ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean şi să se mire. Atunci Marius o liniştea: „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?” „E adevărat, gîndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru atîta vreme”. De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l’Homme-Armé să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulţumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume nevoie decît de Marius.

Trebuie să mai spunem că, la rîndul lor, Marius şi Cosette lipsiseră şi ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormîntul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numeşte cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoştinţa copiilor, nu e totdeauna un lucru atît de vinovat cît se crede. E nerecunoştinţa naturii. Natura, după cum am spus altundeva „priveşte înainte”. Natura împarte fiinţele vii astfel: cei ce vin şi cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea

care pentru bătrîni e fatală, iar pentru tineri involuntară. Această îndepărtare, mai întîi nesimţită, creşte din ce în ce, ca orice despărţire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinereţea merge unde e bucurie, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrîneţea merge spre sfîrşit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrăţişează. Oamenii tineri simt răcirea vieţii; bătrînii răceala mormîntului. Să nu-i învinuim pe aceşti bieţi copii.

II

ULTIMELE PÎLPÎIRI ALE OPAIŢULUI FĂRĂ ULEI

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei paşi în stradă, se aşeză pe o piatră, pe aceeaşi piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gînduri; stătu acolo cîteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilaţie a pendulului. A doua zi nu mai ieşi din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, cîteva foi de varză sau cîţiva cartofi cu niţică slănină, se uită la farfuria de lut şi se miră:

— Dar, omule, n-ai mîncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mîncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă! E goală.

— Înseamnă că ai băut, nu că ai mîncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decît de apă?

— Asta se cheamă sete, şi cînd bei fără să mănînci se cheamă febră.

— O să mănînc mîine.

— Sau la Sfîntu-Aşteaptă. De ce nu azi? Ce vorbă-i asta: „O să mănînc mîine”? Să nu te atingi măcar de mîncare! Verdeţurile mele erau aşa de gustoase!

Jean Valjean luă mîna bătrînicii.

— Îţi făgăduiesc că am să le mănînc, îi spuse el blînd.

— Nu sînt mulţumită de dumneata, răspunse portăreasa.

Jean Valjean nu vedea nici o fiinţă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sînt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi şi într-una din aceste case. Pe vremea cînd mai ieşea încă, cumpărase cu cîţiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agăţase de un cui în faţa patului. E totdeauna bine să ai în faţa ochilor răstignirea.

Trecu o săptămînă fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei:

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai

mănîncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări, asta e! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost.

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soţ:

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Şi dacă cheamă?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuţit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe cînd o smulgea, mormăia:

— Păcat! Un bătrîn atît de curăţel! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intraţi înăuntru! Fiindcă bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu în uşă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Cînd coborî portăreasa îl întrebă:

— Ce zici, doctore?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are?

— Pe toate şi nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi altcineva.

III

UN FULG A AJUNS O POVARĂ PENTRU CEL CE RIDICA ÎN MÎINI CĂRUŢA LUI FAUCHELEVENT

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot; îşi apucă mîna şi nu-şi găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă şi se oprea din cînd în cînd; îşi dete seama că e atît de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pesemne de o grijă mai puternică decît orice, făcu o sforţare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. Îşi luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera altora. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori pînă să-şi bage braţele în mîneci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De cînd era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cît mai puţin cu putinţă în apartamentul pustiu. Deschise cufăraşul şi scoase din el lucrurile Cosettei.

Sfeşnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar două lumînari de ceară şi le puse în sfeşnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei – era doar vară – le aprinse. Se văd

cîteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea şi era silit să se aşeze. Nu era acea oboseală obişnuită căre cheltuieşte puterile pentru a le înnoi; era rămăşiţa ultimelor mişcări cu putinţă; era viaţa sleită, ce se scurge picătură cu picătură în sforţări copleşitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se nărui pe un scaun, aflat tocmai în faţa acelei oglinzi, fatală pentru el, providenţială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă şi nu se recunoscu. Avea optzeci de ani; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci; anul acesta cîntărise cît treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneţii, ci semnul tainic al morţii. Simţeai pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a aşternut pămîntul; colţurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte; privea în gol cu ochii plini de mustrare; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbuşirii, stare în care durerea nu se mai revarsă; e, ca să spunem aşa, împietrită; pe suflet stă parcă un fel de cheag de

deznădejde.

Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă şi jilţul cel vechi lîngă cămin şi puse pe masă un condei, cerneală şi hîrtie. Apoi simţi că i se face rău. Cînd îşi veni în fire, îi era sete. Neputînd să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui şi bău o înghiţitură.

Se întoarse spre pat şi, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochiţa neagră şi la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea ţin ceasuri întregi, care totuşi par minute. Deodată, îl trecu un fior, simţi că îl cuprinde frigul. Se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumînarile din sfeşnicele episcopului şi luă pana.

Fiindcă nici pana şi nici cerneala nu mai fuseseră întrebuinţate de mult, vîrful penei era îndoit şi cerneala uscată; trebui să se ridice şi să pună în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească şi se aşeze de două sau de trei ori, şi fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din cînd în cînd, îşi ştergea fruntea.

Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rînduri, pe care vi le înfăţişăm:

„Cosette, te binecuvîntez. Am să-ţi lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înţelege că trebuie să plec; totuşi se strecoară şi o fărîmă de greşeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om

minunat. Iubeşte-l mult şi după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubeşte-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ţi spun, ai sa vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sînt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile: jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai uşor, mai preţios, mai scump. În Franţa se pot face imitaţii ca şi în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîţiva centimetri pătraţi şi de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din răşină şi din negru de fum şi costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios şi din terebentină, nu mă costa decît un franc şi jumătate şi era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o reţea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru şi neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E ţara jeului...”

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă şi fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul fiinţei; bietul om îşi prinse capul în mîini şi se gîndi:

„Oh! izbucni în el însuşi (strigătele jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfîrşit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zîmbet. Mă va înghiţi noaptea fără s-o mai văd!

Oh! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu şi pe urmă să mor! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva? Dar nu, s-a sfîrşit pentru totdeauna! Iată-mă cu totul singur. Doamne! Doamne! nu o voi mai vedea!”

În această clipă cineva bătu la uşă.

IV

O STICLĂ DE CERNEALĂ CARE NU-I BUNĂ DE NIMIC

În aceeaşi zi, sau, mai bine zis, în aceeaşi seară, tocmai cînd Marius se ridica de la masă şi se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmînă o scrisoare, spunîndu-i: „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră”.

Cosette îşi luase bunicul de braţ şi făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca şi un om, să arate urît. E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ţi placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezeşte aducerea aminte mai bine decît mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă: *„Domniei sale Domnului baron*

Pommerci. Acasă la Dumnealui” Recunoscînd tutunul, recunoscu şi scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgera. Marius se simţi luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hîrtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut şi mai cu seamă era tutunul acela. Văzu magherniţa Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întîmplării, una dintre le două căi pe care le căutase atît de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atîtea sforţări şi pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea şi citi:

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de ştiinţe), dar nu sînt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă recomande Escelenţii Voastre. Binefacerea cu care mă veţi cinsti va fi reciprocă. Sînt în stăpînirea unui secrct despre un individ. Individul vă priveşte. Ţin secretul la dispoziţiunea Dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosinţă. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea,

Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuţii n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili Domnului Baron cu respect"

Scrisoarea era semnată: *„Thénard".*

Iscălitura nu era falsă. Era numai puţin prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Nici o îndoială nu era cu putinţă.

Marius fu cuprins de o emoţie puternica. După o tresărire neaşteptată, simţi o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el cîteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.

— Să intre! zise Marius.

Basque anunţă:

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neaşteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrîn de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit şi lins pe frunte chiar pînă lîngă sprîncene, ca o perucă de vizitiu englez, din

high life. Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu nişte haine cam roase, dar curate; un mănunchi de brelocuri care îi ieşeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are şi un ceas. Ţinea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat şi spinarea lui plecată se cocoşa şi mai tare în plecăciuni.

Te izbea de la început faptul că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deşi era încheiată cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuinţă veche şi dărăpănată, pe strada Beautreillis, lîngă Arsenal, un evreu iscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloşii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloşi. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o zi sau două, cu un franc şi cincizeci de centime pe zi, printr-un costum cît mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul; pungaşii parizieni îl botezaseră aşa şi nu-i cunoşteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrenţele cu care îşi gătea clientela erau aproape bunişoare. Avea tot felul de specialităţi şi categorii; de fiecare cui al prăvăliei lui atîrna, veche şi răpănoasă, o anumită condiţie socială; ici costumul de magistrat, colo nişte veşminte

preoţeşti, într-un colţ o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere şi mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriaşei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieşea furtul şi în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea un franc şi cincizeci de centime, îşi alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş înapoi şi Transformatorul, care încredinţa hoţilor tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur; nu veneau bine; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strîmte pentru unii şi largi pentru alţii, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decît oamenii mijlocii, nu se simţea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici nrea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decît oameni obişnuiţi. Luase măsura omului după făptura celui dintîi golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subţire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, cîteodată mai anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei neobişnuiţi! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare

pentru Pitt şi prea strîmtă pentru Castelcicala[343]. Ţinuta de „om de stat” era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului: copiem întocmai: *„Haină de postav negru, pantaloni de lînă neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie”.* Iar pe margine: *„Fost ambasador*” şi o notă pe care de asemenea, o transcriem: *„Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac”.* Totul era pentru omul e stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, obosit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot; hainei îi mai lipsea un nasure la piept, dar asta nu era decît un amănunt; mîna omului de stat trebuind să fie mereu ţinută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obişnuiţii instituţiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecît pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta” a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decît cel aşteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creştet pînă-n tălpi, în timp ce personajul se

343 . William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluţiei franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufio, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

înclina peste măsură, şi-l întrebă scurt:

— Ce doriţi?

Omul răspunse cu un rînjet dulceag despre care numai surîsul mîngîietor al unui crocodil ar da o idee:

— Mi se pare cu neputinţă să nu mai fi avut cinstea să văd pe domnul baron în societate. Cred că l-am mai întîlnit acum cîţiva ani, la doamna principesă Bagration şi în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray[344], pair al Franţei.

Pungaşii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pîndea accentul şi gesturile, dar dezamăgirea îi creştea: omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuţit şi tăios la care se aştepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bagration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viaţa mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atît de mironosit ca mai înainte, personajul stărui:

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la

344 . Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration. General din armata ţarului Alexandru I. După Congresul de la Viena (1815), soţia sa venea adesea la Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul restauraţiei, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

Chateaubriand! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil. Cîteodată îmi spunea: „Thénard, amice dragă...nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin?”

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră:

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriţi?

Cu cît glasul se făcea mai răstit, cu atît omul se ploconea mai adînc.

— Domnule baron, binevoiţi să mă ascultaţi. În America, într-o ţară de pe lîngă Panama, e un sat care se numeşte Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate la soare, şi cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de paşi; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decît etajul de dedesubtul lui, în aşa fel încît să aibă în faţă o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile şi muniţiile; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez; n-are uşi, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua şi tot aşa de la terasa a doua la a treia are iarăşi scări de coborît în curtea interioară; n-are uşi la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez ţevi de flinte şi carabine; nu e chip de intrat, ziua e casă, noaptea

cetăţuie; are opt sute de locuitori; aşa arată acest sat. De ce atîtea socoteli? Pentru că ţinutul e primejdios; e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo de ce s-au dus acolo? Fiindcă ţara e minunată, acolo se găseşte aur.

— Unde vrei să ajungi? întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat obosit. Vechea civilizaţie m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, şi?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Ţăranca proletară care munceşte cu ziua întoarce capul cînd trece poştalionul, ţăranca proprietară care îşi munceşte pămîntul ei, nu şi-l întoarce. Cîinele săracului latră după bogat, cîinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul iată ţinta oamenilor! Aurul, iată magnetul!

— Ei şi? Încheierea?

— Aş vrea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei inşi. Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă şi costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Şi ce mă priveşte asta pe mine? întrebă Marius.

Necunoscutul îşi lungi gîtul peste guler, cu o mişcare de vultur, şi răspunse zîmbind şi mai tare:

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea

mea?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înţelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decît citise scrisoarea. Abia îşi mai amintea de ea. De cîteva clipe atenţia lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt: nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucţie n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pîndea. Se mărgini să-i răspundă:

— Daţi-mi lămuriri!

Necunoscutul îşi înfipse amîndouă mîinile în buzunăraşele vestei, ridică fruntea fără să-şi îndrepte şi şira spinării, dar străpungîndu-l la rîndul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron! Vă dau lămuriri. Am să vă vînd un secret.

— Un secret?

— Un secret.

— Care mă priveşte?

— Oarecum.

— Care e secretul?

Marius, ascultîndu-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spune necunoscutul. Veţi vedea că sînt interesant.

— Vorbiţi!

— Domnule baron, adăpostiţi un hoţ şi un ucigaş.

Marius tresări.

— În casa mea? Nu! spuse el.

Necunoscutul îşi şterse pălăria cu cotul şi urmă fără să se tulbure:

— Ucigaş şi hoţ. Băgaţi de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi şterse de lege prin prescripţie şi de Dumnezeu prin pocăinţă. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiţie în clipa de faţă. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume, şi vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numeşte Jean Valjean.

— Ştiu.

— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.

— Vorbiţi!

— E un fost ocnaş.

— Ştiu.

— Ştiţi numai de cînd am avut onoarea să vi-o spun eu.

— Nu, ştiam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „ştiu”, repetat, laconismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu ştiu ce mînie înăbuşită. Îi aruncă pe furiş lui Marius o uitătură furioasă, pe care şi-o stinse numaidecît. Oricît de iute, privirea era dintre acelea pe care le recunoşti dacă le-ai mai

văzut o dată; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete; ochiul, fereastra gîndului, ia foc; ochelarii nu ascund nimic; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zîmbind:

— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum vedeţi că sînt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştinţă nu ştiu decît eu. Şi interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavoastră. Ieftin, douăzeci de mii de franci.

— Ştiu şi secretul acela, aşa cum le ştiu şi pe celelalte; spuse Marius.

Personajul simţi nevoia să scadă ceva din preţ:

— Domnule baron, daţi zece mii şi spun tot.

— Îţi spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Ştiu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă:

— Trebuie totuşi să mănînc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Daţi-mi douăzeci de franci.

Marius-îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cunoşteam numele lui Jean Valjean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu şi să vi-l spun eu: Thénard.

— ...dier.

— Hai?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrleşte, cărăbuşul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu; acest om începu să rîdă.

Apoi îşi scutură cu un bobîrnac un firicel de praf pe mîneca hainei.

Marius continuă:

— Tot dumneata eşti şi muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, paetul Genflot, spaniolul Don Alvarès şi femeia Balizard.

— Femeia cum?

— Şi ai mai ţinut şi o cîrciumă în Montfermeil.

— Cîrciumă! Niciodată.

— Şi îţi spun că dumneata eşti Thénardier.

— Nu e adevărat.

— Şi că eşti un ticălos. Ţine!

Şi Marius, scoţînd din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.

— Mulţumesc! Iertaţi! cinci sute! domnule baron! şi omul răscolit, salutînd, apucă hîrtia şi se uită la ea cercetător. Cinci sute! reluă el uimit. Şi bîigui cu glasul tăiat: O bumaşcă serioasă. Apoi deodată: Ei bine, fie! izbucni el.

Atunci, hai să fim la largul nostru!

Şi cu o iuţeală de maimuţă, dîndu-şi părul peste cap, smulgîndu-şi ochelarii, scoţîndu-şi din nas şi ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărţi, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră; fruntea strîmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încreţită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu iar ascuţit ca un cioc; profilul crud şi tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thénardier.

Îşi îndreptă spatele încovoiat.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, şi uimitul era el. Umilinţa aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi la urma urmei, o primea; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întîia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thénardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tînăr aproape imberb, atît de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzeşte pe

pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tînăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeaşi casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care ştim. Nici o apropiere nu era cu putinţă în mintea lui între acel Marius şi baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleaşi pentru care el avusese totdeauna firescul dispreţ datorat cuvîntului ce nu înseamnă decît un simplu „mulţumesc”.

Dar, mulţumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriţi de la 16 februarie, şi apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulţime de lucruri şi din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mîna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese uşor la nume. Ştia că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privinţa asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette? Nici el însuşi nu ştia exact. Bănuia el, fireşte că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna

deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea? Să ceară plată ca să tacă? Avea sau credea că are de vîndut ceva mai bun decît asta. Şi, după cît se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă: „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori”, n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soţului în spatele informatorului.

În gîndul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-şi schimbe strategia, să părăsească o poziţie, să caute altă cale de atac. Dar nimic esenţial nu se pierduse, şi pe deasupra avea şi cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărîtor de spus şi se simţea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atît de straşnic informat şi atît de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situaţia lui în aceea care era pe cale s-o înceapă? Nu ştia cu cine vorbeşte, dar ştia despre ce vorbeşte. În gînd îşi trecu repede în revistă forţele, şi după ce spuse: „Sînt Thénardier”, aşteptă.

Marius rămăsese pe gînduri. În sfîrşit, îl avea în mînă, aşadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atît de mult să-l găsească iarăşi, era în faţa lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandaţia colonelului Pontmercy. Se simţea umilit că eroul datora ceva banditului, şi că poliţa trasă din adîncul mormîntului de tatăl lui pe numele lui Marius

era pînă acum protestată.

I se părea de asemenea, în situaţia lui atît de încurcată faţă de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mişel. Oricum era mulţumit. În sfîrşit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic şi totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lîngă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obîrşia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier ştia. Ar putea fi de folos să cerceteze adîncurile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumaşca serioasă” în buzunăraşul vestei şi se uita la Marius cu o blîndeţe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ţi-am spus cum te numeşti. Cît despre secretul dumitale, adică ceea ce ţineai să-mi destăinuiesti, vrei acum să ţi-l spun eu? Am şi eu informaţiile mele. Vei vedea că ştiu despre asta mai mult decît dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin şi un hoţ. E un hoţ, pentru că a prădat un manufacturier bogat şi l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaş, pentru că l-a ucis pe agentul de poliţie Javert.

— Nu înţeleg, domnule baron, zise

Thénardier.

— Mă voi face înţeles. Ascultă! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1882 un om care avusese oarecări încurcături cu justiţia şi care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou şi se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogăţise un întreg oraş. Cît despre averea lui personală, crescuse şi ea frumos, dar numai ca o urmare şi oarecum din întîmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea şcoli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii; era un fel de tutore al ţinutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaş liberat cunoştea taina unei condamnări suferite cîndva de acest cm; îl denunţă şi domnul Madeleine fu arestat; profitînd de această arestare, fostul ocnaş veni la Paris şi făcu să i se înmîneze de către bancherul Laffitte – ştiu lucrurile chiar de la casier – cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparţinea demnului Madeleine. Acest ocnaş care l-a jefuit pe demnul Madeleine este Jean Valjean. Cît despre celălalt fapt, iar nu poţi să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorît pe agentul Javert; l-a omorît cu un glonţ de pistol. Eu care îţi vorbesc, eram de faţă.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea

căutătură dispreţuitoare a omului înfrînt care pune iarăşi mîna pe victorie şi care, într-o singură clipă, recîştigă întreg terenul pierdut. Dar zîmbetul i se întoarse numaidecît, biruinţa inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, şi Thénardier se mărgini să-i spună lui Marius:.

— Domnule baron, sîntem pe un drum greşit.

Şi îşi sublinie fraza făcînd cu mănunchiul de brelocuri o merişcă plină de tîlc.

— Cum, întrebă Marius, o tăgădui? Astea sînt fapte.

— Sînt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc aşa. Adevărul şi dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovăţită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine şi Jean Valjean nu l-a omorît pe Javert.

— Asta e bună! Cum adică?

— Pentru două motive.

— Care? Vorbeşte!

— Primul motiv: nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.

— Ce poveşti sînt astea?

— Şi al doilea motiv: nu l-a ucis pe Javert, avînd în vedere că cel care l-a omorît pe Javert e Javert însuşi.

— Ce vrei să spui?

— Că Javert s-a sinucis.

— Dovedeşte! Dovedeşte! strigă Marius ca scos din fire.

Thénardier îşi reluă fraza scandînd-o ca pe un vers antic:

— Agen-tul-de-poli-ţie-Ja-vert-a-fost-găsit-înecat-sub-un-vapor-în-Port-au-Change.

— Bine, dar dovedeşte!

Thénardier scoase din buzunar un plic de hîrtie cenuşie, în care părea că se află nişte foi împăturite, de diverse mărimi.

— Am dosarul meu, spuse el liniştit. Şi adăugă: Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean şi domnul Madeleine sînt aceeaşi persoană, şi repet: Javert n-a avut alt asasin decît pe Javert, şi dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colţurile, bucăţi aproape, părea mult mai vechi decît celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea

identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor,* cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugînd că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezultă că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viaţă prin mărinimia unui răsculat, care, ţinîndu-l sub ameninţarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliţiei. Marius nu se mai putea îndoi. Informaţiile luate de la casier erau false şi el însuşi se înşelase. Jean Valjean, înălţat pe neaşteptate, ieşea din pîclă. Marius nu izbuti să-şi oprească un strigăt de bucurie:

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat! Toată averea era în adevăr a lui! E Madeleine, providenţa unui ţinut întreg! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert! E un erou! E un sfînt!

— Nu e nici sfînt şi nici erou, zise Thénardier. E un ucigaş şi un hoţ. Şi adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobîndit oarecare autoritate: Să ne potolim.

Cuvintele hoţ şi asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvîrşire şi care se

iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheaţă.

— Iarăşi?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoţ; şi nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaş.

— Vrei să vorbeşti, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispăşit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viaţă de pocăinţă, de renunţare şi de virtute?

— De asasinat şi jaf, domnule baron. Şi repet ca vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul şi cu totul necunoscut. E ceva nou. Şi poate că în asta o să găsiţi şi originea averii date atît de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e uşor, cu ajutorul unei donaţii de felul ăsta, să te strecori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o împărtăşeşti, să-ţi acoperi fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ţi îngropi numele şi să-ţi creezi o familie.

— Aici aş putea să te întrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsînd răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. Îmi veţi spune: „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean?” Dintr-o socoteală foarte simplă: ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul

dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită; aşa că nu mai are nici o lescaie. Mi-ar fi arătat mîinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveţi totul, lui, care n-are nimic. Sînt cam obosit, daţi-mi voie să mă aşez. Marius se aşeză şi îi făcu semn să şadă şi el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic şi bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb:*

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă ce mi-am făcut rost de el.

După asta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsînd pe fiecare cuvînt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalizilor şi podul Iéna.

Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care îşi stăpîneşte ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, îşi făcuse în

canal o locuinţă a cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie; să fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit se ghemui şi pîndi. Era un zgomot de paşi, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puţina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit şi să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaş şi ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înţelege de la sine: nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaş se pregătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ţinut minte: înainte de a ajunge la gratiile de ieşire, ocnaşul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînţeles peste o spărtură înspăimîntătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul; dar, chiar de a doua zi, curăţitorii de canale, lucrînd la surpătură, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i convenea ucigaşului. Mai bucuros străbătuse surpătura cu povara lui în spate; sforţările lui trebuie să fi fost grozave şi ar fi putut să-l coste viaţa; nici nu înţeleg cum a mai ieşit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adînc, şi urmă:

— Domnule baron, un canal nu este Champ-

de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a şi întîmplat. Locatarul şi trecătorul fură siliţi să-şi spună ziua bună, spre părerea de rău atît a unuia cît şi a altuia. Trecătorul spuse locatarului: „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dămi-o”. Ocnaşul era un bărbat de o putere înspăimîntătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuşi, cel care avea cheia se mai tocmi niţel, numai ca să cîştige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tînăr, bine îmbrăcat, cu înfăţişare de om bogat şi plin de sînge de nu-l puteai recunoaşte. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîşie şi să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigaşul să bage de seamă. Ca o dovadă, înţelegeţi; un mijloc de a da iarăşi de urma celor întîmplate şi de-a face pe criminal să-şi recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile şi pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării şi mai cu seamă nevrînd să fie de faţă cînd ucigaşul avea să arunce mortul în rîu. Înţelegeţi acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean; cel care avea cheia, vă vorbeşte dumneavoastră acum; şi peticul de haină…

Thénardier îşi isprăvi fraza, scoţînd din

buzunar şi ţinînd în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari şi arătătoare, o fîşie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii ţintă la peticul negru, şi, fără să rostească un cuvînt, fără să-şi ia privirea de la această zdreanţă, mergea de-andaratelea spre zid şi cu mîna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise uşiţa şi băgă mîna fără să se uite şi fără ca ochii lui înspăimîntaţi să se dezlipească de pe cîrpa pe care o ţinea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma:

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, şi că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tînărul acela eram eu şi haina, iat-o! strigă Marius şi aruncă pe parchet o haină neagră veche şi plină de sînge.

Apoi smulgînd peticul din mîinile lui Thénardier, se aplecă peste haină şi apropie peticul sfîşiat de pulpana zdrenţuită. Ruptura se potrivea de minune şi bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gîndi: „M-a făcut praf!”

Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare şi se apropie înfuriat de Thénardier, arătîndu-i şi proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute şi o mie de franci.

— Eşti un ticălos! Eşti un mincinos, un defăimător, un mîrşav! Ai venit să-l învinuieşti pe omul acesta şi l-ai justificat; voiai să-l nimiceşti şi n-ai izbutit decît să-l proslăveşti. Dumneata eşti hoţul! Dumneata eşti ucigaşul! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Ştiu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă şi chiar mai departe dacă aş vrea. Uite ia o mie de franci, nelegiuitule!

Şi-i azvîrli lui Thénardier o hîrtie de o mie de franci.

— Ah! Jondrette Thénardier, pungaş netrebnic! Asta să-ţi fie lecţie, vînzător de taine, negustoraş de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule! Ţine încă cinci sute de franci şi ieşi afară! Te ocroteşte Waterloo!

— Waterloo! bîlbîi Thénardier, vîrînd în buzunar şi hîrtia de cinci sute şi pe cea de o mie.

— Da, ucigaşule! Ai scăpat acolo viaţa unui colonel.

— A unui general, zise Thénardier, ridicînd capul.

— A unui colonel! reluă Marius cu mînie. N-aş da o lăscaie pentru un general. Şi ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloşii! Ai săvîrşit

toate crimele cu putinţă! Pleacă! Să nu te mai văd! Fii fericit, e tot ce-ţi doresc. Ah, fiară! Iată încă trei mii de franci. Ia-i! Poţi să pleci chiar de mîine în America, împreună cu fata; fiindcă nevasta ţi-a murit, mincinos neobrăzat! Voi fi de faţă la plecarea dumitale tîlharule, şi am să-ţi mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea!

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutînd pînă la pămînt, recunoştinţă veşnică!

Şi Thénardier ieşi nemaiputînd să înţeleagă nimic, năucit şi încîntat de această dulce strivire sub saci de aur şi de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era în adevăr trăsnit, dar totodată şi mulţumit; şi ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acosta. Două zile după întîmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, şi avînd asupra lui o poliţă de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese şi în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descomnunere şi să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thénardier ieşi, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette! strigă el. Vino! Vino repede! Să plecăm! Basque, o trăsură! Cosette, vino! Ah! Doamne! El mi-a salvat viaţa! Să nu mai pierdem nici o clipă! Ia-ţi un şal!

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, îşi punea mîna pe inimă ca să-i astîmpere bătăile. Se plimba încoace şi încolo cu paşi mari, şi o săruta pe Cosette:

— Ah! Cosette! Sînt un nenorocit! zicea el.

Marius îşi ieşise din minţi. Începea să deslușească în acest Jean Valjean o personalitate măreaţă şi întunecată. Întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică şi blîndă, umilă totuşi în măreţia ei. Marius era orbit de această minune. Nu-şi dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaş.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie şi sări şi el.

— Birjar, zise el, strada l’Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire! zise Cosette. Strada l’Homme-Armé! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette E tatăl tău mai mult decît oricînd. Cosette încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ţi-am trimis-o prin Gavroche. Trebuie să fi căzut în mîinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă

ca să mă salveze. Şi pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alţii: l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ţie. M-a dus în spinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sînt nerecunoscător, sînt un monstru! Cosette, după ce a fost providenţa ta, a fost şi a mea. Închipuieşte-ţi că în hazna era o surpătură înspăimîntătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette m-a luat în spate ca s-o străbat. Eu eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam şti nimic despre propria mea păţanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă! Numai să fie acasă! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înţelegi?

Cosette nu înţelegea însă nici un cuvînt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V

O NOAPTE PRIN CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI

Cînd auzi o bătaie în uşă, Jean Valjean se

întoarse.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Uşa se deschise. Marius şi Cosette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.

— Cosette! zise Jean Valjean, şi se îndreptă în scaun, cu braţele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoţie, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată! strigă ea.

Jean Valjean, răscolit, bîigui:

— Cosette! ea! dumneata, doamnă! tu eşti? Ah, Doamne! Şi, strîns în braţele Cosettei, strigă: Tu eşti! Eşti aici! Aşadar mă ierţi?

Coborîndu-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas şi cu buzele tremurînde, cu gura încleştată ca să-şi stăpînească hohotul de plîns, şopti:

— Tată!

— Şi dumneata mă ierţi! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi nici un cuvînt, şi Jean Valjean adăugă:

— Mulţumesc.

Cosette îşi smulse şalul şi îşi aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Şi, aşezîndu-se pe genunchii bătrînului, îi dădu la o parte părul alb cu o mişcare minunat

de duioasă şi îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înţelegea nimic desluşit, îl mîngîia şi mai mult, ca şi cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce proşti sînt oamenii! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuieşte-ţi, domnule Pontmercy, că în clipa în care aţi intrat, tocmai spuneam: „S-a isprăvit. Uite rochiţa ei, sînt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette”; îmi spuneam asta chiar cînd urcaţi scara. Ce prost eram! Uite cum se prosteşte omul! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice: „Te crezi părăsit, prostănacule! Nu, nu, asta n-are să se întîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger.” Şi îngerul vine; şi bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică! Ah, cît eram de nenorocit! O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă: Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, cîte puţin, din cînd în cînd. Inima are şi ea nevoie de osciorul ei de ros. Dar simţeam bine că sînt de prisos. Căutam să fiu înţelegător: „N-au nevoie de tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei”. Ah! Dumnezeule binecuvîntat, o văd iarăşi! Ştii tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos? Ah, ce drăguţ guler brodat ai! Aşa mai zic şi eu! Îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul tău l-a ales? Şi ţi-ar mai trebui nişte şaluri. Domnule Pontmercy, dă-mi voie să-i

spun „tu”. Nu-i voi mai spune aşa multă vreme.

Cosette îl întrerupse:

— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat! Unde-ai fost? De ce-ai lipsit atît de mult? Altădată călătoriile dumitale nu ţineau mai mult de trei-patru zile. O trimiteam pe Nicolette şi mi se răspundea mereu: „E plecat”. Cînd te-ai întors? De ce nu ne-ai dat de veste? Ştii că eşti foarte schimbat? Ah, ce tată rău eşti! A fost bolnav şi noi nici n-am ştiut! Uite Marius, ia-i mîna să vezi cît e de rece!

— Va să zică, iată-vă! Domnule Pontmercy, iartă-mă! repetă Jean Valjean.

La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revărsă; el izbucni:

— Cosette, auzi? Auzi unde a ajuns! Îmi cere iertare. Ştii tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine? Mi-a salvat viaţa. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Şi după ce m-a salvat, şi după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, ştii ce a făcut cu el însuşi? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Şi mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el: Mulţumesc! Cosette, dacă mi-aş petrece toată viaţa la picioarele acestui om, şi tot ar fi prea puţin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea şi le

primea pentru el însuşi. Are toate curajurile, toate virtuţile, toate eroismele, toate sfinţeniile! Cosette, omul acesta e un înger!

— Ssst! Ssst! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbeşti de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mînie în care se împletea veneraţia, de ce nu mi-ai spus tot! E şi greşeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte şi nu le-o spui! Mai mult; sub cuvînt că te dai pe faţă, te defăimezi singur. E îngrozitor!

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg şi n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert? De ce să nu spui că eu îţi datorez viaţa?

— Pentru că gîndeam ca şi dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi ştiut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Aşa că a trebuit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce? Pe cine? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămîi aici? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, cînd mă gîndesc că toate le-am făcut la întîmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înşine. Eşti tatăl ei şi-al meu. N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groznică. Să nu-ţi închipui că mîine ai să mai fi aici.

— Mîine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăseşti. Eşti al nostru. Nu-ţi mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forţa. Şi, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe bătrîn în braţe. Odaia dumitale, acasă la noi, te aşteaptă mereu. Dacă ai şti ce frumoasă e acum grădina! Azaleele cresc de minune. Aleile sînt aşternute cu nisip de rîu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să mănînci din căpşunile mele. Le stropesc chiar eu. Şi să nu mai aud „doamnă”, să nu mai aud „domnule Jean”, sîntem în republică, toată lumea îşi spune „tu”, nu e aşa, Marius? S-a schimbat programul. Dacă ai şti, tată, ce supărare am avut. O prigorie îşi făcuse cuibul într-o gaură a zidului şi o afurisită de pisică mi-a mîncat-o. Biata mea prigorie, mică şi dulce; venea la geam şi se uita la mine! Am plîns. Aş fi omorît pisica! Dar acum nimeni nu mai plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită! Ai să mergi cu noi. Ce mulţumit o să fie bunicul! Ai să ai bucăţica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atît de frumoase ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului ei decît înţelesul cuvintelor; una din acele lacrimi grele, care sînt

mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Şopti:

— Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată! zise Cosette.

Jean Valjean urmă:

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sînt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette. E atît de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineaţă. Am îngriji fiecare un colţişor din grădină. Ea mi-ar da să mănînc căpşuni, eu aş lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că... Se întrerupse şi spuse blînd: Păcat!

Lacrima nu căzu, se opri şi Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet.

Cosette luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mîinile dumitale sînt mai reci decît adineauri. Eşti bolnav? Ce te doare?

— Eu? Nu! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că...

Se opri.

— Numai că...!

— Am să mor foarte curînd.

Marius şi Cosette se înfiorară.

— Să mori?! strigă Marius.

— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi şi rosti iar: Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbeşte, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbeşte, să-ţi aud glasul!

Marius împietrit, se uita la bătrîn.

Cosette scoase un ţipăt sfîşietor:

— Tată! Tăticul meu, ai să trăieşti, ai să trăieşti, vreau să trăieşti, înţelegi?

Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adoraţie.

— Eh, da, apără-mă de moarte! Cine ştie? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar cînd aţi venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.

— Dar eşti plin de putere şi de viaţă! strigă Marius. Aşa îţi închipui dumneata că moare un om? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îţi cer iertare, şi încă în genunchi! Ai să trăieşti, ai să trăieşti cu noi, şi ai să trăieşti mult. Te luăm cu noi. Sîntem doi şi nu vom avea de azi înainte decît un singur gînd: fericirea dumitale!

— Vezi bine, reluă Cosette plîngînd. Marius spune că n-ai să mori.

Jean Valjean zîmbea mereu.

— Şi dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sînt? Nu, Dumnezeu s-a gîndit ca dumneata şi ca mine, şi nu-şi schimbă părerea; e bine să mor. Moartea e o socoteală înţeleaptă. Dumnezeu ştie mai bine decît noi ce ne trebuie. Să fiţi fericiţi; domnul Pontmercy

s-o păstreze pe Cosette; tinereţea să se cunune cu zorile; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai flori de liliac şi privighetori, viaţa să fie o pajişte frumoasă plină de soare, toate încîntările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sînt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sînt mai bine întocmite. Să fim cuminţi! Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrşit. Acum un ceas am leşinat. Şi astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette! E mai bine cu el decît cu mine.

La uşă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua şi rămas bun, doctore! zise Jean Valjean. Iată şi bieţii mei copii!

Marius se apropie de doctor. Îi spuse un singur cuvînt: „Domnule?...” dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înţeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepţi faţă de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toţi aveau inima strînsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca şi cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veşnicie. Din adîncul plin de întuneric în care pogorîse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate avea strălucirea lui.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie! şopti el uitîndu-se la Marius şi la Cosette. Şi aplecîndu-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet: Prea tîrziu.

Jean Valjean, aproape fără să-şi ia ochii de la Cosette, se uită la Marius şi la doctor cu seninătate. Din gura lui ieşiră cu greu aceste cuvinte:

— Nu e nimic să mori; e groaznic să nu trăieşti.

Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sînt cîteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius şi pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse şi se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, şi zise cu voce tare, punînd crucifixul pe masă:

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca şi cum l-ar fi şi cuprins ameţeala mormîntului şi mîinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ţinîndu-l de umeri, suspina şi încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărăşeşte lacrimile se desluşea:

— Tata, nu ne părăsi! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem?

S-ar putea spune că agonia şerpuieşte: se duce, vine, înaintează spre groapă şi se întoarce la viaţă. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Vajlean prinse din nou puteri, îşi scutură fruntea de umbre şi deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mînă un capăt al mînecii Cosettei şi îl sărută.

— Îşi revine, doctore, îşi revine! strigă Marius.

— Ce buni sînteţi voi amîndoi! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceştia sînt de drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulţumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiţi. Cît despre brăţări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguţ, mai bun şi mai ieftin. Înţelegi ce bani se pot cîştiga cu ele. Averea Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveţi inima uşoară.

Portăreasa venise sus şi ea, şi privea prin uşa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă şi plină de zel să nu-i strige muribundului:

— Să chem preotul?

— Am unul, răspunse Jean Valjean.

Şi cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu putinţă ca episcopul să fi fost în adevăr de faţă la această agonie.

Cosette îi strecură uşor o pernă sub şale.

Jean Valjean urmă:

— Domnule Pontmercy, nu-ţi fie teamă, te rog. Cele şase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucuraţi de ei, înseamnă că mi-am pierdut viaţa în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobiţe foarte fine tăiate, nu costă decît trei franci.

Cînd ne moare o fiinţă scumpă, o privim cu nişte ochi care se agaţă de ea şi care ar vrea s-o oprească. Amîndoi, Cosette de mînă cu Marius, muţi de spaimă, neştiind ce să spună morţii, deznădăjduiţi şi tremurînd, stăteau în picioare în faţa lui.

Jean Valjean se stingea văzînd cu ochii. Puterile îi scădeau; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată; din cînd în cînd, un horcăit uşor i-o întrerupea. Îşi mişca anevoie mîna, picioarele îi înţepeniseră şi în vreme ce neputinţa mădularelor şi vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite,

întreaga măreţie a sufletului lui se înălţa şi i se desfăşura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se şi vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea şi în acelaşi timp zîmbea. Nu mai era însufleţit de viaţă, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufleţit, care simţeai că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, şi el începu să le vorbească încet, cu o voce atît de slabă, de parcă venea de departe; se păru că între ei şi el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiaţi-vă amîndoi! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori aşa! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la bătrînul tău! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate! O să mă plîngi puţin, nu-i aşa? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceţi, dragii mei! Am uitat să vă spun: cu cataramele fără ac se cîştigă mai mult decît cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci şi se vindea cu şaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiţi. Puteţi fi bogaţi, fără gînduri negre. Trebuie să aveţi o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, şi

apoi să daţi ospeţe prietenilor, să fiţi foarte fericiţi. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeşnice de pe cămin. Sînt de argint; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant; sfinţesc lumînarile pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulţumit de mine acolo sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitaţi că sînt un om sărman. Îngropaţi-mă în cel dintîi petic de pămînt pe care îl veţi vedea şi puneţi-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voinţa mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd cîte puţin, o să-mi facă plăcere. Şi dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna; să mă ierţi. Acum, ea şi dumneata sînteţi o singură fiinţă pentru mine. Îţi sînt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea; cum o vedeam puţin trasă la faţă, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat! O mai ţii minte? N-au trecut decît zece ani de atunci. Ce iute trece timpul! Am fost foarte fericiţi. S-a sfîrşit! Copiii mei, nu plîngeţi, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveţi decît să vă uitaţi noaptea, o să mă vedeţi zîmbind. Cosette, îţi mai aduci aminte de Montfermeil? Erai în pădure şi ţi-era

frică; îţi aduci aminte cînd am apucat toarta găleţii cu apă? A fost întîia oară cînd ţi-am atins mînuţa, sărăcuţa de ea! Era atît de rece! Ah, pe vremea aceea aveai mîinile roşii, domnişoară. Acum le ai foarte albe. Şi păpuşa cea mare! Îţi aminteşti? O botezaseşi Catherine. Îţi părea rău că n-ai luat-o la mînăstire. De cîte ori m-ai făcut să rîd, îngeraşul meu drag! Cînd ploua, puneai fire de paie pe şiroaiele de apă şi te uitai cum se duc. Într-o zi ţi-am adus o rachetă de nuieluşe şi o minge cu pene galbene, albastre şi verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Îţi puneai la urechi cercei de cireşi. Toate au trecut! Toate sînt umbre: şi pădurile prin care am trecut cu copilul, şi copacii printre care ne-am plimbat, şi mînăstirile în care ne-am ascuns, şi jocurile, şi rîsetele sănătoase ale copilăriei. Îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăştia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ţi spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ţine minte numele acesta; Fantine. Să îngenunchezi de cîte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot atîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toţi de acolo şi ştie ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiţi-vă mult şi mereu! Un singur lucru e de preţ pe lume: iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiţi

cîteodată la bietul bătrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette! Nu sînt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Şi mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colţul străzii tale; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-şi fi făcut despre mine o părere foarte ciudată; eram ca nebun; o dată am ieşit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna.

Gîndiţi-vă puţin la mine. Sînteţi nişte fiinţe binecuvîntate. Nu ştiu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiaţi-vă puţin. Mor fericit. Aplecaţi capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe ele.

Cosette şi Marius căzură în genunchi pierduţi, înăbuşiţi de lacrimi, prinzînd fiecare cîte o mînă a lui Jean Valjean. Mîinile astea sfinte nu mai mişcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeşnice; chipul alb privea spre cer; îi lăsa pe Cosette şi Marius să-i acopere mîinile cu sărutări; murise.

Era o noapte fără stele şi foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaş sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în aşteptarea sunetului.

VI

IARBA ASCUNDE ŞI PLOAIA ŞTERGE

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraş de morminte, departe de toate acele morminte înzorzonate care desfăşoară în faţa veşniciei moda hîdă a morţii, într-un colţ pustiu, lîngă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir şi de muşchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decît cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci şi de găinaţul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vîntul a înnegrit-o. Nu e pe lîngă ea nici o potecă, şi lumii nu-i place să meargă pînă acolo, fiindcă iarba e înaltă şi udă numaidecît picioarele. Cînd e puţin soare, vin şopîrlele pe ea. Jur împrejur foşnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cîntă în copaci. Această piatră nu are pe ea nici o însemnare. Nu s-a gîndit nimeni, tăind-o, decît la mărimea unui mormînt şi n-a vrut nimeni decît s-o facă destul de lungă şi destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea nici un nume. Dar acum foarte mulţi ani, o mînă a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au şters din pricina ploilor şi a prafului, şi care poate că azi au pierit de tot:

Azi doarme. Deşi traiul i-a fost prea chinuit
Trăia. Cînd al său înger plecă, el a murit.
Această întîmplare s-a petrecut fireşte,
Aşa cum vine noaptea cînd ziua se sfîrşeşte.

Scrisoare către domnul Daelli, editor al traducerii în limba italiană a *Mizerabililor*, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că Mizerabilii *e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu ştiu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cît şi Spaniei, Italiei cît şi Franţei, Germaniei cît şi Irlandei, republicilor care au sclavi cît şi imperiilor care au şerbi. Problemele sociale depăşesc graniţele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriaşe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre şi roşii, desenate pe harta pămîntului!*

Oriunde omul zace în necunoaştere şi disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l înveţe şi un cămin în care să se încălzească, Mizerabilii *bate la uşă şi spune: „Deschideţi-mi, vin pentru voi”.*

În perioada de civilizaţie în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul” se numeşte omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla şi geme în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decît Franţa noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuieşte în munţii voştri? Puţine naţiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al mînăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveţi Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florenţa,

Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneţia, o istorie eroică, ruine sublime, monumente măreţe, oraşe minunate, sînteţi ca şi noi nişte săraci. Sînteţi acoperiţi de minunăţii şi de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrenţe!

Aveţi, ca şi noi, prejudecăţi, superstiţii, tiranii, fanatisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustaţi prezentul şi trecutul fără să retrăiţi izul trecutului. Aveţi un barbar: călugărul, şi un sălbatic: lazzaronele. Problema socială e aceeaşi la voi, ca şi la noi. La voi se moare de foame ceva mai puţin şi se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decît a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar il vescovo, din Italia e identic cu bishop-ul[345] *din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeaşi calitate. E acelaşi lucru să tălmăceşti prost Biblia sau să înţelegi prost Evanghelia.*

Trebuie să mai stărui? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru? Nu aveţi săraci? Uitaţi-vă jos! Nu aveţi paraziţi? Uitaţi-vă sus! Nu se leagănă şi în faţa voastră, ca şi în faţa noastră, această balanţă hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia şi parazitismul, îşi fac un dureros echilibru?

Unde este armata voastră de profesori,

345 . Amîndouă cuvintele înseamnă *episcop.*

singura armată pe care o recunoaşte civilizaţia? Aveţi şcoli gratuite şi obligatorii? În patria lui Dante şi a lui Michel-Angelo ştie toată lumea să citească? Cazărmile voastre au devenit şcoli model? Au nu aveţi ca şi noi un buget de război gras şi un buget de învăţămînt ridicol? Au nu există şi la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atît de repede în pierderea personalităţii? Au nu aveţi un militarism care merge pînă acolo încît împinge ostaşii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia şi copilul. Gradul de civilizaţie se măsoară după cantitatea de protecţie care înconjoară aceste două fiinţe slabe. Oare, la Neapole, prostituţia e mai puţin sfîşietoare decît la Paris? Cît adevăr iese din legile voastre şi cîtă dreptate în tribunalele voastre? Aveţi oare norocul de a nu cunoaşte tîlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei crime în numele societăţii, înfierare legală, ocnă, eşafod, călău, pedeapsă cu moartea! Italieni, la voi, ca şi la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăieşte[346]. Să vedem care sînt principiile statului nostru. Aveţi o stăpînire care înţelege identitatea dintre politică şi morală?

346 . Nume de jurişti folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală – pentru delicte politice mai ales – este mort; în schimb, domneşte tendinţa de a înăspri pedepsele judiciare.

Aţi ajuns să amnistiaţi eroii! Şi în Franţa s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-şi aducă vraful sînteţi tot atît de bogaţi ca şi noi. Suferiţi ca şi noi, sub două blesteme: blestemul religios, rostit de preoţi, şi blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, eşti aidoma cu marele popor al Franţei! O, fraţilor, sînteţi, ca şi noi, nişte „mizerabili”.

Nici voi nu vedeţi mai limpede, din fundul întunericului în care staţi ca şi noi, porţile luminoase şi depărtate ale raiului.. Numai preoţii se înşală. Aceste sfinte porţi nu se află în urma, ci în faţa noastră.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii, *e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. Înţeleg că împotriva ei se ridică anumiţi oameni şi anumite caste. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sînt urîte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.*

Eu am scris pentru toţi, pătruns de o mare dragoste pentru ţara mea, dar fără să mă preocup de Franţa mai mult decît de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viaţă mă simplific şi devin din ce în ce mai mult patriot al umanităţii. De altfel, aceasta e tendinţa vremii noastre şi legea supremă a revoluţiei franceze. Cărţile, ca să răspundă creşterii necontenite a civilizaţiei, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, şi să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se iveşte o nouă logică a artei şi anumite necesităţi de compoziţie care modifică totul, pînă şi condiţiile altădată strîmte ale gustului şi ale limbii, care trebuie să se lărgească şi ele, ca toate celelalte.

În Franţa, anumiţi critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aş vrea să merit acest elogiu. Fac şi eu ce pot, sufăr de suferinţa universală şi încerc s-o uşurez, n-am decît puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor: Ajutaţi-mă!

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun! O spun pentru dumneata şi pentru ţara dumitale. Am stăruit atît din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale: „Mulţi italieni spun: cartea Mizerabilii *e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman.” Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie şi filozofia meditează, mizeria e veşmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanţa asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.*

Dacă această scrisoare îţi pare potrivită pentru a lumina cîteva spirite şi a risipi cîteva prejudecăţi, o poţi publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

CUPRINSUL

...el deschide ochii dacă nu cei mai profunzi, cel puţin cei mai clarvăzători care s-au deschis vreodată asupra lumii materiale... acest antic, acest om de geniu unic era un dublu politician: pe de-o parte un preocupat de o politică democrată, pe de alta un preocupat de politică literară care-l făcea un romantic...

Charles Péguy

Vol. I—III, Lei 78

clu

Editura Univers